DIN DRAGOSTE DE VIAȚĂ

PPT
PSIHOLOGIA PENTRU TOȚI

ERICH FROMM

DIN DRAGOSTE DE VIAȚĂ

Colecție coordonată de
SIMONA REGHINTOVSCHI

PPT
PSIHOLOGIA
PENTRU
TOȚI

Autor: Erich Fromm

Titlul original: Über die Liebe zum Leben

Copyright © 1983

By the Estate of Erich Fromm and by Hans Jürgen Schultz

© 1983 The Estate of Erich Fromm und Hans Jürgen Schultz

© Vorwort: 2011 Hans Jürgen Schultz

© Überfluss und Überdruss in unserer Gesellschaft: 1983 The Estate of Erich Fromm

© Über die Ursprünge der Aggression: 1983 The Estate of Erich Fromm

© Der Traum ist die Sprache des universalen Menschen: 1972 Erich Fromm

© Psychologie für Nichtpsychologen: 1974 Erich Fromm

© Im Namen des Lebens: 1974 Erich Fromm und Hans Jürgen Schultz

© Hitler – Wer war er und was heißt Widerstand gegen diesen Menschen: 1974 Erich Fromm und Hans Jürgen Schultz

© Die Aktualität der prophetischen Schriften: 1975 Erich Fromm

© Wer ist der Mensch: 1983 Erich Fromm

Editori

Silviu Dragomir

Vasile Dem. Zamfirescu

Director editorial

Magdalena Mărculescu

Redactare

Victor Popescu

Design şi ilustraţie copertă

Andrei Gamarţ

Director producţie

Cristian Claudiu Coban

Dtp

Mirela Voicu

Corectură

Andreea-Lavinia Dădârlat

Irina Mușătoiu

Cuvânt-înainte

Aceste reflecţii ale lui Erich Fromm sunt din cel de-al optulea şi ultim deceniu al vieţii sale. Munca sa nu se termina niciodată. El citea, scria, plănuia şi învăţa mereu. A rămas deschis şi curios până la sfârşit, iar opera de o viaţă pe care a lăsat-o în urmă, constând în zece volume, a ajuns la apogeu în acest ultim deceniu. Astfel, el se baza mereu pe nucleul acestei opere de-o viaţă ori de câte ori comenta alert şi critic epoca noastră. Ce ne oferă meditaţiile transmise iniţial la radio şi recuperate în acest volum reprezintă un supliment interesant la scrierile sale. Valoarea acestor meditaţii stă nu atât de mult în noutatea lor, cât în vitalitatea lor, în expresia caracteristică a convingerilor sale adânc înrădăcinate. Majoritatea acestor convorbiri au fost înregistrate în apartamentul lui Fromm din Locarno, iar restul, în studioul nostru din Zürich. Citindu-le, putem să trăim indirect întâlnirile şi conversaţiile la care ne-a invitat acest mare om ajuns la senectute.

În afară de nişte lucrări timpurii, scrise într-o germană densă şi academică, scrierile lui Fromm ne sunt cunoscute nouă, aici în Germania, numai ca traduceri din engleză. Cu toate acestea, în aceste convorbiri radiofonice, Fromm revine la limba sa maternă, iar stilul său, eliberat de restricţiile mediului scris, are o spontaneitate remarcabilă. Matthias Claudius observa cândva că limbajul scris este pâlnia diabolică ce transformă vinul în apă. Şi Fromm prefera cuvântul vorbit, adresarea directă. Aici avem cuvântul său

vorbit. Şi oricine l-a auzit vorbind îl va putea auzi din nou atunci când va citi aceste convorbiri.

Prima mea întâlnire cu Fromm a avut loc în 1970. Ne-am întâlnit, aşa cum aveam să ne întâlnim adesea mai târziu, la hotelul Storchen din Zürich. Fromm avea hoteluri preferate în toată lumea şi îi plăcea mereu să îndeplinească rolul de gazdă atunci când se afla la unul dintre acestea. Complet netulburat de zarva din jurul său, mi-a schiţat ideile sale pentru aceste convorbiri. Atunci când a terminat, m-am gândit: Ei bine, aşa rămâne atunci. Dar nu a fost aşa. Apoi a venit rândul meu. M-a întrebat ce obiecţii am şi, mai important, mi-a cerut detalii în legătură cu publicul căruia avea să i se adreseze. Cu o persistenţă şi cu întrebări care subliniau cât de familiară îi era viaţa din Germania, el dorea să se apropie cât mai mult de ascultătorii săi. El voia să le vorbească limba, dar nu pentru a le spune doar ceea ce doreau ei să audă – acesta era mottoul lui. Era foarte bine pregătit. Avea un teanc intimidant de notiţe şi de ciorne cu el, la care se adăugau alte foi în mod constant pe măsură ce vorbeam. Dar a doua zi dimineaţă a apărut fără nimic din toate acestea. L-am întrebat dacă îşi uitase servieta, dar a negat, dând din cap amuzat. Am mers cu maşina la studio. Fără ezitare, s-a aşezat în faţa microfonului şi, vorbind spontan, a ţinut cele şase discursuri, fiecare durând în mod exact douăzeci şi nouă de minute. Singura condiţie a fost ca şi eu să fiu prezent. Avea nevoie de cineva căruia să i se adreseze, un reprezentant al publicului său anonim. La radio arareori avem experienţa plăcută de-a auzi discursuri care sunt deopotrivă spontane şi la obiect. În timp ce Erich Fromm se centra asupra subiectului său şi mă purta în călătoria sa socratică extinsă, am început să observ că se întâmpla ceva în spatele geamului care ne separa de camera de control. Chiar dacă Fromm era relativ necunoscut în

Europa la vremea respectivă, se răspândise vestea, în studioul din Zürich, că se petrecea acolo ceva ce merita ascultat.

Tehnicienii, secretarii, îngrijitorul şi chiar câțiva dintre colegii mei de redacție se adunaseră în camera de regie, îmbulzindu-se şi ascultând atent. Eu personal simt că potențialul de „dialog" al radioului cu un public este foarte limitat. Nu trebuie să ne aşteptăm prea mult de la radio sau să-l împingem dincolo de limitele acestui potențial. Noi încercăm să găsim un stil de vorbire indirectă potrivit acestui mediu. Dar Fromm a fost excepția de la regula mea. Noutatea era că era complet indiferent față de instrumentele acestei meserii, nu se lăsa intimidat de ele şi pur şi simplu sărea peste obstacolele pe care acest mediu i le punea în față. Cum reuşea acest lucru? Dialogul era o parte integrantă din gândirea lui Fromm. Ascultătorul său invizibil nu era prezent pentru el doar ca o piesă de recuzită mentală. Ascultătorul său şi ceea ce ar fi putut el să replice la ceea ce el spunea erau în fapt nişte realități intrinsece ale gândirii sale. Fromm putea asculta în timp ce vorbea. El era un vorbitor extraordinar de bun tocmai pentru că era un ascultător extraordinar de bun.

La Fromm, scriitorul şi omul erau, într-o bună măsură, una şi aceeaşi persoană. Primul îl interpreta pe celălalt. Vocea sa era întruparea limbajului său. Fromm a crescut într-o cultură cu o importantă componentă orală, anume în tradiția iudaică. Întreaga sa operă interpretează variațiuni pe o temă. Este plină de repetiții, de reluări ale vechilor probleme, de noi încercări de-a cerceta mai adânc, de-a elucida cu mai mare claritate. Foarte puțini autori academici se dedau unui asemenea exces. Pentru el, lipsa plenitudinii ar fi fost ca şi cum s-ar fi declarat sărac. Atunci când îl

citesc, mă frapează mereu bogăția ideilor, sugestiilor, analizelor şi interpretărilor sale. Cititorului îi este pus în față un noian de exemple şi de dovezi, care îi deschid ochii.

Îi plăcea să spună poveşti, fie ca răspuns la întrebări, fie ca modalități de-a rezolva probleme intelectuale, poveşti ca de exemplu aceea a omului care a bătut cale lungă pentru a vedea un înțelept hasidic. Când a fost întrebat dacă se ostenise să studieze doctrina maestrului, omul a răspuns: „Nu, deloc. Voiam doar să văd cum se leagă la pantofi". Această anecdotă ne aminteşte că un gest ne spune adesea mai mult decât o predică. Ne aminteşte că cele mai strălucite cuvinte nu sunt de folos dacă omul care le rosteşte nu este omul potrivit. De câte ori l-am vizitat pe Erich Fromm, mi-am amintit această poveste. Aveam mereu sentimentul că, atunci când mă despărțeam de el, eram un om diferit de cel ce fusesem atunci când ajunsesem: plecam cu mintea mai limpede, simțindu-mă mai viu şi mai puțin intimidat de forțele care ne oprimă şi ne fac vulnerabili în fața disperării. Nu doar cunoaşterea lui îl făcea atât de charismatic, ci interdependența dintre viață şi teorie, dintre teorie şi viață. A fi viu înseamnă a renaşte mereu. E o tragedie, scrie Fromm, că majoritatea dintre noi mor înainte de-a începe să trăiască. Astfel de constatări profunde nu dau naştere în sine la sisteme. Ceea ce ne cere el în schimb este să vedem lucrurile proaspăt, să dezvoltăm permanent noi abordări. Fromm nu voia discipoli şi nu voia să fondeze o şcoală. Un spirit ca al său se dezvoltă nestingherit atunci când evită să se angreneze în ceva. Spunea despre sine, cu o plăcere nedisimulată, că avea o capacitate minimă de gândire abstractă. Putea gândi filosofic doar în termeni concreți.

Seara târziu, pe data de 5 ianuarie 1974, Radioul German de Sud a difuzat discursul autobiografic În numele vieții. Timp de două ore plăcute, Erich Fromm ne-a povestit lucruri despre el care nu ar fi fost niciodată înregistrate dacă n-ar fi fost acest program. O actriță care juca pe atunci în producția din Stuttgart a dramei clasice a lui Lessing Nathan der Weise (Nathan înțeleptul) şi-a deschis radioul, a ascultat emisiunea şi apoi m-a sunat imediat, în ciuda orei târzii, pentru a-mi împărtăşi sentimentele ei. Lăsase un Nathan la teatru, mi-a spus ea, şi de fapt acum descoperise un altul.

Fromm nu era nici vrăjitor, nici cărturar. Talentul său de-a îşi lăsa inima să vorbească odată cu mintea e o calitate care, cândva, era cunoscută sub numele de înțelepciune.

Hans Jürgen Schultz

Afluenţa şi plictisul în societatea noastră

Personalitatea pasivă

Dacă voi vorbi despre afluență şi plictis, atunci îmi pare folositor să fac nişte remarci preliminare despre sensurile acestor cuvinte. Claritatea definițiilor este crucială pentru orice discuție, inclusiv aceasta. Dacă înțelegem sensul unui cuvânt cu toate ramificațiile şi conotațiile sale, atunci putem

pricepe mai bine anumite probleme care sunt circumscrise de acel cuvânt. Definiția şi istoria sa ne ajută să îl înțelegem mai bine.

Sintagma „societatea afluentă” (uzitată în română ca „societatea abundenței” – n.t.) ne-a rămas odată cu cartea lui John Kenneth Galbraith cu acest titlu care a apărut în 1958. Afluență derivă din acelaşi verb latin (fluere, a curge) ca şi fluid şi înseamnă, la modul literal, o revărsare. Dar, aşa cum ştim cu toții bine, o revărsare poate fi bună sau rea. Dacă râul Mississippi se revarsă şi inundă malurile, atunci ajungem la un dezastru. Dar faptul că un fermier are o recoltă abundentă şi sacii de grâu plini până la refuz înseamnă că este vorba despre o viață plăcută şi nu despre o luptă pentru supraviețuire, sau poate să însemne o superfluitate, un exces copleşitor şi chiar fatal.

Nu există nimic ambiguu legat de termenii abundență şi superfluitate, deşi există o mică diferență între sensurile lor etimologice. Abundență vine din latină şi este un cuvânt din aceeaşi rădăcină ca şi undă (val), care în română îşi păstrează sensul primar şi are derivate precum unduitor şi unduire. Şi abundența înseamnă o revărsare, dar ea a căpătat un sens în întregime pozitiv în limba noastră. Cornul abundenței ne aduce o serie de bunătăți când se revarsă. Este asemănător cu acel ținut al abundenței din Vechiul Testament care ne descrie țara în care curge lapte şi miere. Sau să ne gândim că mergeți la o petrecere unde sunt băuturi din belşug. Ați putea spune: A fost vin din abundență şi v-ați putea referi la un lucru pozitiv. Lucrurile pozitive sunt întotdeauna bine-venite, nu trebuie să le economisim şi nu trebuie să ne îngrijorăm că exagerăm azi şi nu vom mai avea nimic mâine.

Dar dacă vrem să sugerăm aspectele negative ale revărsării, cuvântul care ne vine în minte este acela de superfluu. Cuvântul, ca şi afluent, are la rădăcină verbul latin fluere şi superfluitatea este deci o superrevărsare. Aici însă revărsarea este văzută într-o lumină negativă. Este de prisos, risipitoare. Dacă îi spui cuiva: Prezența ta aici e superfluă, de fapt atunci spui: De ce nu pleci? Nu spui: Ce drăguț că eşti aici, lucru pe care l-ai spune, mai mult sau mai puțin, atunci când vorbeşti despre vinul care este la petrecere din abundență. Deci, ori de câte ori vorbim de ceva superfluu, trebuie să ne întrebăm dacă ne referim la o abundență pozitivă şi înviorătoare, anume la o afluență, sau la o superfluitate negativă şi epuizantă.

Acum să ne oprim asupra termenului plictis, unde găsim că termenul în sine este conotat mai puternic decât definiția curentă a plictiselii, ca sentiment de insatisfacție şi epuizare. De etimologie grecească, substantivul este unul dintre derivații verbului a plictisi, care înseamnă, printre altele, a se sătura de ceva sau de cineva[1]. Ne putem întreba acum, dacă păstrăm în minte cuvintele pe care tocmai le-am dat drept exemplu, dacă superfluitatea nu duce la plictiseală, dezgust sau ură. Dacă aşa este, atunci ar trebui să ne punem nişte întrebări serioase despre societatea noastră afluentă. Prin noi, vreau să spun societatea industrială modernă care s-a dezvoltat în Statele Unite, Canada şi în Europa de Vest. Trăim în afluență? Cine din societatea noastră trăieşte în afluență şi ce fel de afluență este aceasta, o afluență a abundenței sau o afluență a superfluității? Ca să punem şi mai simplu întrebarea: Este o afluență bună sau una rea, anume o superfluitate? Produce afluența noastră plictis? Produce neapărat afluența plictis? Şi cum arată în fapt afluența bună, abundentă, dinamică,

una care nu duce la plictis? Doresc să discut aici aceste întrebări.

Dar mai întâi aş dori să fac o remarcă preliminară care ne duce către psihologie. Pentru că sunt psihanalist, voi discuta o serie de chestiuni psihologice în cursul acestor remarci şi doresc să înţelegeţi că punctul meu de vedere este acela al psihologiei abisale, ca să folosesc un sinonim pentru psihanaliză. Aş dori să menţionez pe scurt ceva ce vă este familiar multora dintre voi: există două posibilităţi, două abordări, în studiul psihologic al minţii umane. În acest moment, psihologia academică studiază fiinţele umane în primul rând din punctul de vedere al behaviorismului. Cu alte cuvinte, acest studiu este limitat exclusiv la ceea ce poate fi observat şi văzut în mod direct, la ceea ce este vizibil şi poate fi de aceea măsurat şi cântărit, căci orice nu poate fi văzut şi observat în mod nemediat nu poate fi măsurat şi cântărit, cel puţin nu cu suficientă precizie.

Psihologia abisală, adică metoda psihanalitică, acţionează diferit. Ea are scopuri diferite. Studiul acţiunilor şi comportamentului uman nu se limitează la ceea ce e observabil. În schimb, ea examinează natura comportamentului, motivele ce stau la baza acestui comportament. Permiteţi-mi să vă dau câteva exemple în acest sens. Puteţi să descrieţi, de exemplu, zâmbetul unei persoane. Această acţiune poate fi fotografiată, poate fi descrisă în termenii musculaturii feţei şi aşa mai departe. Dar voi ştiţi prea bine că sunt diferenţe între zâmbetul unei vânzătoare dintr-un magazin şi zâmbetul cuiva care vă antipatizează, dar doreşte să îşi ascundă antipatia, sau zâmbetul unui prieten care se bucură că vă vede. Sunteţi capabili să distingeţi între mai multe sute de zâmbete care izvorăsc din diverse stări psihice. Toate sunt zâmbete, dar

lucrurile pe care le exprimă sunt diferite ca de la cer la pământ. Niciun dispozitiv nu poate măsura sau percepe aceste diferențe. Doar o ființă umană care nu este o maşină – voi, de exemplu – poate face acest lucru. Observați nu numai cu mintea, dar, dacă mi se permite să folosesc o expresie demodată, şi cu inima. Întreaga voastră ființă înțelege ce se petrece în fața sa. Puteți simți ce fel de zâmbet vedeți. Şi dacă nu puteți simți lucruri de felul acesta, atunci veți avea o grămadă de dezamăgiri în viață.

Sau să luăm un comportament diferit: modul în care mănâncă cineva. Bine, deci cineva mănâncă. Dar cum anume mănâncă? Unul înfulecă. Altul se comportă la masă într-un mod pedant şi dă mare importanță ordinii şi curățirii farfuriei. Un altul mănâncă fără grabă, fără lăcomie. Savurează mâncarea. Mănâncă cu plăcerea de-a mânca.

Să mai luăm un exemplu. Cineva urlă şi se înroşeşte. Poți conchide că s-a enervat. Sigur s-a enervat. Dar atunci când priveşti omul respectiv mai îndeaproape şi te întrebi ce simte el (poate îl cunoşti destul de bine), atunci îți dai seama că se teme. S-a speriat, iar furia lui este doar o reacție la propria lui frică. Şi atunci poți privi mai în profunzime şi îți poți da seama că este un om care se simte neajutorat şi neputincios, cineva căruia îi e teamă de orice, de viață în sine. Deci ați făcut trei observații: că este furios, că este înfricoşat, că se simte în mod profund neajutorat. Toate cele trei observații sunt corecte. Dar ele se leagă de nivele diferite ale structurii sale psihice. Observația care constată neputința sa este cea care înregistrează la modul cel mai profund ce se întâmplă în interiorul lui. Cu alte cuvinte, dacă reacționați înfuriindu-vă şi voi şi dacă nu vedeți decât o persoană furioasă în celălalt, atunci nu ați văzut deloc persoana respectivă. Dar dacă vă uitați dincolo de fațada

omului furios şi vedeţi omul înfricoşat, cel care se simte neputincios, atunci îl veţi trata diferit, iar furia sa se va atenua pentru că el nu se mai simte ameninţat. Din punct de vedere psihanalitic, ceea ce ne interesează în tot ceea ce vom discuta aici nu este doar (şi nici exclusiv) comportamentul uman văzut din exterior, ci mai degrabă ce motive are persoana respectivă, care sunt intenţiile sale, dacă este conştientă de ele sau nu. Suntem interesaţi doar de calitatea comportamentului său. Un coleg de-ai mei, Theodor Reik, a spus cândva: „Psihanalistul ascultă cu o a treia ureche". Avea absolută dreptate. Sau poate că putem spune, ca să folosim o expresie cunoscută, că el citeşte printre rânduri. El nu vede doar ce i se oferă direct, ci percepe ceva mai mult decât îi este oferit şi este observabil. El vede în inima personalităţii, iar fiecare acţiune a acesteia este doar o expresie, doar o manifestare, dar una care este colorată de întreaga personalitate. Fiecare comportament este un gest ce îşi are originea într-o anumită fiinţă umană şi numai în aceasta, şi de aceea nu există nicio acţiune omenească care să fie identică cu alta, aşa cum nu există nicio fiinţă umană identică cu alta. Ele pot să semene; ele pot să aibă legătură; dar ele nu sunt niciodată la fel. Nu există doi oameni care să ridice mâna în exact acelaşi fel, care să meargă la fel, care să-şi aplece capul la fel. De aceea poţi recunoaşte adesea o persoană după mers, chiar dacă nu i-ai văzut faţa. Mersul poate fi la fel de caracteristic unei persoane ca şi faţa acesteia, iar uneori chiar şi mai mult, pentru că este mai dificil să îţi schimbi mersul decât expresia feţei. Putem minţi cu feţele. Aceasta e capacitatea pe care o avem şi pe care animalele nu o posedă. E mai dificil să minţi cu corpul, deşi şi aceasta se poate învăţa.

După aceste remarci introductive, aş vrea să mă opresc acum asupra chestiunii consumerismului ca o problemă

psihologică, sau mai degrabă ca o problemă psihopatologică. Puteți întreba: Şi ce e cu asta? Toți trebuie să fim consumatori. Toți trebuie să mâncăm şi să bem. Avem nevoie de haine, de un loc unde să stăm. Pe scurt, avem nevoie de multe lucruri pe care le folosim şi acesta este fenomenul pe care îl numim „consum". Unde e aici problema psihologică? Aceasta e în firea lucrurilor. Trebuie să consumăm ca să trăim. De acord, dar, dacă spunem aceasta, am ajuns la ceea ce doresc să subliniez: Există consum şi consum. Există consum compulsiv, care vine din lăcomie, din comportamentul compulsiv de-a mânca, cumpăra, poseda, folosi din ce în ce mai mult.

Acum ne putem întreba: Şi nu e normal? La urma urmei, nu vrem cu toții să sporim ceea ce avem? Problema, dacă există una, este că nu avem destui bani, nu că e ceva în neregulă că dorim să avem din ce în ce mai mult... Îmi dau seama bine că mulți dintre voi simt aceasta. Dar poate că un exemplu vă va arăta că nu este aşa de simplu precum pare. Exemplul meu vă va suna cunoscut, dar sper că puțini dintre voi vă veți simți personal afectați de el. Să luăm pe cineva obez, cineva care pur şi simplu cântăreşte prea mult. Obezitatea poate fi cauzată de o disfuncție glandulară, dar adesea este rezultatul mâncatului în exces. Obezul mănâncă adesea, are o slăbiciune pentru dulciuri, rontăie mereu câte ceva. Şi dacă priviți mai atent, veți vedea nu numai că mănâncă în mod constant, dar că simte nevoia să mănânce. Trebuie să mănânce. Nu se poate opri din mâncat aşa cum nici fumătorii nu se pot opri din fumat. Şi ştiți că oamenii care se opresc din fumat vor începe să mănânce mai mult. Ei se scuză spunând că oricine se opreşte din fumat se îngraşă automat. Şi aceasta e una dintre raționalizările comune pe care le dau oamenii pentru că nu fumează. De ce ne agățăm de aceste raționalizări? Pentru că aceeaşi nevoie,

să luăm ceva în gură, să consumăm lucruri, îşi găseşte expresia în mâncat, fumat, băut şi cumpărat.

Doctorii îi avertizează constant pe oamenii care mănâncă, beau şi fumează în mod compulsiv că pot să moară devreme de inimă. Dacă oamenii îşi ascultă doctorii şi pun capăt acestor obiceiuri, ei cad pradă adesea atacurilor de panică, nesiguranței, iritabilității şi deprimării. Aici vedem un fenomen remarcabil: A nu mânca, a nu bea, a nu fuma îi fac pe oameni să le fie teamă. Sunt oameni care mănâncă sau cumpără lucruri nu ca să mănânce sau ca să cumpere lucruri, ci ca să îşi potolească sentimentele de anxietate şi deprimare. Consumul ridicat le oferă un mod de a evada din tristețe. Consumul promite vindecare şi, de fapt, satisface o foame, prin care vor fi oarecum alinate depresia şi anxietatea. Majoritatea dintre noi ştiu din proprie experiență că, dacă ne simțim nervoşi şi deprimați, ne ducem mai des la frigider şi ne găsim uşurarea în mâncatul şi băutul a ceva ce nu dorim de fapt. Cu alte cuvinte, mâncatul şi băutul pot să capete funcția unui drog, a unui tranchilizant. Iar mâncarea şi băutura sunt mai plăcute, pentru că au şi gust bun.

O persoană deprimată se simte de parcă are un gol pe dinăuntru, se simte ca paralizată, de parcă nu mai poate să acționeze, de parcă nu se mai poate mişca dacă nu o pune cineva în acțiune. Dacă consumă ceva, sentimentul de gol, de paralizie şi de slăbiciune o părăseşte temporar şi se poate simți aşa: Sunt totuşi o persoană. Există ceva în mine. Nu sunt chiar un zero barat. Şi apoi se umple cu lucruri care îi alungă golul interior. Este o personalitate pasivă care simte că valorează foarte puțin şi care îşi exprimă aceste intuiții consumând, devenind homo consumens.

Tocmai am introdus conceptul de „personalitate pasivă” şi veți vrea să ştiți ce vreau să spun cu aceasta. Ce e pasivitatea? Ce e activitatea? Lăsați-mă să încep cu definițiile moderne ale pasivității şi activității, definiții care vă vor fi familiare tuturor. Activitatea este privită ca o acțiune orientată către un scop care necesită energie. Ea poate fi o muncă fizică sau mentală şi poate include sportul, căci ne gândim la sporturi în mod utilitar: Participarea la sporturi promovează sănătatea şi măreşte prestigiul țării noastre sau ne face celebri sau ne face să câştigăm bani. Nu există vreo plăcere în jocul însuşi care ne face să facem sport, ci un rezultat final. Oricine se străduieşte este activ. Spunem atunci că este „ocupat”. Şi a fi „ocupat” înseamnă să ai o „ocupație”.

Ce constituie pasivitatea din acest punct de vedere? Dacă nu producem rezultate vizibile sau realizări palpabile, atunci am fost pasivi. Lăsați-mă să dau un exemplu evident: Cineva priveşte la peisaj, stă acolo cinci minute, o jumătate de oră, poate o oră. Nu face nimic, doar priveşte. Pentru că omul nu face poze, ci doar se cufundă în ceea ce percep ochii lui, poate să ni se pară că e ciudat şi poate îi vom privi „contemplarea” ca pe o activitate. Sau gândiți-vă la cineva care meditează (deşi în cultura occidentală e rar să vezi pe cineva care să se cufunde în meditație). El încearcă să devină conştient de sine, de propriile sale sentimente, stări şi trăiri interioare. Dacă meditează regulat şi sistematic, poate petrece ore întregi aşa. Cei care nu înțeleg nimic îl consideră pasiv pe cel ce meditează. El nu face nimic. Poate că întregul său efort este menit să îi alunge toate gândurile, să îl facă să nu se mai gândească la nimic şi doar să existe. Acesta poate părea un lucru ciudat. Încercați la un moment dat, doar două minute, şi o să vedeți ce greu este, cum mereu vă apare în minte câte ceva, cum mintea o să vă

zboare la toate fleacurile, cât de neajutorați deveniți în fața gândurilor, căci ni se pare tuturor aproape insuportabil să stăm nemişcați şi să ne oprim gândurile.

Pentru marile culturi ale Indiei şi Chinei, acest tip de meditație este vitală. Din nefericire, acesta nu este cazul nostru pentru că, aşa ambițioşi cum suntem, ne gândim că tot ce facem trebuie să aibă un scop, că trebuie să realizăm ceva, că trebuie să avem un rezultat. Dar, dacă încercăm să punem deoparte aceste rezultate, dacă ne concentrăm să fim răbdători, vom vedea că această „lenevie" este ceva înviorător.

Tot ce am vrut să sugerez aici este că uzul modern etichetează ca fiind „activ" comportamentul care produce rezultate vizibile, în timp ce „pasivitatea" apare ca fiind fără rost. Este un comportament în care noi nu detectăm vreo energie investită. Vedem activitatea şi pasivitatea în acel mod datorită felului în care consumăm. Dacă noi consumăm lucruri superflue, „afluența" noastră negativă ne oferă ceea ce pare a fi activitate din partea noastră, dar aceasta e de fapt pasivitate. Cum arată acea activitate creativă marcată de o „afluență bună", de bogăție şi de rezistență, care ne va permite să fim ceva mai mult decât nişte simpli consumatori?

Plictisul în societatea modernă

Haideți să reflectăm o clipă la definițiile clasice ale activității şi pasivității pe care le găsim la Aristotel, Spinoza, Goethe, Marx şi la alți gânditori din lumea occidentală în ultimii

două mii de ani. Activitatea este înțeleasă ca ceva care exprimă potențialitățile inerente din oameni, care ajută la venirea pe lume, la aducerea la viață a aptitudinilor noastre atât fizice, cât şi emoționale, atât intelectuale, cât şi artistice. Poate că unii dintre voi nu vor înțelege complet ce vreau să spun când mă refer la puterile inerente în oameni, căci ne gândim la putere şi energie ca fiind apanajul maşinilor, mai degrabă decât ca găsindu-se în oameni. Şi orice puteri posedă ființele umane, acestea sunt canalizate în principal către inventarea şi operarea maşinilor. Pe măsură ce ne minunăm tot mai mult de puterea maşinilor, înțelegem din ce în ce mai puțin minunatele puteri (în sensul de potențialități) ale ființelor umane. Nu mai credem versurile din Antigona lui Sofocle: „În lume-s multe mari minuni/ Minuni mai mari ca omul nu-s". O rachetă care poate zbura pe Lună poate părea mai minunată decât simplele ființe umane. Şi, într-un anumit fel, simțim că prin invențiile noastre moderne am creat lucruri mai minunate decât Dumnezeu atunci când a creat omul.

Trebuie să ne reorientăm gândirea dacă dorim să ne centrăm atenția asupra conştiinței umane şi asupra dezvoltării vastului potențial pe care îl au ființele umane. Avem nu numai capacitatea de a vorbi şi de a gândi, dar şi capacitatea de a înțelege mai profund, de a dovedi un plus de maturitate, o capacitate de a iubi şi de-a ne exprima artistic. Toate aceste lucruri şed în noi, ca potențial, aşteptând să fie dezvoltate. Activitatea, a fi activ într-un mod în care autorii pe care i-am numit îl înțeleg, înseamnă exact aceasta: să aduci la lumină, să manifeşti aceste puteri pe care ființele umane le au, dar care de obicei rămân ascunse sau reprimate.

Mi-ar plăcea să vă citesc nişte rânduri din Karl Marx aici. Vă veți da repede seama că e un Marx diferit de cel cu care vă întâlniți la universitate, în media, în propaganda de stânga sau de dreapta. Citatul este din Manuscrisele economico-filosofice (trad. rom.: Editura Politică, 1987, p. 123): „Dacă-l consideri pe om ca om şi relația sa cu lumea ca relație umană, vei putea schimba dragostea numai pe dragoste, încrederea numai pe încredere etc. (...) Dacă vrei să exerciți influență asupra altor oameni, trebuie să fii om cu reală capacitatea de stimulare şi antrenare. Fiecare din relațiile tale cu omul – şi cu natura – trebuie să fie o exteriorizare determinată, corespunzătoare obiectului voinței tale, a vieții tale individuale reale. Dacă iubeşti fără să trezeşti la rândul tău iubire, dacă prin manifestarea ta vitală de om care iubeşte nu reuşeşti să devii om iubit, iubirea ta e neputincioasă, este o nefericire".

Este clar că Marx vorbeşte despre iubire aici ca despre un fel de activitate. Arareori se gândeşte omul modern că poate crea ceva prin iubire. Dorința sa obişnuită şi aproape exclusivă este să fie iubit, nu să emane el însuşi iubire, nu să trezească iubirea în alții prin iubirea sa pentru ei şi astfel să creeze ceva nou, ceva care nu existase pe lume înainte. De aceea crede că a fi iubit este pur şi simplu ceva accidental sau ceva ce poți să faci să apară dacă vei cumpăra o serie de lucruri care se presupune că te fac iubit, orice începând cu apă de gură sau un costum elegant sau o maşină scumpă. Acum, exact ce vor face pentru tine apa de gură potrivită sau costumul elegant nu ştiu exact să spun. Dar ceea ce ştiu e că e regretabil că mulți bărbați sunt iubiți pentru maşinile lor sofisticate. Şi aici aş putea adăuga desigur că mulți bărbați îşi iubesc mai mult maşinile decât soțiile. Oricum, ambii parteneri dintr-un astfel de aranjament sunt mulțumiți deopotrivă, dar, după ceva

vreme, se plictisesc unul de altul şi posibil încep să se urască unul pe celălalt pentru că ambii au fost înşelaţi sau cel puţin se simt înşelaţi. Deşi au crezut că au fost iubiţi, în realitate ei doar au pretins că e vorba de iubire. Ei nu au practicat o iubire activă.

În mod similar, atunci când spunem, în sensul clasic al cuvântului, că cineva e pasiv, nu vrem să spunem că stă locului, reflectează, meditează sau se uită la natură; vrem să spunem că el este impulsionat de forţe pe care nu le poate controla, că el nu poate acţiona, ci doar reacţiona.

Legat de reacţie, nu ar trebui să uităm, desigur, că cea mai mare parte a activităţii noastre constă în reacţia la stimuli şi la situaţii, care, pentru că ne-am familiarizat cu ele, declanşează în noi un răspuns dat atunci când percepem semnalul potrivit. Deoarece câinele din experimentul lui Pavlov învăţase să asocieze mâncarea cu sunetul clopoţelului, lui i se făcea foame ori de câte ori auzea clopoţelul. El era foarte „activ” când alerga către castronul cu mâncare. Dar activitatea respectivă era doar o reacţie la un stimul. Câinele funcţiona ca o maşină. Behaviorismul se ocupă de procesele de acest tip: Omul este o fiinţă reactivă. Dacă îi dai un stimul, el va reacţiona la acesta. Putem face experimente în acelaşi mod pe şobolani, şoareci, maimuţe, fiinţe umane şi chiar cu pisici, deşi cu pisicile lucrurile nu merg mereu aşa cum ar trebui. Oamenii, din păcate însă, sunt cei mai susceptibili la această abordare. Behaviorismul asumă că întreg comportamentul uman este guvernat de principiul recompenselor şi pedepselor. Recompensele şi pedepsele sunt doi mari stimuli şi fiinţa umană va reacţiona probabil la ele în modul în care o face orice alt animal. Omul va învăţa să facă lucruri pentru care va fi răsplătit şi să evite lucrurile pentru care există ameninţarea pedepsei. El nu

trebuie neapărat pedepsit, căci simpla amenințare cu pedeapsa este suficientă. Din când în când, desigur, câțiva oameni trebuie cu adevărat pedepsiți pentru ca amenințarea pedepsei să nu rămână doar o simplă amenințare.

Acum să vedem ce înseamnă să fii „impulsionat". Să luăm de exemplu pe cineva beat. Persoana respectivă poate fi „activă". Ea strigă şi îşi agită brațele. Sau ne putem gândi la cineva în acea stare psihotică pe care o descriem ca fiind „maniacală". Persoana respectivă este hiperactivă; crede că poate ajuta lumea întreagă; intră în vrie, trimite telegrame, pune totul în mişcare. Pare să fie un om extraordinar de activ. Dar ştim că, în primul caz, motorul activității e reprezentat de alcool, iar la pacientul maniacal, e vorba de o disfuncție electrochimică a creierului. Manifestările externe în ambele cazuri par însă să fie acelea ale unei activități intense.

„Activitatea", care este fie o simplă reacție la un stimul, fie o „impulsionare", fie o compulsie manifestată ca o pasiune, este, de fapt, pasivitate, oricât de mare impact ar avea ea. Cuvintele „pasiune" şi „pasiv" vin de la passio şi, respectiv, de la passivus – ambele trimit la verbul latin „a pătimi". Deci dacă spunem că cineva este o persoană „pasională", atunci facem un compliment destul de îndoielnic. Filosoful Schleiermacher a spus cândva: Eifersucht ist eine Leidenschaft, die mit Eifer sucht, was Leiden schafft (Gelozia este o pasiune care caută entuziast ceea ce aduce pătimirea). Aceasta se poate spune nu numai despre gelozie, ci despre orice pasiune care capătă un caracter compulsiv: ambiția, lăcomia, setea de putere, pofta nemăsurată. Toate dependențele sunt pasiuni care creează pătimire. Ele sunt forme de pasivitate. „Pasiunea" a căpătat un înțeles mai larg în uzul modern şi, de aceea, a pierdut claritatea de care era

cândva caracterizat termenul. Nu voi explora aici motivele pentru care lucrurile s-au petrecut astfel.

Acum, dacă privim mai îndeaproape activitatea oamenilor care doar reacționează sau acționează compulsiv, oameni care sunt deci pasivi în sensul clasic al cuvântului, vom observa că reacțiile lor nu merg niciodată într-o direcție nouă. Reacțiile lor sunt mereu la fel. Acelaşi stimul va produce mereu aceeaşi reacție. Poți prezice cu siguranță ce se va întâmpla de fiecare dată. Totul poate fi calculat. Nu există nicio dovadă de individualitate aici; nu există niciun fel de reflecție; totul pare programat: acelaşi stimul, acelaşi efect. Vedem că se întâmplă acelaşi lucru pe care îl observăm la cobaii din laborator. Pentru că behaviorismul vede ființa umană în primul rând ca pe un mecanism, ea face aceleaşi asumpții în legătură cu aceasta: Un anume stimul va provoca o anumită reacție. Studiul şi explorarea acelui fenomen şi formarea de prescripții bazate pe el este ceea ce numesc behavioriştii ştiință. Poate că este o ştiință, dar nu una despre om, căci ființa umană nu reacționează niciodată de două ori la fel. În fiecare moment, ea este o persoană diferită. Şi, deşi ea nu poate niciodată să fie o persoană total diferită, ea nu este niciodată mereu la fel. Heraclit a exprimat aceeaşi idee atunci când a spus: „Este imposibil să te scalzi de două ori în acelaşi râu”. Motivul este, desigur, că râul curge în permanență. Aş spune că psihologia behavioristă poate fi o ştiință, dar nu este o ştiință a omului. Este mai degrabă o ştiință a omului alienat, realizată cu metode alienate de către oameni alienați. Poate să ne dezvăluie anumite aspecte ale naturii umane, dar nu ajunge la ceea ce este vital, la ceea ce e specific uman în legătură cu ființele umane.

Aş vrea să vă dau un exemplu care ilustrează diferența dintre activitate şi pasivitate, un exemplu care a avut un mare impact asupra psihologiei industriale din America. Compania Western Electric l-a însărcinat pe profesorul Elton Mayo să afle cum ar putea fi îmbunătățită productivitatea muncitoarelor necalificate de la uzina Hawthorne din Chicago. Mayo a plecat de la premisa că muncitoarele vor fi probabil mai productive dacă vor avea o pauză de zece minute dimineața şi, poate, o altă pauză de zece minute după-amiaza şi aşa mai departe. Muncitoarele necalificate aveau sarcina foarte monotonă de a înfăşura bobine pentru electromagneți. Această muncă nu necesita nici îndemânare şi nici efort; era cea mai pasivă şi mai plictisitoare muncă. Elton Mayo le-a explicat experimentul muncitoarelor şi apoi le-a dat o pauză de după-amiază. Productivitatea a crescut imediat. Toată lumea a fost, desigur, încântată să vadă cât de bine a funcționat strategia. Apoi Mayo a trecut la următoarea etapă şi le-a dat muncitoarelor o pauză şi dimineața, iar productivitatea a crescut din nou. Şi alte îmbunătățiri la nivelul condițiilor de lucru au adus câştiguri şi mai mari în ceea ce priveşte productivitatea, deci părea că teoria lui Mayo fusese indiscutabil dovedită.

Orice alt profesor şi-ar fi întrerupt experimentul în acel moment şi i-ar fi sfătuit pe cei de la conducerea Western Management să sacrifice douăzeci de minute de timp de lucru pe zi în interesul creşterii productivității. Nu însă şi Elton Mayo, care era un om foarte ingenios. El s-a întrebat ce se va întâmpla cu muncitoarele dacă le retrăgea privilegiile obținute. Deci a anulat pauza de cafea – şi productivitatea a continuat să crească. Apoi a retras şi pauza de după-amiază. O altă creştere de productivitate. Şi tot aşa. În acest moment, unii cercetători ar fi ridicat din

umeri şi ar fi declarat experimentul ca fiind eronat. Dar, în acest fel, Mayo şi-a dat seama că, pentru prima dată în viaţă, muncitoarele necalificate începuseră să se intereseze de ceea ce făceau. Înfăşurarea bobinelor era la fel de monotonă ca şi până acum, dar Mayo le explicase experimentul muncitoarelor şi le implicase în el. Ele simţeau că munceau într-un context ce avea un scop, că ele contribuiau la ceva care aducea profit nu numai directorilor anonimi, ci şi muncitoarelor. Mayo a fost astfel capabil să demonstreze că acest interes neaşteptat a fost factorul care a îmbunătăţit producţia. Experimentul a inspirat o nouă abordare în psihologia industrială: interesul cu care îşi făceau oamenii munca părea să aibă un impact mai mare asupra productivităţii decât pauzele, măririle de salariu sau alte privilegii. O să revin la aceasta din nou, dar ceea ce am vrut să fac a fost să explic diferenţa dintre activitate şi pasivitate. Atâta timp cât muncitoarele de la Western Electric nu îşi făceau munca cu interes, ele rămâneau pasive. Dar în momentul în care au fost implicate în experiment, ele au simţit că aduceau o contribuţie reală; au devenit active şi au dezvoltat o atitudine complet diferită faţă de ceea ce făceau.

Să luăm un exemplu mai simplu. Să ne imaginăm un turist (cu un aparat foto, desigur) care ajunge undeva şi găseşte un munte, un lac, un castel sau o expoziţie. Nu poate să se bucure de ceea ce vede pentru că e mai preocupat de fotografia pe care o va face. Pentru el, singura realitate relevantă este ceea ce poate înregistra pe peliculă şi ceea ce poate poseda, nu cea care este de fapt în faţa lui. Al doilea pas, fotografia, vine înaintea primului, a actului însuşi de a vedea. Odată ce turistul are fotografia, el o poate arăta prietenilor ca să sugereze că el însuşi a creat acest segment al lumii; sau zece ani mai târziu îşi poate aminti că a fost

acolo la momentul respectiv. Dar, în orice caz, fotografia, percepția artificială, a sufocat percepția originală. Mulți turişti nici măcar nu se uită mai întâi la obiectivele vizitate. Ei pur şi simplu îşi scot aparatul foto. Un fotograf bun o să încerce să observe mai întâi cu ochii lui acea imagine sau perspectivă pe care mai apoi va încerca s-o capteze cu aparatul de fotografiat. Acest act de contemplare preliminară este un tip de activitate. Diferența dintre cele două moduri de a vedea nu poate fi măsurată în laborator, dar expresia de pe fețele oamenilor o să vă indice acest lucru. Un om care a văzut ceva frumos o să aibă o expresie de plăcere pe chip. El poate alege apoi să fotografieze ceea ce a văzut. Există oameni (deşi puțini) care aleg în mod deliberat să nu facă fotografii pentru că acestea o să aibă impact asupra amintirilor lor. Cu o fotografie, amintirea ta este limitată la ceea ce îți arată fotografia. Dar dacă încerci să îți aminteşti un peisaj fără ajutorul unei imagini, vei vedea că acel peisaj s-a născut în tine. Scena se întoarce şi este la fel de vie în ochiul minții tale ca în realitate. Nu este doar o amintire schematică, ca un cuvânt pe care ți-l aminteşti. Tu recreezi acel peisaj pentru tine; tu eşti cel care produce scena pe care o vezi. Acest tip de activitate reîmprospătează, luminează şi dă putere energiilor noastre vitale. Pasivitatea, în schimb, ne ucide şi ne deprimă şi ne poate chiar umple de ură.

Să ne imaginăm un moment că ai fost invitat la o petrecere. Ştii deja ce o să-ți spună o persoană sau alta, ceea ce vei spune în schimb şi ceea ce cealaltă persoană o să-ți comunice ca răspuns. Ceea ce o să spună toată lumea e clar şi previzibil, de parcă ai fi într-o lume a maşinilor. Fiecare are părerea proprie, a lui sau a ei. Nimic nu se întâmplă şi, atunci când te duci acasă, eşti obosit mort, de-a dreptul ostenit. Dar atunci când erai la petrecere, probabil ai avut

impresia că eşti plin de viaţă şi activ. Vorbeai, aşa cum vorbeau şi partenerii tăi de conversaţie cu tine. Poate că te şi entuziasmai. Dar toate schimburile tale rămâneau pasive. Tu şi partenerii tăi nu făceaţi nimic decât să vă manifestaţi vechile euri, iar şi iar. Modelul stimulului şi al răspunsului se desfăşura ca un disc vechi şi stricat. Nu apărea nimic nou. Plictiseala triumfa.

La drept vorbind, este un fenomen remarcabil în cultura noastră că oamenii nu recunosc în totalitate sau – poate ar trebui să spunem – nu sunt pe deplin conştienţi că plictiseala este o afecţiune gravă. Să luăm de exemplu timpul petrecut la izolare în carceră sau, ca să folosim un exemplu mai puţin drastic, să luăm pe cineva care pur şi simplu nu ştie ce să facă, indiferent din ce motiv. Dacă persoana nu are resursele în sinea sa de a se implica într-o activitate vitală, de-a produce ceva sau de-a se folosi de capacităţile sale intelectuale, atunci va percepe plictiseala ca pe o povară, ca pe un obstacol, ca pe o paralizie pe care nu va fi capabilă să şi-o explice singură. Plictiseala este una dintre cele mai rele forme de tortură. Este un fenomen foarte modern şi se răspândeşte rapid. O persoană care cade pradă plictiselii şi nu este capabilă să se apere de aceasta se va simţi foarte deprimată. Poate că veţi dori să întrebaţi de ce majoritatea oamenilor nu observă ce boală grea este plictiseala şi cât de multă suferinţă ne cauzează ea. Cred că răspunsul este foarte simplu. Producem azi multe lucruri pe care oamenii le pot consuma ca să îşi gestioneze plictiseala. Putem să scăpăm în mod convenabil de plictiseală luând un tranchilizant sau bând sau mergând la o petrecere sau certându-ne cu nevestele sau accesând media sau întreţinând relaţii sexuale. O mare parte din ceea ce facem este o încercare de a ne împiedica să admitem că suntem plictisiţi. Dar amintiţi-vă sentimentul stânjenitor care vă

cuprinde atunci când v-ați uitat la un film stupid sau când v-ați înecat plictiseala în vreun alt mod. Amintiți-vă mahmureala care vă cuprinde atunci când vă dați seama că ceea ce ați făcut ca să vă distrați v-a plictisit de moarte şi că nu v-ați folosit timpul, ci mai degrabă l-ați omorât. Un alt lucru remarcabil legat de cultura noastră este că facem orice ca să economisim timp, dar, odată ce l-am economisit, ni-l omorâm pentru că nu găsim altceva mai bun de făcut cu el.

Nevoile fabricate

Se consideră în mod curent – nu numai în rândul nespecialiştilor, dar şi de către mulți oameni de ştiință – că ființele umane sunt maşini care funcționează conform anumitor cerințe fiziologice. Acestea suferă de foame şi sete; au nevoie de somn; au nevoie de sex şi aşa mai departe. Nevoile fiziologice şi biologice au fost îndeplinite. Dacă acestea n-au fost îndeplinite, oamenii vor ajunge nevrotici, sau, dacă nu mănâncă, de exemplu, ei vor muri. Dacă aceste nevoi sunt îndeplinite, totuşi, atunci totul este în ordine. Acum, e o singură problemă cu această perspectivă – anume că ea este extremă. Se poate ca toate nevoile fiziologice şi biologice ale persoanei respective să fie satisfăcute, dar ea să nu fie mulțumită, să nu fie împăcată cu sine. De exemplu, ea poate fi bolnavă psihic, deşi pare că are tot ce doreşte. Ceea ce îi lipseşte este impulsul care s-o anime şi s-o facă activă.

Dați-mi voie să vă ofer câteva scurte exemple pentru ceea ce vreau să spun. De curând, s-au făcut câteva experimente

interesante în care oamenii au fost lipsiți complet de stimuli. Ei au fost plasați în izolare completă într-un spațiu mic unde temperatura şi lumina rămân constante. Mâncarea le este împinsă printr-o deschizătură. Li se satisfac toate nevoile, dar nu există stimuli. Condițiile sunt comparabile, cu, să spunem, experiențele fetale din uter. După câteva zile în care sunt expuşi la acest experiment, oamenii încep să dezvolte tendințe patologice, adesea schizofrenice. Deşi nevoile lor fiziologice sunt satisfăcute, starea de pasivitate este psihologic patogenică şi poate duce la nebunie. Ceea ce este o situație normală pentru un fetus (deşi chiar şi un fetus nu este complet lipsit de stimuli aşa cum sunt subiecții acestor experimente) duce la boală la un adult.

În alte experimente, oamenii au fost împiedicați să viseze. Este posibil să faci aceasta pentru că ştim că visele sunt însoțite de mişcări foarte rapide ale ochilor. Dacă cel care face experimentul trezeşte un subiect când vede mişcările rapide ale ochilor, atunci poate să împiedice omul să viseze. Oamenii care sunt supuşi acestui experiment, de asemenea, dezvoltă simptome importante de boală. Aceasta sugerează că visele sunt o necesitate psihică. Chiar şi atunci când dormim, noi rămânem activi la nivel psihic. Dacă nu se îngăduie acea activitate, ne îmbolnăvim.

Harry Harlow, un psiholog specializat în comportamentul animal, a constatat în experimentele sale cu maimuțe că primatele îşi mențin interesul timp de zece ore la rând pentru a realiza o sarcină complicată. Ele au muncit constant să demonteze o structură complexă şi s-au concentrat răbdător asupra sarcinii.

Nu li s-au oferit pedepse sau recompense. Pentru că Harlow nu a făcut uz de mecanismul de reacție la stimuli, a fost clar

că animalele au persistat în munca lor pentru că au fost pur şi simplu interesate. Şi animalele, în special primatele, pot dezvolta nivele înalte de interes, fără să fie motivate în mod exclusiv de promisiunea mâncării sau de teama de pedeapsă.

Permiteți-mi să menționez un alt exemplu. Ființele umane au produs artă de 30 000 de ani. Tindem să minimalizăm acea muncă astăzi spunând că slujea doar unor scopuri magice. Să ne gândim la imaginile incredibil de frumoase şi elegante ale animalelor pe care le avem pe pereții peşterilor. Motivația pentru aceste picturi a fost, se presupune, să asigure succesul vânătorii. Poate că aşa este, dar le explică aceasta frumusețea? Nevoile magice ar fi putut fi îndeplinite de picturi şi decorații mai puțin artistice pe pereții peşterilor şi pe vaze. Frumusețea pe care o putem percepe şi aprecia astăzi a fost ceva în plus. Cu alte cuvinte, oamenii au alte interese care merg dincolo de acelea practice, funcționale, vizând obiectele sau ustensilele. Pot fi activi într-un mod creativ, vor să dea formă lucrurilor, să-şi dezvolte puterile latente în ei.

Psihologul german Karl Bühler a venit cu sintagma foarte adecvată astăzi de „bucurie a funcției", pentru a sugera încântarea pe care poate să ți-o aducă o activitate. Oamenilor le place să îndeplinească funcții nu pentru că au nevoie de lucruri, ci pentru actul de-a face ceva, căci utilizarea capacităților lor este în sine o experiență plăcută. Desigur, aceasta are un impact important în educație. O profesoară italiană de geniu, Maria Montessori, şi-a dat seama că pot fi instruiți copiii în vechiul sistem de recompense şi pedepse, dar că nu pot fi cu adevărat educați. Numeroase studii destinate testării ideii au confirmat că

oamenii învaţă mai uşor atunci când ceea ce fac este în mod inerent satisfăcător.

Cred că fiinţa umană nu este ea însăşi decât atunci când se exprimă pe sine, atunci când face uz de puterile din interiorul său. Dacă nu poate face acest lucru, dacă viaţa stă doar în posesiuni şi uz, şi nu în „a fi”, atunci omul degenerează; el devine un lucru; viaţa lui devine fără rost; devine o formă de suferinţă. Adevărata bucurie vine cu adevărata activitate, iar adevărata activitate implică utilizarea şi cultivarea potenţialităţilor omeneşti. Nu ar trebui să uităm că exersarea minţii încurajează înmulţirea neuronilor. Acesta este un fapt susţinut de dovezi fiziologice. Într-adevăr, creşterea în densitate a creierului poate fi precis măsurată şi este analogă cu întărirea muşchilor, pe care îi solicităm tot mai mult. Dacă nu ne supunem muşchii la mai mult stres decât acela cu care ei sunt obişnuiţi, ei vor rămâne la stadiul de dezvoltare pe care l-au atins, dar nu vor ajunge niciodată să facă ceea ce sunt în mod potenţial capabili să facă.

Acum aş vrea să introduc nişte consideraţii sociale şi economice în discuţia noastră asupra afluenţei. Putem distinge între mai multe faze majore din istoria omenirii. Poate ar trebui să începem notând că faza în care omul a evoluat din maimuţe a fost foarte lungă, extinzându-se pe sute de mii de ani. Nu a existat un singur pas sau moment care să fi marcat încheierea dezvoltării umanităţii. A fost un proces lung în care factorii cantitativi au devenit, treptat, factori calitativi. Procesul evolutiv care a condus la precursorul omului modern a fost mai mult sau mai puţin complet acum 60 000 de ani, şi homo sapiens, o creatură care era ca şi noi, cei de azi, a apărut acum aproximativ 40 000 de ani. Începuturile noastre sunt, deci, foarte recente.

Ce deosebeşte omul de animale? Nu postura în două picioare. Aceasta a fost prezentă la maimuțe cu mult înainte să fi început să se dezvolte creierul lor. Nici folosirea uneltelor. Este ceva nou, o calitate necunoscută până atunci: conştiința de sine. Şi animalele sunt conştiente. Sunt conştiente de obiectele din jur şi ştiu că acesta e un lucru şi acela e altul. Dar atunci când s-a născut ființa umană, ea avea o nouă şi diferită conştiință, o conştiință de sine; ştia că exista şi că era diferită, ceva deosebit de natură, deosebit de alți oameni. Omul se percepea pe sine. Era conştient de cum gândea şi de cum se simțea. Din câte ştim, nu există nimic analog cu aceasta nicăieri altundeva în regnul animal. Aceasta este capacitatea specifică prin care ne definim ca parte din umanitate.

Din momentul în care omul s-a născut ca ceea ce am numi o ființă umană, el a trăit timp de aproximativ 30 000 de ani înconjurat de greutăți şi având o viață scurtă. Trăia vânând animale şi adunând mâncare pe care o putea folosi, dar pe care nu o cultiva. Viața în acea perioadă era marcată de sărăcie şi lipsuri. Dar apoi a venit o mare revoluție pe care o numisem adesea revoluția neolitică. Revoluția a avut loc cu aproximativ 10 000 în urmă. Omul a început să producă şi să creeze bunuri materiale. El nu mai trăia doar din ce se întâmpla să găsească sau din ce vâna, ci devenise agricultor sau păstor. Producea mai mult decât avea nevoie în acel moment, folosindu-şi intuiția, inteligența şi îndemânarea, pentru a-şi procura singur lucrurile de care avea nevoie.

Primii agricultori cu plugurile lor ni se pot părea azi foarte primitivi, dar erau primii oameni care au scăpat de dependența totală față de capriciile naturii, la care fuseseră supuşi toți oamenii. Ei erau primii care şi-au folosit creierul, imaginația şi energia ca să influențeze lumea şi să creeze un

mediu mai ospitalier pentru ei înşişi. Ei plănuiau; ei se pregăteau pentru viitor şi creau pentru prima dată o relativă afluenţă. Au lăsat în curând în urmă metodele primitive de agricultură şi creşterea animalelor. Şi-au dezvoltat o cultură, şi-au dezvoltat oraşe şi a urmat o nouă eră pe urmele celeilalte: o epocă caracterizată de afluenţă relativă. Prin „afluenţă relativă" vreau să spun o stare în care sărăcia de mai devreme şi lipsurile fuseseră depăşite, dar în care noua afluenţă era prea restrânsă pentru ca toată lumea să se bucure de ea. Minoritatea care controla societatea şi acumula putere crescândă ţinea ce e mai bun pentru sine, lăsând numai rămăşiţele majorităţii. Masa nu era pusă pentru toată lumea. Afluenţa nu era deloc la îndemână tuturor. Astfel, deşi poate simplificăm lucrurile la modul extrem în acest spaţiu restrâns, putem vorbi de o relativă afluenţă (sau de o relativă sărăcie) care a fost o regulă de la începutul revoluţiei neolitice şi care constituie încă, într-o oarecare măsură, şi regula de astăzi.

Relativa afluenţă este o sabie cu două tăişuri. Pe de o parte, oamenii erau în stare să dezvolte culturi. Aveau baza materială de care era nevoie să clădească case, să organizeze state, să-i susţină pe filosofi şi aşa mai departe. Dar, pe de altă parte, consecinţa relativei sărăcii era că un grup mic trebuia să exploateze un grup mare. Fără acea majoritate, economia nu ar fi înflorit. Impulsul pentru război nu este, aşa cum vor să spună unii, adânc înrădăcinat în fiinţa umană, în instinctul de distrugere a omului. Războiul şi-a avut începuturile în perioada neolitică din momentul în care au existat lucruri demne de luat de la altcineva, iar oamenii au stabilit viaţa lor în comun în asemenea mod încât ei au putut inventa războiul ca instituţie şi au putut să-l folosească pentru a-i ataca pe alţii care aveau ceva la care râvneau. De obicei avem motive complicate de dat

atunci când vrem să explicăm de ce am mers la război. „Am fost atacați”, spunem noi şi aceasta se presupune că justifică războiul. Motivațiile reale din spatele războaielor sunt de obicei patetic de transparente.

Deci putem să-i mulțumim relativei afluențe, această realizare a perioadei neolitice, pentru cultură pe de o parte şi pentru război şi pentru exploatarea omului de către om, pe de cealaltă parte. Începând din acea perioadă ființele umane au trăit mai mult sau mai puțin într-o grădină zoologică. Astfel, întregul domeniu al psihologiei, care se bazează pe observația ființelor umane, poate fi comparat în acest stadiu cu acel gen de etologie în care cunoaşterea animalelor se baza doar pe observații făcute la zoo, şi nu în sălbăticie. A devenit extrem de clar psihologilor că animalele de la zoo se poartă diferit de animalele din sălbăticie. Solly Zuckerman a observat că babuinii din Grădina Zoologică din Londra din parcul Regent erau extrem de agresivi. El a presupus la început că trăsătura ținea de natura acelui tip de primate. Dar când alți oameni de ştiință au observat babuinii în sălbăticie, nu i-au găsit deloc agresivi. Închisoarea, plictiseala şi limitările asupra libertății – toate aceste lucruri au încurajat dezvoltarea unei agresivități care era absentă în condițiile naturale.

Ceea ce vreau să spun este că atât omul, cât şi animalul se comportă diferit atunci când sunt ținuți în captivitate, față de modul în care se comportă atunci când sunt liberi. Dar apoi prima revoluție industrială a adus o mare schimbare relativ la condiția umană, o schimbare care îşi avea începuturile în Renaştere, dar care a ajuns să se împlinească în secolul douăzeci: Dintr-odată energia mecanică a înlocuit energia naturală, adică energia furnizată de animale şi ființe umane. Acum maşinile

furnizau puterea care fusese oferită de ființele vii. Şi în acelaşi timp a apărut o nouă speranță. Dacă energia din natură ar putea fi controlată, atunci toată lumea, nu doar o minoritate, ar putea să se bucure de fructele afluenței.

Pe urmele primei revoluții a venit o alta care s-a numit a doua revoluție industrială. În această revoluție maşinile înlocuiesc nu numai energia umană, ci şi gândirea umană. Mă refer aici la ştiința ciberneticii şi la maşinile care au preluat controlul altor maşini şi al proceselor de producție. Cibernetica s-a dezvoltat şi continuă să crească posibilitățile de producție într-un asemenea grad, încât putem în mod realist prevedea – asumând că războiul nu izbucneşte şi că umanitatea nu e decimată de foame sau de vreo epidemie – o epocă în care noile metode de producție vor oferi o afluență absolută. În acel moment nimeni nu va fi sărac şi nu va avea nevoie de mai mult şi toată lumea va cunoaşte afluența. Viața omenească nu va mai fi aglomerată cu lucruri de prisos, ci va fi marcată de abundența pozitivă care eliberează oamenii de teama lor de foame, de teama lor de violență.

Societatea modernă a dezvoltat încă un lucru care nu mai existase înainte. Ea produce nu numai bunuri, ci şi nevoi. Ce vreau să spun cu aceasta? Oamenii au avut mereu nevoi. Ei au trebuit mereu să mănânce şi să bea. Mereu au vrut să aibă case frumoase şi aşa mai departe. Dar să privim în jur, şi vom vedea importanța pe care au căpătat-o reclamele şi prezentarea produsului. Este rar ca dorințele să se nască dinăuntrul oamenilor – ele sunt trezite şi cultivate din afară. Chiar dacă cineva are un trai bun, el se va simți sărac când se confruntă cu o serie de bunuri pe care cei din advertising tind ca el să şi le dorească. Nu este nicio îndoială că industria va reuşi să creeze nevoi pe care îşi propune să le

satisfacă şi pe care mai apoi le va satisface dacă vrea să supravieţuiască în sistemul prezent, căci în acest sistem producerea de profit este un test de viabilitate. Sistemul economic prezent se bazează pe producţie maximă şi pe consum maxim. Bunicii noştri considerau un viciu să cumpere ceva pentru care nu aveau bani. Astăzi aceasta a devenit o virtute. Şi, tot aşa, oricine fără astfel de nevoi artificiale, oricine nu cumpără pe credit, oricine cumpără doar ce are nevoie pare aproape suspect; este o persoană ciudată. Oamenii care nu au televizor ies în evidenţă. Nu sunt cu totul normali. Unde ne va duce aceasta? Vă pot spune eu. Creşterea nelimitată a consumului produce un tip de persoană ce e sclavă a unui ideal, într-adevăr, a unei adevărate noi religii, religia Ţării Minunilor. Dacă ne întrebăm astăzi cum îşi imaginează omul modern paradisul, vom spune probabil în mod just, contrazicându-i pe mahomedani, că imaginea nu va fi aceea a unui bărbat înconjurat de femei frumoase (desigur, o viziune complet masculină a paradisului oricum). Viziunea sa va fi aceea a unui magazin imens unde găseşte de toate şi unde va avea mereu destui bani să cumpere nu numai tot ce doreşte, dar, de asemenea, cu puţin mai mult decât vecinul. Aceasta este parte din sindrom: sentimentul propriei valori se bazează pe cât de mult are omul respectiv. Şi dacă vrea să fie cel mai bun, trebuie să aibă cel mai mult.

Întrebarea unde să te opreşti dispare în faţa ciclului aproape frenetic de producţie şi consum, şi, deşi majoritatea oamenilor din sistemul economic au mai mult decât pot folosi, ei tot se simt săraci, pentru că nu pot ţine pasul cu producţia sau cu masa de bunuri care se produc. Această situaţie promovează pasivitate, precum şi invidie şi lăcomie şi, în cele din urmă, un sentiment de slăbiciune, de neputinţă, de inferioritate. Sentimentul propriei valori

ajunge să fie bazat doar pe ceea ce posedă persoana respectivă, nu pe ceea ce este ea.

Criza ordinii patriarhale

După cum am văzut, orientarea vieților noastre în funcție de consum creează un climat de superfluitate şi de plictis. Problema este strâns legată de o criză care afectează întreaga lume vestică, dar care acum este în principal nerecunoscută pentru că se dă mai multă atenție simptomelor decât cauzelor de la baza lor. Şi aici mă refer la criza culturii noastre patriarhale, autoritare.

Ce este exact acest tip de cultură patriarhală? Permiteți-mi să îmi încep explicația apelând la unul dintre cei mai mari gânditori ai secolului al nouăsprezecelea, savantul elvețian Johann Jakob Bachofen, care a fost primul care a demonstrat în mod sistematic că societățile se bazează pe două principii structurale complet diferite: unul ginetocratic, matriarhal, respectiv unul patriarhal. Care este diferența?

În societatea patriarhală pe care o cunoaştem din Vechiul Testament şi de la romani şi pe care o avem şi în zilele noastre, tatăl este cel care are în seamă familia şi ia deciziile. Atunci când folosesc cuvântul „a avea în seamă” îl folosesc literal, căci, în mod inițial, în legea primitivă patriarhală femeile şi copiii erau proprietatea lui pater familias la fel ca şi sclavii şi vitele. El putea face ce dorea cu ei. Dacă ne gândim la tinerii de azi, poate părea că au progresat mult față de acea lege arhaică. Dar nu ar trebui să trecem cu vederea faptul că principiul patriarhal a fost forța

lumii occidentale, într-o formă mai mult sau mai puțin drastică, timp de patru mii de ani.

În societatea matriarhală lucrurile stăteau invers. Persoana care era cea mai respectată şi privită ca fiind, în mod clar, capul familiei şi pe care nimeni nu se gândea să o numească „conducător” este figura maternă. Există o mare diferență dintre iubirea paternă şi cea maternă, iar diferența este foarte importantă. Iubirea paternă este, prin natura sa, mereu iubire condiționată. Copiii trebuie s-o câştige îndeplinind anumite criterii. Acum vă rog să nu mă înțelegeți greşit. Când vorbesc de iubire paternă, nu vreau să spun iubirea Tatălui X sau Tatălui Y, ci vreau să spun iubirea paternă la modul abstract. Max Weber ar fi vorbit de „un tip ideal”. Tatăl îşi iubeşte cel mai mult fiul care îi îndeplineşte aşteptările şi cererile. Acel fiu este atunci cel mai probabil să devină succesorul şi moştenitorul tatălui. În structura familială patriarhală există de obicei un fiu favorit, în mod obişnuit – dar nu necesar – cel mai mare. Dacă ne întoarcem către Vechiul Testament, vom găsi că acolo există mereu un fiu favorit; el este „cel ales”. Şi îşi mulțumeşte tatăl în măsura în care i se supune.

Lucrurile stau invers în structura matriarhală. O mamă îşi iubeşte copiii în mod egal. Cu toții sunt, fără deosebire, fructul pântecelui său şi au nevoie de grija ei. Dacă mamele i-ar hrăni numai pe acei copii care corespund aşteptărilor lor şi care li se supun, majoritatea copiilor ar muri. După cum ştiți, un copil nu face decât arareori ceea ce ar vrea mama lui ca el să facă. Dacă mamele ar fi ghidate de iubire paternă, atunci călătoria omului s-ar sfârşi din punct de vedere biologic şi fiziologic. O mamă îşi iubeşte copilul pentru că e copilul ei şi de aceea nu se dezvoltă ierarhii în

societățile matriarhale. Există însă aceeaşi iubire care se revarsă asupra celor care au nevoie de dragoste şi afecțiune.

Ceea ce tocmai am prezentat aici este doar un mic rezumat al ideilor lui Bachofen. În societatea patriarhală, principiile conducătoare sunt statul, legea, abstractul. În cea matriarhală, sunt legăturile naturale care îi unesc pe oameni. Ele nu trebuie să fie gândite şi puse apoi în practică. Ele sunt legături naturale care sunt pur şi simplu acolo. Dacă vreți să citiți Antigona lui Sofocle, veți găsi acolo tot ce am încercat să vă spun, într-o formă mai completă şi mai interesantă. Piesa relatează o bătălie între principiul patriarhal, întruchipat de Creon, şi acela matriarhal, întruchipat de Antigona. Pentru Creon, legea statului este supremă şi oricine o nesocoteşte trebuie să moară. Însă Antigona urmează legea legăturilor de sânge, a umanității, a compasiunii şi nimeni nu poate nesocoti această lege supremă. Piesa se încheie cu înfrângerea principiului pe care l-am numi azi „fascist". Creon este întruchipat ca un lider tipic fascist care nu crede în nimic altceva decât în putere şi într-un stat în care individul trebuie să fie total subordonat.

Nu trebuie să uităm să menționăm religia în acest context. Încă de la Vechiul Testament, religia din lumea occidentală este patriarhală. Dumnezeu este descris ca o supremă autoritate căreia trebuie să ne supunem. În budism însă, ca să menționăm o altă mare religie, figura de autoritate nu e prezentă. Perspectiva asupra conştiinței morale ca autoritate internalizată este o dezvoltare inevitabilă a societății de tip patriarhal. Ceea ce spunea Freud atunci când vorbea despre Supraeu este internalizarea comentariilor şi interdicțiilor paterne. Tatăl meu nu mai trebuie să-mi spună „Nu face asta!", ca să mă împiedice să fac ceva. L-am absorbit pe

tatăl meu în mine. „Tatăl din interiorul meu” îmi comandă şi îmi interzice ceva. Dar forța comenzii sau interdicției se trage din autoritatea paternă. Descrierea lui Freud a conştiinței morale în societatea patriarhală este corectă, dar el greşeşte luând acel fel de conştiință ca pe o entitate în sine şi neputând să vadă cugetul moral în contextul social. Căci, dacă privim societățile non-patriarhale, vom vedea forme diferite ale conştiinței morale. Nu pot şi nu vreau să explic aici în detaliu, dar vreau totuşi să menționez că există o conştiință umanistă care stă în opoziție directă cu cea autoritară. O conştiință umanistă este înrădăcinată în individul însuşi şi îi comunică ce e bun şi benefic pentru el, pentru creşterea şi dezvoltarea sa. Acea voce vorbeşte adesea foarte încet, şi noi o ignorăm. Dar în domeniul fiziologiei precum şi în cel al psihologiei cercetătorii au găsit semne a ceea ce vom numi „conştiința sănătății”, simțul a ceea ce este bun pentru noi. Dacă oamenii ascultă acea voce din interiorul lor, nu se vor mai supune vocii unei autorități externe. Propriile noastre voci interioare ne ghidează în direcții care sunt compatibile cu potențialul fizic sau psihic al organismelor noastre. Aceste voci ne spun: Sunteți pe drumul cel bun aici, sunteți pe calea greşită dincolo.

Trebuie să ne gândim la toate acestea atunci când luăm în considerare criza prezentă a ordinii patriarhale, autoritare, o criză care ne confruntă cu o situație remarcabilă. Şi, aşa cum am sugerat, această dezintegrare, această criză, este într-un fel legată de problema noastră referitoare la afluență. Haideți să clarificăm. Cu cât mai multe lipsuri trebuie să îndure cineva, cu cât mai supusă trebuie să fie persoana respectivă – altfel spus, ea nu trebuie să se revolte împotriva lipsurilor ce-i sunt impuse. I se spune că lipsurile pe care e forțată să le îndure sunt încărcate cu sens şi inevitabile, ceva ce Dumnezeu sau Statul sau legea – sau

oricine – îi impune. Dacă nu s-ar supune orbeşte, atunci s-ar trezi să spună că nu mai vrea să îndure acele lipsuri. Şi aceasta ar fi, desigur, extrem de periculos pentru orice ordine socială în care lipsurile şi supunerea sunt elemente structurale indispensabile. Societatea aşa cum o cunoaştem n-ar mai putea exista dacă mecanismele psihologice şi instituțiile sociale nu ar fi înrădăcinat ferm supunerea şi acceptarea lipsurilor ca perspectiva cea mai răspândită. Dar, dacă sporeşte afluența, ideea că trebuie să ne supunem şi că trebuie să îndurăm lipsuri îşi va pierde în mod automat puterea. De ce trebuie să ne supunem unei autorități care ne cere să ne supunem şi să îndurăm lipsuri? Putem avea cam tot ce vrem în orice caz. Acesta este unul dintre motivele crizei prezente.

O altă îndoială se leagă de noile metode de producție. În prima revoluție industrială, anume în secolul nouăsprezece şi deja într-o bună parte din secolul douăzeci, atunci când maşinile demodate se foloseau încă, era esențial ca muncitorul să se supună pentru că munca sa asigura supraviețuirea familiei. O parte din această supunere forțată este încă cu noi, dar aceasta se schimbă rapid pe măsură ce producția se îndepărtează din ce în ce mai mult de tehnologiile mecanice demodate şi merge înspre cele cibernetice. Odată cu noua tehnologie, forma de autoritate obedientă de care era nevoie în secolul XIX nu mai este necesară. Astăzi munca este caracterizată de efortul în echipă şi oamenii muncesc cu maşini care, în cea mai mare parte, le corectează greşelile ele însele. Vechea supunere este înlocuită de un nou fel de disciplină în care nu este nevoie de subordonare. Muncitorii se joacă cu maşini cibernetice aproape ca într-un joc de şah. Desigur, aceasta este o exagerare, dar a avut loc o schimbare fundamentală în atitudinea noastră asupra maşinilor. Vechea relație dintre

şef şi muncitor devine mai puțin răspândită; acum se răspândeşte un stil unde domnesc cooperarea şi interdependența. Permiteți-mi să adaug că noul climat de muncă nu este nici atât de idilic, nici atât de pozitiv, aşa cum pare în ceea ce am spus aici. Nu vreau să spun că metodele de producție moderne au pus capăt alienării şi că ne-au ajutat să devenim independenți. Tot ce am vrut să fac aici este să atrag atenția asupra importantelor diferențe față de trecut.

Un alt motiv pentru criza ordinii patriarhale şi autoritare este revoluția politică. Începând cu Revoluția Franceză am avut o serie de revoluții, dintre care niciuna nu şi-a îndeplinit promisiunile şi țelurile, dar care, cu toatele, au subminat vechea ordine şi au ridicat semnul întrebării asupra vechilor structuri de autoritate. Am fost martori la destrămarea înceată, dar sigură, a supunerii oarbe fără de care nu s-ar fi putut menține sistemul feudal. Chiar o revoluție care are doar parțial succes, o revoluție care nu e un eşec total, demonstrează că nesupunerea poate repurta o victorie.

În moralitatea autoritară există un singur păcat, acela al nesupunerii, şi o singură virtute, aceea a supunerii. Nimeni nu va admite deschis – poate doar cercurile reacționare –, dar în realitate convingerea de la baza sistemului nostru educațional şi a întregului nostru sistem de valori este sursa tuturor relelor.

Haideți să luăm Noul Testament, de exemplu: Ceea ce au făcut Adam şi Eva nu era în sine rău. Din contră, faptul că au mâncat din pomul cunoaşterii binelui şi răului este ceea ce a făcut posibilă dezvoltarea umanității. Dar au fost nesupuşi şi tradiția a interpretat nesupunerea ca păcat

originar. Şi în societatea patriarhală nesupunerea este de fapt păcatul originar. Dar acum că ordinea patriarhală a fost pusă la îndoială, acum că Statul este în criză şi colaps, conceptul însuşi de păcat a devenit îndoielnic. Vom reveni asupra acestei chestiuni mai târziu.

Împreună cu revoluţia clasei mijlocii şi aceea a clasei muncitoare, trebuie să menţionăm o altă revoluţie: pe aceea feministă. Chiar dacă această revoluţie poate să ia turnuri bizare din când în când, ea a dus la progrese remarcabile. Femeile, ca şi copiii, erau considerate obiecte, proprietatea bărbaţilor lor. Aceasta s-a schimbat. Nu au încă avantaje în lumea bărbaţilor şi sunt plătite de exemplu mai puţin decât un bărbat care face aceeaşi muncă, dar poziţia lor per total, conştiinţa lor de sine, este mult mai puternică decât înainte. Şi toate semnele ar trebui să indice că revoluţia femeilor va avansa, aşa cum va avansa şi cea a copiilor şi tinerilor. Aceste persoane vor continua să-şi definească şi să-şi articuleze drepturile şi să se lupte pentru acestea.

Acum aş mai vrea să menţionez ceea ce e, cred, ultimul şi cel mai important motiv pentru criza societăţii patriarhale. De la mijlocul secolului douăzeci, majoritatea oamenilor, dar în special cei tineri, au ajuns la concluzia că societatea noastră e incompetentă. Putem, ce-i drept, să obiectăm că avem mari realizări la activ şi că tehnologia noastră a făcut salturi incredibile. Dar aceasta e numai o parte a poveştii. Cealaltă parte este că această societate s-a dovedit incapabilă să împiedice două mari războaie şi o serie de războaie mai mici. Nu numai că a permis, dar a şi promovat dezvoltări care ne duc la sinuciderea umanităţii. Nicicând în istorie nu ne-am mai confruntat cu un atât de mare potenţial pentru distrugere ca astăzi. Acest lucru dovedeşte

o teribilă incompetență pe care niciun avans tehnologic n-o poate masca.

Atunci când o societate este îndeajuns de afluentă încât se pot face călătorii pe Lună, dar nu poate reduce pericolul de anihilare totală, fie că ne place sau nu, acea societate va trebui să accepte eticheta de incompetentă. Este inaptă şi în fața degradării mediului, care amenință tot ce e viu în lume. Foametea domneşte în India şi în Africa, şi în rândul tuturor națiunilor industrializate din lume, dar singura noastră reacție sunt discursuri şi gesturi goale. Ne continuăm stilul de viață extravagant de parcă ne-ar lipsi inteligența să vedem consecințele comportamentului nostru. Aceasta demonstrează o lipsă de competență. Ea a năruit încrederea generațiilor mai tinere în noi, şi pe drept cuvânt. Şi astfel eu simt că, în ciuda meritelor societății noastre orientate către succes, această lipsă de competență în a rezolva cele mai urgente probleme a contribuit la distrugerea încrederii în structura şi eficacitatea ordinii autoritare, patriarhale.

Înainte de-a privi consecințele acestei crize, aş vrea să subliniez aici că şi în lumea occidentală noi avem doar o societate parțial afluentă. În Statele Unite aproape patruzeci la sută din populație trăieşte sub limita sărăciei. De fapt sunt două clase: una care trăieşte în afluență şi alta a cărei sărăcie este ignorată de toată lumea. În vremea lui Lincoln, marea diferență socială era între sclavie şi libertate, dar astăzi ea este aceea dintre afluență superfluă şi sărăcie.

Tot ce am spus aici despre homo consumens nu este adevărat în legătură cu oamenii care trăiesc în sărăcie, chit că ei sunt fascinați de ideea că cei care se bucură de lux trăiesc o viață paradisiacă. Cei săraci sunt doar figuranți care vor ajunge să umple ecranele mari la care se uită

bogații pentru a se amuza. Tot aşa se întâmplă şi cu minoritățile. În Statele Unite acest lucru e adevărat pentru cei care nu sunt albi. Dar dincolo de cele mentionate, toate aceste lucruri sunt adevărate oriunde în lume. Este adevărat pentru acele două treimi din toată umanitatea care nu au profitat de ordinea autoritară, patriarhală, este adevărat pentru indieni, chinezi, africani şi aşa mai departe. Dacă ar fi să schițăm o imagine adecvată a relației dintre populațiile autoritare şi cele non-autoritare, trebuie să ne dăm seama că, deşi societatea afluentă poate continua să domine lumea astăzi, ea se confruntă cu tradiții total diferite şi în acelaşi timp cu forțe proaspete pe care noi am ajuns deja să le simțim şi pe care vom continua să le simțim.

Fiascoul religiei

Deşi majoritatea oamenilor întrebați într-un sondaj ar spune că ei cred în Dumnezeu şi deşi mersul la biserică este încă relativ frecvent, iar oamenii îşi mărturisesc arareori ateismul, este clar că această criză a societății patriarhale a avut un efect negativ asupra religiei. Înşişi teologii şi-au dat seama şi au vorbit deschis despre criza religiei prin care trecem în mod curent. Dezvoltarea a început cu secole în urmă, dar cu cât ne apropiem de prezent, cu atât este mai mare rata de accelerare.

Pentru că religia are o dublă funcție, colapsul acesteia ne lasă cu o pierdere dublă. Religia noastră, bazată în mod principal pe tradiția iudeo-creştină, ne oferă atât o explicație a lumii naturale, cât şi a principiilor morale – o etică. Aceste

două funcții nu au nimic de a face una cu alta, căci cum explic lumea naturală este un lucru, iar valorile morale şi principiile sunt un altul. Dar cele două funcții nu au fost de la început separate şi sunt o serie de motive pentru care aceasta era aşa. Mai întâi, ideea că lumea a fost creată de un zeu care s-a incorporat în cea mai presus inteligență, înțelepciune şi putere era plauzibilă, într-adevăr, era o ipoteză rațională. Şi chiar dacă erai un darwinist convins care vedea dezvoltarea lumii şi a omului ca pe o consecință a selecției naturale sau a mutațiilor, simțeai cu toate acestea că postularea unui Dumnezeu Creator e mai simplu de înțeles şi de acceptat decât alternativa complexă: căci teoria evoluționistă postulează că omul, în forma sa prezentă, este produsul anumitor principii care au acționat acum sute de milioane de ani şi că acestea sunt într-o oarecare măsură la îndemâna purului hazard, sau, în cel mai bun caz, a legilor selecției naturale. Explicația lui Darwin a lumii naturale pare cu totul logică şi plauzibilă, dar, în ciuda acestui lucru, ea rămâne străină de mintea noastră.

Omul a avut mereu o nevoie, chiar în primele sale stadii primitive, de a-şi forma o imagine a lumii şi a creației acesteia. O versiune a creației care este foarte străveche consideră că oamenii au fost făcuți din sângele care a curs din cineva care a fost ucis. Nu toată lumea este totuşi făcută din sânge. Numai cei curajoşi. Laşii şi femeile au fost făcuți din carnea celor două picioare. Aceasta este, de fapt, o versiune străveche a teoriei avansate de Konrad Lorenz, anume că ființele umane se nasc cu instinctul de-a omorî, cu setea de sânge. Este bine, desigur, că oamenii care credeau în acest mit considerau că femeile sunt scutite de setea de sânge, dar nu era la fel de bine că le puneau pe femei în aceeaşi categorie cu laşii. Lucrurile nu s-au

schimbat chiar aşa de mult nici astăzi. Conform societăţii patriarhale, femeile au mai puţină conştiinţă morală, sunt mai vanitoase şi mai laşe, mai puţin realiste decât bărbaţii. Acum, desigur, toate aceste afirmaţii sunt fără discuţie false. În multe cazuri, reversul funcţionează. Majoritatea femeilor ştiu ce jalnici sunt bărbaţii când se îmbolnăvesc. Ei îşi plâng mult mai mult de milă şi sunt mult mai puţin siguri pe sine decât femeile. Dar nimeni nu admite aceasta de teama de a nu distruge un stereotip. Ceea ce spun bărbaţii despre femei nu are mai multă bază decât ceea ce spun albii despre negri. Chiar şi Freud afirma că femeile au mai puţină conştiinţă morală decât bărbaţii. Însă eu cred că ne imaginăm cu greu că cineva ar putea avea mai puţină conştiinţă decât bărbaţii. Toate aceste afirmaţii sunt, desigur, propagandă legată de inferioritatea unui duşman. Această propagandă apare ori de câte ori un grup îl domină pe celălalt şi descurajează rebeliunea, menţinând încrederea în sine a grupului dominat la un nivel minim.

Aceasta este doar o mică notă de subsol la una dintre funcţiile religiei pe care le-am menţionat mai sus, aceea de-a da o explicaţie a lumii naturale. Totul era clar până la Darwin, dar ceea ce am învăţat de la el a fost că, dacă privim la creaţia lumii şi a omului dintr-un punct de vedere raţional şi ştiinţific, ne-am putea dispensa de ideea de Dumnezeu şi am putea explica acele fenomene prin legile evoluţiei. După cum am spus, este mai uşor pentru omul de rând să înţeleagă ideea de Dumnezeu, dar pentru ştiinţa de după Darwin creaţia nu a mai fost un mister. În lumina teoriei evoluţioniste, „Dumnezeu” a fost redus la o ipoteză de lucru şi povestea creaţiei lumii şi a omului, la un mit, un poem, un simbol, care în mod clar exprima ceva ce nu mai putea fi considerat un adevăr ştiinţific.

Odată ce explicația religioasă a lumii naturale şi-a pierdut puterea persuasivă, religia a început să şchioapete, cum s-ar spune. Tot ce îi rămânea era să se sprijine pe propagarea postulatelor morale: „Iubeşte-ți aproapele”, spune Vechiul Testament. „Iubeşte-l pe străin”, spune Noul Testament, „Iubeşte-ți duşmanul” şi „Vinde tot ce ai şi dă săracilor”. Cum poate cineva care ia în serios aceste instrucțiuni să aibă succes în societatea modernă? Oricine urmează preceptele este un prost. El va rămâne în urmă şi nu va merge înainte. Predicăm preceptele morale ale Bibliei, dar nu le practicăm. Avem alte drumuri. Altruismul este lăudat şi se presupune că trebuie să ne iubim vecinii. Dar în acelaşi timp presiunea de-a reuşi ne împiedică să practicăm aceste virtuți.

Trebuie să adaug o notă care să nuanțeze ce-am spus mai sus. Este în opinia mea perfect posibil să fii bun creştin sau bun evreu în societatea modernă, adică o ființă iubitoare, fără să mori de foame. Ceea ce contează este nivelul tău de competență şi curajul de care este nevoie ca să aderi la adevăr şi să iubeşti persistent în loc să renunți la tine de dragul unei cariere.

Dar, indiferent de cele de mai sus, este un fapt că moralitatea creştină şi evreiască este incompatibilă cu moralitatea succesului, a cruzimii, a egoismului, cu aceea de a nu da şi de a nu împărți. Întrucât acesta va fi un lucru evident oricui reflectează asupra acestui fapt, eu nu mă voi opri asupra lui aici. Oricum, dublul standard in moralitatea noastră a fost adesea descris şi criticat. În concluzie: „etosul” ce domină capitalismul modern a lăsat religia complet infirmă. Religia nu mai funcționează ca promulgatoare de valori, căci oamenii nu mai au încredere nici în acel rol al său. Dumnezeu a abdicat din funcția de

creator al lumii şi de purtător de cuvânt pentru valorile iubirii de aproape şi ale înfrânării lăcomiei. Dar omenirea nu pare să vrea să se debaraseze complet de religie. Omul nu trăieşte numai din ce mănâncă. El trebuie să aibă o viziune, o credință, care îi trezeşte interesul şi-l ridică deasupra simplei sale existențe animale. O regresie la păgânismul timpuriu şi o adorare a idolilor nu prezintă atracție pentru omul modern, dar cred că putem spune că secolul nostru dezvoltă o nouă religie, una pe care îmi place s-o numesc „religia tehnologiei".

Există două aspecte ale acestei religii pe care aş dori să le menționez aici. Una este promisiunea Țării Minunilor, visul unei gratificări instantanee şi nelimitate. Noi nevoi apar în fiece minut: ele nu se mai termină, iar omenirea, ca un bebeluş perpetuu, aşteaptă, cu gura deschisă, să fie hrănită din ce în ce mai mult. Acesta este paradisul gratificării totale, un paradis al superfluității care ne face leneşi şi pasivi. Scopul tehnologiei este eliminarea efortului.

Celălalt aspect al acestei religii a tehnologiei este mai complex. Chiar din Renaştere, omenirea şi-a concentrat eforturile intelectuale către pătrunderea şi înțelegerea secretelor naturii. Dar secretele naturii sunt, cel puțin într-o oarecare măsură, şi secretele creatorilor naturii. Timp de patru sute de ani omul şi-a investit energiile în scrutarea misterelor naturii ca să fie în stare s-o controleze. Motivul său cel mai adânc înrădăcinat a fost acela de-a înceta să mai fie un simplu spectator al lumii naturale şi să devină capabil să creeze lumea aceea el însuşi. Este dificil de exprimat precis ceea ce vreau să spun aici, dar dacă ar fi să spun acest lucru la modul radical, aş zice aşa: Omul a vrut să devină Dumnezeu însuşi. Ceea ce a fost capabil să facă Dumnezeu, a vrut să facă şi omul. Cred că spectacolul şi

entuziasmul la care am fost martori atunci când astronauții au păşit pe Lună pentru prima oară a avut calitatea unei ceremonii religioase păgâne. Momentul a reprezentat primul pas al omului în drumul său de a-şi depăşi limitările umane şi de a deveni Dumnezeu. Chiar şi ziarele creştine spuneau că acea cucerire a universului este cel mai măreț lucru de la facerea lumii. Desigur, nu este tocmai prudent din partea unui creştin să spună aceasta, anume că, după facerea lumii, există un eveniment mai important decât Întruparea. Dar aceste lucruri au fost date uitării atunci când oamenii înşişi au văzut că omul poate merge dincolo de legile care îl limitaseră până atunci, învingând forța gravitațională şi păşind în drumul său către infinit.

Acum poate că vi se pare că exagerez puțin aici, dar vreau să vă atrag atenția asupra tendințelor care sunt în continuare ascunse dincolo de suprafață. Oare răspunsul isteric de entuziast la aselenizare a fost doar o bucurie legată de un succes ştiințific? Nicidecum. Au existat realizări ştiințifice mai lăudabile care nu au stârnit într-atât interesul publicului. Ceea ce avem aici este ceva cu totul nou. Suntem martorii unei noi forme de idolatrie. Tehnologia este noul Dumnezeu sau omul însuşi devine Dumnezeu, iar astronauții sunt marii preoți ai acestei religii. De aceea atrag ei atât de multă adulație. Dar nimeni nu admite aceasta, pentru că suntem, până la urmă, creştini sau evrei, sau cel puțin nu păgâni. De aceea acoperim ceea ce facem şi raționalizăm. Dar în spatele acestui truc se formează o nouă religie, una în care tehnologia îşi asumă rolul Mamei Atotputernice care îşi va hrăni copiii şi care le va satisface cererile. Imaginea nu este atât de simplă ca aceea pe care o descriu eu aici, pentru că există o serie de motive complexe, întrepătrunse, care stau la baza noii religii. Dar putem spune, fără putință de tăgadă, că noua religie nu are

principii morale de promulgat, în afară de acela că trebuie să facem orice este tehnologic posibil să facem. Capacitatea tehnologică a devenit o obligație morală, însăşi sursa moralității noastre.

Dostoievski a spus că dacă Dumnezeu e mort, atunci totul este permis. El a considerat că toată moralitatea anterioară fusese bazată pe credința în Dumnezeu. Dar, dacă oamenii nu mai cred în Dumnezeu, atunci Dumnezeu nu mai este realitatea care le formează gândurile şi acțiunile şi atunci avem motiv să ne întrebăm dacă nu vor deveni cu adevărat imorali, dacă nu vor înceta să mai caute principii morale care să îi călăuzească. Aceasta e o întrebare pe care trebuie să o luăm în serios şi, dacă ne simțim pesimişti, putem conchide că este exact ceea ce s-a întâmplat şi că moralitatea noastră va decădea şi mai mult cu timpul. Există diferențe semnificative între acum şi epoca anterioară. În 1914, de exemplu, națiunile aflate în război aderau la două reguli internațional acceptate. Civilii nu erau ucişi şi nimeni nu era torturat. Astăzi se consideră automat că vor fi omorâți şi civili în timpul ostilităților, pentru că națiunile aflate în conflict nu mai acceptă vreo limitare sau diferențiere. Tehnologia ucide anonim, iar noi ucidem apăsând pe un buton. Pentru că nu ne vedem adversarul, nu mai suntem cuprinşi de empatie sau compasiune. Iar tortura este regula astăzi, şi nu excepția. Fiecare încearcă să nege acest lucru, dar este un fapt bine ştiut. Folosirea torturii pentru a obține informații este răspândită. Am fi uimiți să aflăm în câte țări se foloseşte tortura.

Poate că nu ar fi corect să spunem că nivelul de cruzime a crescut, dar ar fi greu să negăm că umanitatea şi prohibițiile morale care o însoțesc sunt în declin. Aceasta a adus o schimbare în lume, dar pe de cealaltă parte vedem că apar

noi principii morale, pe care le găsim la tânăra generație, de exemplu, în lupta lor pentru pace, pentru viață, împotriva distrugerii şi războiului. Ei nu spun simple vorbe goale. Mulți tineri (şi nu doar tinerii) îşi proclamă loialitatea față de alte valori şi scopuri mai bune. Milioane de oameni au devenit conştienți de distrugerea vieții în multe forme, de războaiele inumane în care e clar că autoapărarea e doar un pretext. Vedem şi noua moralitate a dragostei care se formează, în opoziție cu societatea de consum. Această nouă moralitate poate avea defectele sale, dar rămâne impresionantă în protestul său față de forme şi cuvinte golite de sens. Vedem dovada unei noi moralități şi în sacrificiile de sine din domeniul politic, în numeroasele lupte pentru eliberare şi autonomie care au loc astăzi.

Aceste schimbări survenite în timp sunt încurajatoare şi, datorită lor, cred că Dostoievski greşea când lega principiile morale aşa de strâns de credința în Dumnezeu. Budismul ne dă un exemplu strălucit de cum unele culturi dezvoltă principii morale fără subtext autoritar sau patriarhal. Acele principii sunt înrădăcinate şi înfloresc, dacă vreți, în solul uman. Vreau să spun că ființele umane nu pot trăi şi devin dezorientate şi nefericite dacă nu au un principiu călăuzitor pentru viețile lor şi ale celor care îi înconjoară. Acest principiu nu li se poate impune cu forța, el trebuie să se nască firesc din miezul vieții lor. Nu pot să mă axez asupra multelor aspecte ale acestei chestiuni aici. Tot ceea ce vreau să arăt, aşa cum am spus inițial, este că oamenii au o nevoie adânc înrădăcinată de a acționa moral. Imoralitatea îi face să-şi piardă armonia şi echilibrul. Şi este de fapt o imoralitate deghizată ca moralitate atunci când oamenilor li se spune că trebuie să ucidă, că trebuie să se supună, că trebuie să îşi urmeze numai scopurile egoiste, că compasiunea este o piedică şi aşa mai departe. Dacă vocile

de acest fel ajung să fie prea puternice, atunci ele pot suprima vocea interioară a unei persoane, vocea conştiinţei sale umane. Atunci persoana respectivă poate ajunge la ideea că, dacă Dumnezeu a murit, absolut orice este permis.

Extinderea domeniului creşterii umane

Generaţia tânără joacă un rol central în criza morală prin care trecem acum. Mă gândesc în special la radicalii dintre tineri, iar atunci când spun „radicali" nu mă refer la cei ce se numesc radicali şi par să creadă că pot justifica orice violenţă numind-o „radicală". Mulţi tineri sunt pur şi simplu copilăroşi, nu radicali. Lenin s-a referit la acest subiect în eseul său legat de bolile din copilărie ale comunismului.

Dar există mulţi tineri care sunt radicali nu numai în cererile lor politice, ci şi într-o altă privinţă care este strâns legată de subiectul ultimei secţiuni, ce se referă la respingerea moralităţii autoritare. Această rebeliune se îndreaptă nu numai împotriva autorităţii (toate revoluţiile protestează în faţa autorităţii), ci împotriva moralităţii înrădăcinate în acel principiu, o moralitate care numeşte supunerea o virtute şi nesupunerea un păcat. Un fenomen de mare însemnătate care decurge din această moralitate este că oamenii dezvoltă sentimente de vinovăţie dacă nu fac ce trebuie să facă. În loc să facă cum le dictează sentimentele, inimile şi propria lor umanitate, ei se supun ordinii autoritare care îi pedepseşte prin culpabilizare dacă ei o încalcă.

Ceea ce caracterizează un mare număr de tineri şi ceea ce îi face atât de plăcuţi pentru atât de mulţi dintre noi, inclusiv pentru mine, este, cred, faptul că ei s-au eliberat de sentimentele de vinovăţie impuse de moralitatea autoritară. Ei s-au dezbărat în mare parte de vinovăţia care a ros umanitatea occidentală din tradiţia iudeo-creştină în ultima mie de ani şi au lăsat deoparte teama de-a acţiona în afara normelor care ne-au guvernat comportamentul atât de mult. Dar, făcând acestea, ei totuşi nu au devenit ei înşişi imorali. Din contră, ei sunt în căutarea unor noi principii morale.

Şi aici trebuie să menţionez o altă trăsătură distinctivă a generaţiei tinere: o nouă sinceritate. Ei nu simt aceeaşi constrângere ca generaţiile de dinainte să îşi caute scuze, să raţionalizeze, să refuze să spună lucrurilor pe nume. Rezultatul e că adesea folosesc un limbaj de un gust îndoielnic care îi descumpăneşte pe oamenii din vechea gardă. Dar ceea ce este esenţial este că ei exprimă o sinceritate care este complet opusă ipocriziei prevalente în societatea burgheză patriarhală, unde trebuie să ascundem lucrurile pentru care ne simţim vinovaţi şi unde trebuie mereu să acţionăm de parcă am fi întruchiparea tuturor virtuţilor. Nu putem admite că „nimic din ce e omenesc nu ne e străin” pentru că dacă am admite acest lucru am fi în pericolul nesupunerii. Dar în momentul în care înţelegem şi acceptăm că realitatea umană include şi ce e mai bun, şi ce e mai rău, noi devenim pe deplin umani. În loc să ne simţim indignaţi de potenţialul nostru negativ, trebuie să percepem şi acest aspect, ca parte a umanităţii noastre.

Sigmund Freud a contribuit enorm la această nouă sinceritate. Într-adevăr, el ne-a deschis o nouă dimensiune a sincerităţii. Înainte de Freud, noi chiar îi credeam pe cei care ne asigurau de „bunele lor intenţii”. Dar acum, după

descoperirea lui Freud şi studiul sistematic al inconştientului, proclamarea bunelor intenţii nu mai funcţionează. Vrem să ştim care sunt motivele inconştiente din spatele bunelor intenţii. Şi am ajuns să ne dăm seama că nu contează prea mult dacă cineva este conştient de intenţiile rele sau dacă acea persoană este îndeajuns de deşteaptă ca să le raţionalizeze şi astfel să le ascundă atât de alţii, cât şi de ea însăşi. Într-adevăr, cineva cu intenţii cu adevărat rele e mai onest cu sine decât cineva cu intenţii rele refulate din mintea sa conştientă şi care este astfel într-o poziţie mai bună de a le realiza, pentru că el le poate deghiza ca fiind bune şi frumoase.

Odată cu Freud a trebuit să admitem faptul că suntem responsabili nu doar pentru minţile conştiente şi „bunele intenţii", ci şi pentru cele inconştiente. Acţiunile şi nu doar cuvintele noastre vorbesc pentru noi. Este uneori posibil ca vorbele noastre să nu însemne nimic. Cu toate acestea, opera lui Freud nu este singurul motiv pe care îl avem ca să fim suspicioşi în ceea ce priveşte cuvintele nobile. Am mai avut şi experienţa ipocriziei umane care ne-a dus în războaie unde au pierit sute de milioane de oameni sau, de dragul „onoarei", au fost duşi de bunăvoie la moarte. Toate acele morţi pot fi legate de minciuni şi sloganuri goale. Avem motive azi să fim mai puţin impresionaţi de cuvintele oamenilor. Cuvintele şi ideile sunt ieftine şi pot fi ambalate în mod divers. De aceea tinerii întreabă mai puţin „Ce crezi despre asta?" şi mai degrabă „Ce ai făcut? Ce motive ai avut?".

Cred că acest efect al operei lui Freud, şi mă refer la introducerea unei noi onestităţi în viaţa noastră, are mult mai multă importanţă în dezvoltarea lumii occidentale decât „revoluţia sexuală", ale cărei începuturi sunt puse în general

pe seama sa. Într-o societate care este atât de total orientată către consum, aşa cum este a noastră, revoluţia sexuală, dacă aşa vrem s-o numim, ar fi apărut oricum, şi fără Freud. Nu putem să-i facem pe oameni să obţină tot ce vor ca să-şi satisfacă simţurile şi în acelaşi timp să îi forţăm să fie abstinenţi din punct de vedere sexual. Într-o societate de consum, sexul a devenit desigur un articol de consum. Multe industrii depind de acesta şi se investesc mulţi bani pentru a menţine atractivitatea sexualităţii. Aceasta reprezintă o schimbare faţă de epocile anterioare, însă nu o revoluţie. Şi ar fi dificil s-o punem pe seama lui Freud.

Ceea ce este atât nou, cât şi pozitiv însă este că, pentru tineri, sexualitatea nu mai este însoţită de sentimente de vinovăţie. Aş dori să examinez puţin legătura dintre sexualitate şi sentimentele de vinovăţie. În etica autoritară, pornirile sexuale sunt „păcătoase", astfel fiind o sursă inepuizabilă de vinovăţie şi am putea să spunem că de la trei ani fiecare acumulăm o mare cantitate de vinovăţie în noi în acest sens. Pentru că fiinţele umane, aşa cum sunt constituite ele, nu pot să nu aibă dorinţe sexuale, şi astfel nu pot să nu se simtă vinovate, de vreme ce acele porniri sunt stigmatizate. Restricţiile plasate asupra sexualităţii duc la sentimente de vinovăţie, care sunt în general exploatate pentru a crea şi a menţine o etică autoritară.

Generaţia tânără (şi cea mai în vârstă, într-o oarecare măsură) pare să se fi debarasat de acel gen de vinovăţie. Acesta este un pas important. Dar mă veţi ierta că subliniez ceea ce e evident. Trebuie să subliniez că nu totul e aşa precum pare. Pentru că, datorită orientării noastre către consum, sexul este exploatat în mod din ce în ce mai intens pentru a ascunde lipsa de intimitate. Folosim apropierea fizică pentru a masca sentimentul de alienare umană pe

care îl simțim. Doar intimitatea fizică nu poate crea intimitate emoțională. Intimitatea emoțională, o armonie adevărată între doi oameni, poate fi legată cu intimitatea fizică şi poate începe chiar cu aceasta, putând fi confirmată de aceasta în mod repetat, dar aceste două tipuri de intimitate nu sunt identice. În momentele în care ne lipseşte intimitatea emoțională, putem să încercăm să o substituim cu intimitatea fizică. Şi dacă suntem constituiți normal din punct de vedere psihic şi fizic, putem face aceasta cu uşurință.

Generația tânără, aşa cum am spus, respinge ordinea patriarhală şi societatea de consum. Dar ei sunt supuşi unui alt tip de consum, ce este exemplificat de folosirea drogurilor în rândul celor tineri. Părinții lor cumpără maşini, haine, bijuterii, iar copiii lor consumă droguri. Există multe motive pentru care aceştia se îndreaptă către droguri şi tind să dezvolte o dependență mai mare față de acestea, motive pe care trebuie să le analizăm atent. Oricum am privi dependența de droguri, ea este şi o expresie a aceluiaşi pasiv şi leneş homo consumens, pe care copiii îl critică la părinții lor, dar pe care îl reprezintă şi ei dintr-un alt punct de vedere. Şi tinerii aşteaptă mereu să le vină ceva din afară, aşteaptă senzația drogului, senzația sexului, senzația ritmurilor de rock care-i hipnotizează, îi poartă, îi duc departe. Acele ritmuri nu încurajează activitatea. Ele transportă tinerii într-o stare de orgie, într-o transă de drog, în care se uită pe sine şi sunt profund pasivi. O ființă umană activă nu se uită pe sine, ea este ea însăşi şi devine în mod constant ea însăşi. Ea se maturizează, devine adultă, creşte. O persoană pasivă este, aşa cum am sugerat înainte, un bebeluş care suge perpetuu. Ceea ce consumă nu are prea mare importanță. Ea doar aşteaptă cu gura deschisă, cum s-ar zice, ca să vadă ce oferă sticla. Apoi se satură fără

să fi făcut ceva de una singură. Niciuna dintre capacitățile sale psihice nu este solicitată, astfel că ea oboseşte şi adoarme. Somnul în care se cufundă este narcotic, o epuizare indusă de plictiseală, mai degrabă decât un somn de regenerare sănătoasă. Poate că din nou vi se pare că exagerez aici, dar estimările sugerează că mai mulți oameni decât am crede au acest soi de experiență. Iar media implicată în producerea falselor noastre nevoi ne asigură mereu că nivelul nostru mare de consum demonstrează gradul înalt atins de cultura noastră.

Întrebarea pe care trebuie să ne-o punem în societatea noastră de afluență superfluă, pe care nimeni n-o poate digera şi care nu contribuie cu nimic la vitalitatea noastră – întrebarea pe care trebuie să ne-o punem este dacă putem reuşi, în principiu, cel puțin, să creăm o afluență bună. Putem cumva să utilizăm bine şi productiv producția supraabundentă de care suntem capabili din punct de vedere tehnologic, întru beneficiul şi dezvoltarea ființelor umane? Aceasta ar putea fi posibil dacă vom înțelege că ceea ce trebuie să facem este să încurajăm şi să satisfacem numai acele nevoi care îi fac pe oameni mai activi, mai energici, mai liberi, aşa încât să nu mai fie impulsionați doar de emoții şi doar de reacțiile la stimuli, ci să fie deschişi, atenți şi hotărâți să-şi realizeze propriul potențial, să fie energici, să se îmbogățească spiritual şi să se motiveze pe sine şi pe ceilalți. Premisa pentru realizarea acestui lucru este, desigur, să reorganizăm nu numai munca, ci şi aşa-zisul timp liber. Timpul nostru liber este, în mare parte, nimic mai mult decât un timp al lenei. Ne dă iluzia puterii, pentru că putem aduce lumea în sufrageria noastră deschizând televizorul sau pentru că putem să ne urcăm la volan şi să ne iluzionăm că cei 100 de cai putere ai motorului nostru ne aparțin. Avem „timp liber” cu adevărat

numai în măsura în care cultivăm nevoile care sunt înrădăcinate în om şi care îl determină să devină activ. De aceea munca trebuie să nu mai fie monotonă şi plicticoasă. Şi problema centrală cu care ne confruntăm este organizarea muncii noastre: Cum să ne facem munca interesantă, incitantă, energică?

Aici ne lovim de o întrebare şi mai de bază: Care este rostul muncii noastre? Creşte ea producţia şi consumul? Sau promovează ea dezvoltarea şi creşterea altor fiinţe umane? Se consideră de obicei că una nu poate fi separată de cealaltă. Ce e bine pentru industrie e bine şi pentru oameni şi viceversa. Aceasta este o minciună sfruntată. Este uşor să demonstrăm că multe lucruri care sunt benefice industriei sunt rele pentru oameni. Şi aceasta este dilema noastră astăzi. Dacă continuăm pe calea pe care am pornit-o, progresul nu se poate obţine decât cu sacrificiul fiinţelor umane. Şi astfel trebuie să facem o alegere. Ca să ne exprimăm în limbaj biblic, trebuie să alegem între Dumnezeu şi Cezar. Poate că acest lucru sună dramatic, dar, dacă trebuie să vorbim serios despre viaţă, atunci lucrurile încep să sune dramatic. Ceea ce avem în minte este nu doar o chestiune de viaţă şi de moarte, dar şi problema dacă vom alege să intensificăm moartea în viaţa pe care o avem în jurul nostru sau dacă vom opta pentru vitalitate şi activitate. Singurul scop al vieţii este să devenim din ce în ce mai vitali, mai plini de viaţă. Oamenii se înşală în legătură cu aceasta. Trăiesc de parcă au încetat să trăiască sau de parcă nu au început niciodată să trăiască.

Înţelepciunea noastră populară ne spune că toţi cei de peste patruzeci de ani sunt responsabili pentru reputaţia lor. Ceea ce înseamnă că istoriile vieţilor noastre vor arăta dacă ne-am trăit bine viaţa sau rău (nu bine sau rău în sens moral,

ci în termenii ființei noastre unice). Şi cele mai frumoase elogii funerare care înşiruie multe realizări nu pot masca întrebarea crucială la care nu trebuie să evităm să răspundem: Am fost sau suntem cu adevărat în viață? Ne trăim propriile vieți, sau sunt ele trăite în termenii altcuiva. Sunt de acord cu Marx şi cu Disraeli, care au fost convinşi că luxul nu este un rău mai mic decât sărăcia. Şi prin lux ei voiau să spună ceea ce am numit aici afluență superfluă. Dar dacă vrem să facem din abundența reală adevăratul nostru scop, trebuie să facem schimbări fundamentale în modul nostru de-a trăi şi de-a gândi. Eu sunt, desigur, perfect conştient de marile dificultăți care stau în calea acestor schimbări.

Cred că schimbările pot fi realizate numai dacă oamenii simt nevoia profundă de mai multă viață şi mai puțină rutină, numai dacă ei resping plictiseala şi reacționează la nevoile care îi fac mai vitali şi mai spontani, mai liberi şi mai fericiți. Multe națiuni (multe nedezvoltate încă) visează că vor fi fericite dacă vor avea tot ce au americanii. Dar America este locul unde mai mulți oameni decât în orice țară au învățat că tot confortul nostru modern tinde să ne facă şi mai pasivi, mai impersonali şi mai manipulabili, şi nu mai fericiți. Nu este o coincidență că tinerii noştri răzvrătiți vin în principal din clasele sociale de mijloc şi de sus, în care este cea mai evidentă afluența superfluă. Acest mod de afluență poate aduce fericirea în imaginația noastră, dar nu ne face fericiți în inima noastră.

Pare extrem de important să înțelegem un principiu care este esențial pentru formularea strategiilor din arta de-a trăi. Ne vom rata viețile dacă urmărim scopuri conflictuale şi nu realizăm că acestea se bat cap în cap, excluzându-se unul pe altul. Vă este familiar experimentul lui Pavlov cu

câinele. Câinele a fost antrenat să aştepte mâncare când vedea un cerc şi să nu aştepte mâncare când vedea o elipsă, până când cele două forme au ajuns să semene atât de mult una cu alta, încât câinele nu le mai putea deosebi. În această situație de conflict, animalul s-a îmbolnăvit şi a arătat simptomele clasice ale nevrozei. El a devenit anxios, dezorientat şi nesigur.

Ființele umane vor deveni şi ele bolnave psihic dacă urmăresc scopuri care se contrazic între ele. Oamenii îşi vor pierde echilibrul, încrederea în sine, puterea de discriminare. Şi nu vor mai şti ce este bine pentru ei. Ce trebuie să facem mai întâi este atunci să ne întrebăm sincer ce scopuri conflictuale urmărim. De ce sunt ele incompatibile? Ce rău cauzează conflictul dintre ele? La aceste întrebări nu putem răspunde prin discursuri şi prin propagandă, care nu face nimic altceva decât să fanatizeze oamenii. Fiecare dintre noi ar trebui să încerce să se responsabilizeze şi să se gândească în felul următor: „Vei trăi puțin. Cine eşti şi ce vrei de fapt?”. Dacă ne lăsăm pradă afluenței, care este în cele din urmă sărăcie şi de fapt mâhnire, vom strivi bogăția care este gata să se desfăşoare şi să înflorească în noi. De decizia noastră de-a îmbrățişa superfluitatea sau abundența, de a alege o afluență bună sau una rea, depinde nici mai mult nici mai puțin decât întregul viitor al omenirii.

Termenul folosit în varianta engleză a textului lui Fromm este ennui, un cuvânt latin care nu are echivalent în română. Acesta, după cum este subliniat în textul englez, provine din latinescul inodiare (a face neplăcut şi urât). Am optat pentru traducerea română cu termenul cu nuanțe arhaice plictis, în lipsa unor echivalenți latini în română care să surprindă nuanțe similare. (N.t.)

Asupra originilor agresivităţii

Nu este deloc surprinzător că ne îndreptăm din ce în ce mai mult atenţia asupra problemei agresivităţii în zilele noastre. Am avut războaie în trecut, le avem şi astăzi şi ne este teamă de războiul atomic pentru care se înarmează toate puterile lumii. În acelaşi timp, oamenii simt că sunt neputincioşi să schimbe această stare de fapt. Ei văd cum guvernele lor, care par să-şi fi pus la treabă întreaga înţelepciune şi întreaga bunăvoinţă, nu au fost capabile încă să încetinească sau să stabilizeze cursa înarmării. Deci este de înţeles că oamenii sunt dornici, pe de-o parte, să ştie de unde vine cu adevărat agresivitatea, dar, pe de alta, sunt şi receptivi la teoriile care spun că agresivitatea face parte din natura umană, nefiind ceva pe care îl creează omul însuşi sau un lucru pe care îl produc în mod inevitabil instituţiile sociale. Aceasta e poziţia pe care a făcut-o populară Konrad Lorenz când şi-a publicat cu ceva ani în urmă cartea dedicată acestei teme. În Aşa-zisul rău. Despre istoria naturală a agresiunii, Lorenz spune că agresivitatea este în mod constant şi spontan creată de creierul uman, că ea este o moştenire de la strămoşii din regnul animal, că se intensifică din ce în ce mai mult, luând proporţii din ce în ce mai mari, dacă nu există o supapă prin care să fie eliberată. Dacă există o cauză clară, agresivitatea va fi exprimată. Dar dacă provocările sunt foarte slabe sau lipsesc cu desăvârşire, atunci agresivitatea acumulată va exploda până la urmă. Oamenii nu pot să nu se comporte agresiv după o anume perioadă, pentru că au acumulat multă energie

agresivă în ei, care trebuie eliberată. Putem să-i spunem acestei teorii – teoria „hidraulică”. Cu cât este mai mare presiunea, cu atât e mai mare probabilitatea ca apa să explodeze din container. Lorenz îşi ilustrează teoria cu o poveste incitantă despre mătuşa lui din Viena. La fiecare şase luni, mătuşa angaja o nouă servitoare. (Povestea se petrecea mai demult, când servitoarele nu erau o raritate ca acum.) Atunci când apărea servitoarea, mătuşa lui Lorenz era de obicei încântată şi avea mari aşteptări. Dar după o săptămână sau două entuziasmul începea să îi scadă. Deziluzia lăsa loc nemulţumirii după o vreme şi, apoi, după o perioadă de aproximativ şase luni, femeia se înfuria aşa de tare pe servitoare, încât ajungea s-o concedieze. Mătuşa lui Lorenz trecea prin acest ciclu de obicei o dată la şase luni, iar Lorenz vrea să ne arate cu această anecdotă cum agresivitatea se intensifică până când, într-un anumit punct, ea trebuie eliberată.

Desigur, aşa pot părea lucrurile din afară, dar dacă e să înţelegem puţin mai mult despre oameni decât o face Lorenz (care, desigur, înţelege foarte multe despre animale), atunci ştim cât de inadecvată este explicaţia sa. Un psihanalist – şi nu numai un psihanalist, dar aproape oricine cu puţină cunoaştere a naturii umane – va considera că mătuşa este o femeie narcisică, abuzivă, care nu doreşte să cumpere doar opt ore de muncă pe zi. Ea întâmpină fiecare servitoare cu aceleaşi aşteptări şi este fără îndoială drăguţă cu aceasta, pentru că ea crede că în sfârşit a găsit-o pe cea bună. Dar atunci când se uită mai îndeaproape vede că servitoarea nu corespunde deloc aşteptărilor ei. Ea devine din ce în ce mai dezamăgită şi furioasă şi în cele din urmă îşi concediază servitoarea, sperând că următoarea se va dovedi a fi cea bună. Pentru că are probabil prea puţin de făcut, căutarea unei noi servitoare aduce un oarecare dramatism în viaţa ei

şi îi dă un subiect de conversaţie. Probabil că acesta este principalul subiect de conversaţie cu prietenele. Nimic din comportamentul ei nu are de-a face cu agresivitatea acumulată. În schimb, acesta este produsul unui tip de personalitate foarte specific. Şi sunt sigur că cel puţin cei mai vârstnici dintre voi cunosc deja o serie de persoane care, fie că au servitoare sau nu, se vor comporta în mod similar în acel gen de situaţie.

Teoria agresivităţii înnăscute, pe care nu o pot discuta aici în detaliu, e foarte asemănătoare vechii teorii a pulsiunii de moarte. Este vorba despre asumpţia lui Freud din anii 1920, legată de cele două pulsiuni ce există în toţi oamenii, în toate celulele, în toate substanţele: o pulsiune de viaţă şi o pulsiune de moarte. Şi pulsiunea de moarte (sau de a muri) se poate exprima în două moduri. Dacă se îndreaptă către exterior, ea se manifestă ca distrugere; dacă se întoarce înăuntru, este o forţă autodistructivă, care duce la boală, suicid sau, dacă se amestecă cu impulsurile sexuale, la masochism. Pulsiunea de moarte, spune teoria, este înnăscută. Ea nu este afectată de circumstanţe şi nu este cauzată de factori externi. Omul are numai două alegeri: fie îşi întoarce pulsiunea de moarte şi distrugere către sine, fie o întoarce împotriva celorlalţi. Şi astfel el se confruntă cu o reală dilemă.

Dar de fapt oamenii de ştiinţă preocupaţi de această problemă au găsit prea puţine dovezi de-a lungul anilor în favoarea acestei teorii. Perspectiva acceptată în general de psihologi astăzi este că agresivitatea e condiţionată de mediul social sau că e „canalizată” de stimuli specifici, de cultură – pe scurt, de un număr de factori. Dar, pentru motivele menţionate mai sus, teoria lui Lorenz asupra agresivităţii a ajuns foarte populară pentru public. Ne-a

făcut să credem în mod eronat că nu putem face nimic. Ne-a dat o scuză foarte bună: Dacă toată agresivitatea şi toate pericolele ei sunt înnăscute în noi, nu putem să mergem contra naturii noastre, nu-i aşa?

Există două perspective fundamentale asupra naturii umane. Una consideră că omul este rău şi distrugător prin natura sa. De aceea e inevitabil războiul şi de aceea avem autorități stricte care să vegheze asupra noastră. Oamenii trebuie ținuți sub control. Trebuie să fie protejați de propria lor agresivitate. Cealaltă perspectivă spune că omul este în mod fundamental bun, însă că doar condițiile sociale potrivnice l-au făcut rău. Dacă schimbăm condițiile, putem reduce răul, agresivitatea, şi putem să scăpăm de aceasta pentru totdeauna. Aceste perspective reprezintă extreme şi niciuna dintre ele nu este adecvată. Oamenii care susțin ideea de agresivitate înnăscută tind să ignore multe epoci din istorie, multe culturi în care acei indivizi au avut doar un minimum de agresivitate. Dacă agresivitatea ar fi înnăscută, aceste exemple n-ar exista. De cealaltă parte, optimiştii care sunt împotriva războiului şi sunt pentru pace şi dreptate socială tind să subestimeze semnificația şi puterea agresivității umane sau s-o nege de-a dreptul. Filosofii iluminişti din Franța au avut acea poziție, iar optimismul lor a apărut din nou în lucrările lui Marx şi în ideile socialiştilor timpurii.

Eu personal sunt în favoarea unei a treia perspective, care este, totuşi, mai aproape de a doua decât de prima. Pornesc de la premisa că omul este mult mai distructiv şi mult mai crud decât animalele. Animalele nu sunt sadice, animalele nu sunt duşmanele vieții. Dar istoria omenirii este o cronică de cruzime inimaginabilă şi de distrugere. Istoria nu ne dă niciun motiv să nu luăm în serios puterea şi intensitatea

agresivității umane. Însă eu cred şi că rădăcinile agresivității nu pornesc din natura noastră animală, din instinctele noastre sau din trecutul nostru, ci că agresivitatea umană, în măsura în care este mai mare decât cea a animalelor, poate fi explicată prin condițiile specifice ale existenței umane. Agresivitatea sau distrugerea este un rău; nu este doar un „aşa-zis rău", aşa cum vrea Lorenz să credem. Ci este umană. Este potențialul prezent în om, prezent în oricare dintre noi, care va ieşi la iveală dacă dezvoltarea noastră nu se îndreaptă în direcții mai bune şi mai mature.

„Plusul" uman de agresivitate, acel procent de agresivitate din om care depăşeşte agresivitatea animală, este înrădăcinat în caracterul omului. Nu vorbesc aici despre „caracter" în sensul legal sau moral, ci în sensul psihanalitic. Prin caracter mă refer la ceea ce a creat omul pentru a înlocui instinctele animale care sunt doar minim dezvoltate în el. Ceea ce spun despre caracter aici poate părea cam prea teoretic, dar dacă priviți înapoi către propriile voastre experiențe sunt sigur că mulți dintre voi vor înțelege exact la ce mă refer atunci când vorbesc despre caracter în acest sens. Probabil că v-ați întâlnit cu oameni pe care i-ați identificat ca având un caracter sadic. Şi îi veți fi întâlnit şi pe alții pe care i-ați caracteriza drept „cumsecade". Atunci când emiteți aceste judecăți nu spuneți că acest om a făcut cândva ceva sadic sau că celălalt a fost foarte prietenos doar la un moment dat. Vă referiți în schimb la o trăsătură de caracter care defineşte toată viața individului respectiv. Sunt indivizi sadici care nu fac niciodată nimic sadic pentru că nu au ocazia şi numai un observator fin i-ar putea surprinde făcând un mic act de sadism. La fel, sunt caractere care nu sunt la bază distructive, dar indivizii în cauză pot să împuşte pe cineva într-o criză de furie sau de disperare. Dar aceasta nu

înseamnă deloc că ei ar avea caractere în mod fundamental distructive.

Dacă asumăm că răul este omenesc, adică înrădăcinat în condiția specific umană a omului şi nu în trecutul său animal, atunci putem evita un paradox logic de care nu pot scăpa teoreticienii instinctului, oricât şi-ar dori. Ei pretind că agresivitatea mai mare a omului poate fi explicată prin agresivitatea mai mică a animalelor. Cum se poate aceasta? Nu putem asuma că ceea ce a moştenit omul de la animale l-a făcut mai distrugător şi mai agresiv decât au fost animalele. Concluzia mai logică este că, de fapt, comportamentul uman care diferă de comportamentul animal – în acest caz, cruzimea mai mare a omului – nu este ceva ce a moştenit de la animale, ci ceva care îşi are originea în condițiile specifice ale existenței umane.

Dar acum permiteți-mi să fac nişte remarci despre agresivitatea animală. Agresivitatea animală este în consonanță cu nevoile biologice. Ea serveşte la supraviețuirea individului şi a speciei şi este mobilizată ori de câte ori el se confruntă cu o amenințare referitoare la viața lui, mâncarea lui, relațiile cu animalele de sex opus, teritoriul lui şi aşa mai departe. Dacă sunt amenințate, animalele – şi ființele umane – vor reacționa agresiv sau vor fugi. Dacă nu este prezentă nicio amenințare, nu va fi mobilizată nicio agresivitate. Agresivitatea e prezentă în creier ca un mecanism care poate fi activat în orice moment, dar nu se acumulează şi nu poate fi descărcată în acțiuni dacă nu există stimul sau ocazie pentru un asemenea comportament. Cu alte cuvinte, ea nu reflectă un model „hidraulic". Neurofiziologul W.R. Hess a fost primul care a explicat foarte clar acest aspect atunci când a arătat care centri şi care zone ale creierului au produs agresivitate

atunci când au fost prezenți stimuli adecvați şi atunci când a fost mobilizată o amenințare față de interesele vitale (ceea ce a dus la activarea acestor centri).

Agresivitatea animalelor de pradă este o chestiune diferită. Animalele de pradă nu atacă doar atunci când sunt amenințate. Ele atacă pentru mâncare. Agresivitatea de pradă este localizată, neuropsihologic, în nişte centri ai creierului care sunt diferiți de cei ce controlează agresivitatea defensivă. Per total, animalele nu sunt deloc foarte agresive, decât atunci când sunt amenințate. Se varsă arareori sânge printre animale, chiar şi atunci când acestea se luptă. Observarea cimpanzeilor, a babuinilor şi a altor primate a arătat cât de extraordinar de paşnică e viața socială a acestora. Probabil putem spune fără teamă că dacă umanitatea n-ar fi mai agresivă decât cimpanzeii, noi n-ar trebui deloc să ne mai temem de război şi de agresiune. La fel se întâmplă cu lupii. Lupii sunt animale de pradă şi, atunci când atacă o oaie, ei sunt desigur agresivi. Oamenii îşi imaginează că lupul este o creatură extraordinar de agresivă. Dar făcând aşa, ei confundă agresivitatea în obținerea mâncării cu agresivitatea atunci când lupul nu caută de mâncare. Lupii nu sunt deloc agresivi între ei, ci mai degrabă prietenoşi. Este astfel nedrept să caracterizăm agresivitatea umană comparând-o cu agresivitatea lupilor unii contra altora, aşa cum facem când spunem că omul se poartă cu un altul precum un lup (homo homini lupus). Am putea spune că s-a purtat „ca un lup față de o oaie", dar nu „ca un lup față de un alt lup".

Vedem deci că agresivitatea animală nu urmează un model hidraulic. Atâta timp cât animalele nu sunt amenințate, nu există o agresivitate care creşte constant ca să ducă în cele din urmă la o explozie. Ca să spunem altfel, agresivitatea

umană este o posibilitate oferită de biologie şi prezentă în creier, dar activarea sa nu este o necesitate. Ea nu se va manifesta decât dacă nevoia de autoconservare o pune în acțiune. Există o importantă diferență față de teza behavioristă care spune că agresivitatea este o trăsătură învățată şi că doar circumstanțele îi fac pe oameni agresivi. Lucrurile nu sunt însă aşa de simple, căci dacă agresivitatea poate fi învățată numai prin circumstanțe, atunci nu ar apărea atât de repede şi de intens aşa cum apare şi aşa cum trebuie de fapt să apară. Realitatea este că agresivitatea este un dat biologic, o posibilitate care este prezentă şi care poate fi foarte repede mobilizată. Toate mecanismele neurofiziologice necesare pentru activarea sa sunt acolo şi sunt funcționale în noi, dar, aşa cum am spus, ele trebuie mai întâi mobilizate, şi, fără mobilizare, ele nu se pun în acțiune. Haideți să dăm un exemplu sugestiv. Dacă, pentru autoapărare, cineva îşi ține revolverul aproape de pat noaptea sau pe birou ziua, aceasta nu înseamnă că persoana respectivă intenționează să tragă cu el tot timpul. Dar aceasta înseamnă că îl va folosi în caz de pericol. Chiar aşa este organizată fiziologia creierului nostru. În creier avem un revolver, ca să spunem aşa, mereu gata de acțiune rapidă în caz de atac. Dar contrar a ceea ce susține teoria instinctului, existența acelei stări de alertă nu conduce la acumularea unei agresivități care va exploda în cele din urmă.

De altfel, Hess şi alți neurofiziologi au constatat că animalele reacționează la pericol nu numai prin atac, ci şi prin fugă. Atacul este ultima soluție pe care o adoptă un animal atunci când sunt epuizate şansele de fugă. Numai atunci atacă el şi numai atunci luptă.

Şi dacă ar fi să vorbim despre „instinctul agresiv” din fiinţele umane, atunci trebuie să vorbim şi de instinctul de fugă. Dacă cei ce propun teoria agresivităţii instinctuale spun că aceasta este în mod constant provocată de sentimente agresive pe care omul le poate controla doar cu cea mai mare dificultate, suntem obligaţi să adăugăm că omul este de asemenea motivat de un impuls aproape irezistibil de-a fugi şi că şi acest impuls poate fi controlat tot cu cea mai mare dificultate. Oricine a fost martor la o luptă ştie foarte bine cât de puternic este impulsul omului de a fugi. Altminteri nu am avea nevoie de legi care adesea pedepsesc dezertarea militarilor cu moartea. Cu alte cuvinte, creierul omenesc ne oferă două posibilităţi de-a reacţiona la atac: Putem lupta sau putem fugi. Dar atât impulsul de-a fugi, cât şi acela de-a ataca rămân inactive dacă nu există nicio ameninţare şi, în plus, ele nu produc în noi o tendinţă constant activă şi crescândă către agresivitate sau luptă.

Am văzut că teoria „hidraulică” a agresivităţii, aşa cum este ea prezentată de Lorenz şi într-o oarecare măsură de către Freud prin teoria pulsiunii de moarte, nu se susţine. Descoperirile neuropsihologilor arată că nici agresivitatea umană şi nici cea animală nu apar ca un impuls spontan ce creşte constant, ci sunt mobilizate de stimuli care poartă în ei o ameninţare la adresa existenţei sau intereselor vitale ale fiinţei umane ori ale animalului. Dar sunt şi alte motive decât cele fiziologice care fac ca teoria „hidraulică” să nu se susţină. Ea se prăbuşeşte şi în faţa faptelor ce pot fi preluate din antropologie, paleontologie, psihiatrie şi psihologie socială. Dacă teoria ar fi corectă, atunci ne-am aştepta ca, per total, întreaga agresivitate să fie la fel la toţi indivizii şi în toate culturile şi societăţile. Ar trebui desigur să admitem – aşa cum se face în cazul inteligenţei – diferenţe de intensitate, chiar dacă acelea vor fi relativ mici.

Dar per total oamenii de peste tot ar trebui să aibă cam aceeaşi cantitate de agresivitate şi distructivitate. Cu toate acestea, aşa ceva nu se întâmplă.

Haideți să începem cu datele din antropologie. Există multe triburi primitive în care nu apare deloc o agresivitate marcată şi în care, din contră, predomină un spirit de prietenie. În descrierile acelor triburi găsim un număr de trăsături care apar adesea împreună şi care formează un sindrom: minimă agresivitate (şi, concomitent, nicio nelegiuire şi aproape niciun omor), nicio proprietate privată, nicio exploatare şi nicio ierarhie. Triburile de acel gen apar la nivelul indienilor pueblo, dar putem găsi şi alte organizări sociale asemănătoare în lume. Colin Turnbull ne-a oferit o descriere fascinantă a unui trib de vânători care nu diferă prea mult de vânătorii de acum 30 000 de ani. Este vorba de un trib de pigmei care locuieşte în junglele Africii Centrale. Agresivitatea este aproape inexistentă între aceşti oameni. Aceşti indivizi se înfurie, desigur, şi adepții modelului „hidraulic" vor gândi diferit de mine şi vor spune: „Iată, vezi? Omul acela e furios". Dar eu aş spune că acesta este un mod meschin de a privi lucrurile, căci una este că se înfurie, şi alta este că se încarcă aşa de mult cu agresivitate, încât vrea să meargă la război, să omoare oameni şi aşa mai departe. Există o mare diferență între o persoană care se enervează ocazional şi o alta care este distructivă şi plină de ură. Oricine nu vede diferența este, aş spune eu, un observator destul de obtuz.

Vânătorii pigmei privesc jungla în care trăiesc ca pe mama lor şi, ca toți vânătorii, ei omoară numai animalele pe care au nevoie să le mănânce. Nu fac provizii pentru viitor, căci nu au un mod de-a păstra carnea. Atunci când au nevoie de mâncare, vânează. Nu există prea mult surplus, dar per

total au câtă mâncare le trebuie. Nu au proprietate privată. Şi nu au conducător. De ce ar avea? Viețile lor sunt guvernate de cererile situației şi fiecare ştie ce sarcină are. Dacă am vrea să gândim aşa, am spune că aceste triburi au un simț înrădăcinat al democrației. Nimeni nu spune nimănui altcuiva ce să facă. Nici nu ar avea de ce. Persoana respectivă n-ar căpăta niciun avantaj. Şi, desigur, nu există exploatare. De ce ar vrea cineva să folosească munca altcuiva? Ar trebui să trimit pe cineva să vâneze pentru mine? Aceasta mi-ar face viața teribil de plicticoasă. Căci, atunci, ce altceva aş mai avea de făcut? Poate că nimic. Viața de familie e tihnită. Monogamia, cu posibilitatea unui divorț uşor, este regula aici. Sunt permise relațiile sexuale în afara căsătoriei. Sexualitatea nu este împovărată cu sentimente de vinovăție. Un cuplu se căsătoreşte în mod obişnuit atunci când o femeie rămâne însărcinată şi partenerii rămân unul cu altul pe viață dacă nu ajung să se deteste la un moment dat. Dar aceasta se întâmplă destul de rar.

Pigmeii sunt lipsiți de griji, deşi vânătoarea nu merge mereu bine. Uneori nu este destul vânat, iar uneori sunt ani de foamete. Dar ei au încredere că jungla îi va hrăni. Nu sunt dominați de ideea că trebuie să aibă mai mult, să economisească mai mult şi de aceea sunt în general destul de mulțumiți. Triburile precum acesta sunt societăți cu adevărat afluente – nu pentru că acei oameni ar fi extrem de bogați, ci pentru că nu vor mai mult decât au. Şi ceea ce au este îndeajuns încât să le asigure o viață tihnită şi plăcută.

Vreau să arăt în mod special cât de important este să vedem întregul sistem şi întreaga structură, şi nu să izolăm o anumită trăsătură de aici. Dacă vă întrebați la modul simplu, „Este aceasta sau nu agresivitate?”, nu veți găsi

uşor răspunsul. Dar dacă luăm întreaga structură socială, atunci veți vedea că avem indivizi la bază prietenoşi care nu se luptă între ei sau nu sunt geloşi unul pe altul şi a căror lipsă de agresivitate este un element pe care l-am aştepta în mod logic, având în vedere orientarea lor psihică şi socială. Şi veți vedea şi cât de mult este legat sistemul psihic de cel social.

Una dintre cele mai importante epoci din istoria umană este aşa-zisa revoluție neolitică. Acea revoluție a însoțit dezvoltarea agriculturii în Anatolia cu aproximativ zece mii de ani în urmă. Este foarte probabil, deşi nu avem încă dovezi, că femeile au descoperit agricultura, şi că au descoperit că plantele sălbatice pot fi crescute şi îmbunătățite pentru a produce grâu comestibil şi alte cereale. Bărbații nu erau aşa de ingenioşi. În momentul respectiv probabil vânau şi aveau grijă de turme. Odată cu descoperirea agriculturii, oamenii au devenit conştienți că mâncarea nu era limitată la ceea ce putea da natura singură, ci că puteai avea un impact creativ în procesul natural. Folosindu-şi inteligența şi îndemânarea, omul putea produce ceva. Şi, aşa cum am spus, aceasta s-a întâmplat cu puțin timp în urmă. În anii timpurii ai acestei revoluții – să spunem în prima mie de ani – ai fi găsit cu siguranță societăți remarcabil de paşnice, unele care seamănă în multe privințe cu acelea ale indienilor nord-americani pueblo. Probabil aveau o organizare matriarhală şi locuiau în sate mici. Produceau puțin mai mult decât aveau nevoie în orice moment şi surplusul le dădea un plus de securitate şi le permitea populațiilor să crească. Dar ei nu aveau atât de mult surplus încât un grup să îl invidieze pe un altul şi să râvnească la acel surplus. Societatea neolitică, ca triburile moderne pe care le-am discutat aici, era probabil caracterizată de un mod de viață democratic

autentic şi, aşa cum am spus, de un rol mai puternic al femeilor şi mamelor. Organizarea patriarhală a venit mai târziu, între anii 4000 şi 3000 î.e.n., o perioadă în care s-a schimbat totul. Oamenii au fost capabili să producă mai mult decât aveau nevoie. A apărut sclavia. Diviziunea muncii a devenit mai pronunțată. S-au construit armate; s-au format guverne; s-au purtat războaie. Oamenii au descoperit că pot folosi alți oameni să muncească pentru ei. S-au format ierarhii, cu regi în fruntea acestora. Regii erau trimişii unui zeu şi adesea îndeplineau rolul de mari preoți. Situația a încurajat dezvoltarea agresivității, căci oamenii aveau acum capacitatea de-a jefui, de-a fura, de-a exploata. Şi democrația naturală a lăsat loc unei ierarhii căreia să i se supună toată lumea.

În acest punct aş vrea să spun câteva lucruri despre cauzele războiului. Cei ce propun teoria instinctului susțin adesea că războiul este cauzat de instinctele agresive ale omului. Este un mod naiv de-a gândi şi o perspectivă incorectă. În primul rând, ştim că majoritatea războaielor au loc pentru că guvernele îşi conving populațiile că sunt atacate, că trebuie să-şi apere cele mai sacre valori, viețile, libertatea, democrația şi Dumnezeu mai ştie ce altceva. Valul de entuziasm pentru război durează câteva săptămâni şi apoi dispare. Acum oamenii trebuie amenințați şi pedepsiți ca să continue să lupte. Dacă oamenii ar fi aşa de agresivi prin natura lor, că războiul le-ar satisface instinctele agresive, guvernele n-ar mai trebui să ia asemenea măsuri. Din contră, ele ar trebui să promoveze pacea tot timpul, pentru ca oamenii să nu mai dorească constant un război în care să-şi descarce agresivitatea. Dar, aşa cum ştim cu toții, nu aşa stau lucrurile, şi putem identifica precis perioada în care a început războiul ca instituție sau, dacă vreți, momentul la care a fost inventat. A fost în perioada

revoluției neolitice, perioada în care s-au ridicat oraşele-stat, perioada regilor, a armatelor, a capacității de-a purta război, de-a lua sclavi, de-a fura comori şi aşa mai departe. Nu a existat un război organizat între vânătorii-culegători şi agricultorii primitivi – posibilitatea unei astfel de înfruntări nici nu putea fi imaginată.

Ceea ce ne arată această discuție este că o serie de triburi primitive au sisteme sociale unde prietenia şi cooperarea predomină şi agresivitatea este minimă. Dacă imaginea societăților primitive este corectă, atunci teoria „hidraulică", ce identifică agresivitatea cu un instinct care presează din interior, nu poate fi menținută. Un alt aspect pe care îl putem cita împotriva teoriei instinctului este că nivelele de agresivitate din societate pot varia substanțial. Dacă privim Germania timpurie a anilor 1930, de exemplu, vedem că naziştii au primit cel mai mult sprijin de la mica burghezie şi de la studenți şi ofițeri, ale căror cariere fuseseră schilodite de condițiile de după război. Naziştii nu au găsit vreun ecou emoțional în rândul claselor de mijloc şi de sus. Nu vreau să spun că aceste clase nu au aprobat sistemul nazist, dar naziştii înfocați nu au venit din rândul acestora, şi cu atât mai puțin din clasa muncitoare. Naziştii condamnați, aşa cum ştim cu toții, erau mai degrabă excepția decât regula în rândul clasei muncitoare, deşi, în mod destul de ciudat, anti-naziştii convinşi au fost şi ei o excepție în rândul muncitorilor. De ce s-a întâmplat aşa este o cu totul altă chestiune.

Găsim o situație similară în Sudul SUA. Albii săraci din Sud au o rezervă mare de agresivitate, cu mult mai mare decât clasele mijlocii din Sud şi cu mult mai importantă decât clasa muncitoare atât din Sud, cât şi de pe Coasta de Est a Americii. Agresivitatea este aproape mereu prezentă în acele

clase de la cel mai jos nivel social, de pe treapta cea mai de jos a piramidei sociale. Aceştia sunt oameni care au puține plăceri în viață, care sunt needucați, care se văd ca fiind excluşi social, care nu au motivație şi interese. Astfel de oameni adună mari rezerve de mânie sadică care nu se dezvoltă în oamenii ocupați în mod productiv, care se simt complet implicați în procesul social (deci care nu sunt excluşi la nivel social). Oamenii angajați au interese, ei au sentimentul că sunt în rând cu restul societății. De aceea aceste clase nu dezvoltă aceeaşi cantitate de sadism şi agresivitate ca vechea clasă mic-burgheză din Germania şi ca unele clase din America.

Nivelele de agresivitate diferă şi de la individ la individ. Să luăm un pacient care vine la psihiatru şi spune: „Doctore, urăsc pe toată lumea. Îmi urăsc nevasta. Îmi urăsc copiii. Îi urăsc pe oamenii cu care lucrez. Nu e nimeni pe care să nu urăsc". Pentru psihiatru, şi sper că pentru toată lumea, pacientul şi-a dat propriul diagnostic şi s-a declarat bolnav. Nu reacționăm la această persoană spunând: „Dar desigur, totul e clar. Avem aici un caz de instinct agresiv în acțiune". Spunem însă altceva, legat de caracterul acestui om care este constituit în aşa fel încât să producă în mod constant agresivitate. Spunem, deci, aşa: Cum a ajuns să fie astfel persoana aceasta? Ne întrebăm ce circumstanțe sociale a avut în viață, în istoricul familial, în experiențele trecute. Încercăm să înțelegem de ce un aşa mare nivel de agresivitate a ajuns să facă parte din acest individ, din structura caracterului său. Nu spunem, aşa cum spun apărătorii teoriei instinctului când vorbesc despre război: „Nu putem face nimic. Acest caz ne demonstrează tuturor cât de puternică este agresivitatea înnăscută".

Cu toții cunoaştem oameni agresivi şi, prin agresivi, nu vrem să spunem doar iuți la mânie. Ceea ce vreau să spun este că aceşti oameni sunt distructivi, ostili, sadici. Şi cunoaştem cu toții oameni prietenoşi care sunt calzi şi non-agresivi nu numai la nivel superficial, ci şi în adâncul lor. Felul lor prietenos de-a fi nu poate fi considerat slăbiciune sau servilism. Dacă nu suntem conştienți de aceste diferențe, atunci ne simțim rău – şi mulți oameni se simt rău, pentru că nu observă aceste diferențe. Dar majoritatea oamenilor care se ostenesc să privească în jur cu grijă ştiu foarte bine că aceste diferențe de caracter există.

Acum haideți să privim mai atent la ceea ce vrem să spunem în special despre agresivitatea umană. Până în acest punct, tot ce am făcut a fost să demonstrăm că ea nu funcționează pe modelul hidraulic. Putem distinge două tipuri de agresivitate la ființele umane. Primul este, dacă vreți, tipul programat biologic, acelaşi mecanism defensiv pe care îl găsim la animale. Al doilea este modul specific uman de agresivitate pe care nu îl găsim la animale. Acesta din urmă este o formă de cruzime umană, pe de o parte şi, pe de alta, o animozitate pasionată față de viață, acea ură de viață numită necrofilie, un subiect la care nu mă voi opri aici.

Haideți să începem cu primul tip, anume cu agresivitatea umană programată biologic, care e identică cu agresivitatea animală. Aşa cum am văzut, organizarea neurofiziologică a animalului, care este aceeaşi cu cea de la om, le face pe animale să reacționeze agresiv dacă interesele vitale le sunt amenințate. O ființă umană răspunde în acelaşi mod. Dar la oameni această reacție, această agresivitate reactivă sau defensivă, este mult mai extinsă. Există trei motive pentru care se întâmplă aşa. Primul este că animalul percepe doar amenințări prezente. Tot ce ştie animalul este: „În acest

moment mă simt amenințat”. Omul, cu puterile sale mentale, își poate imagina viitorul. În consecință el poate percepe o amenințare care nu există acum, dar care va apărea în viitor. De aceea el reacționează agresiv nu doar ca să existe acum, ci ca să existe și în viitor. Aceasta furnizează o agresivitate reactivă cu o arie mai largă de aplicare, căci numărul ființelor umane este foarte mare, iar numărul situațiilor în care poate apărea o amenințare este de asemenea mare.

Un alt motiv pentru care agresivitatea reactivă are o arie mai largă la oameni este că oamenii sunt pradă sugestiei, pe când animalele, nu. Poți convinge un om că viața și libertatea îi sunt amenințate. Poți folosi cuvinte și simboluri pentru a face aceasta. Un animal nu poate fi „spălat pe creier”, căci îi lipsesc simbolurile, cuvintele, deci esențialul spălării pe creier. Dacă convingi un om că este amenințat, atunci reacția sa subiectivă va fi la fel ca aceea pe care o are dacă este realmente amenințat. Nu contează, pentru reacțiile sale, că el doar crede că este amenințat. Nu trebuie să vorbesc pe larg de multele cazuri în care războaiele au apărut pentru că oamenii au fost făcuți să creadă că sunt amenințați. Puterea sugestiei a creat agresivitatea necesară pentru a-i împinge pe oameni la luptă.

Apoi mai e și al treilea (și ultimul) motiv. O ființă umană are interese speciale strâns legate de valorile, idealurile și instituțiile cu care se identifică. Un atac asupra idealurilor sau persoanelor centrale din viața sa ori asupra instituțiilor care sunt sacre pentru ea poate fi tot atât de amenințător ca un atac asupra vieții sau asupra surselor sale de hrană. O serie de lucruri sunt importante pentru oameni: ideea de onoare, părinții (tatăl, mama, într-unele culturi – strămoșii), statul, steagul, guvernul, religia, Dumnezeu. Toate acele

valori, instituții sau idealuri pot fi la fel de importante precum existența sa fizică. Dacă sunt amenințate, el va reacționa cu ostilitate.

Dacă punem totul împreună, putem înțelege de ce ostilitatea defensivă din om este cu mult mai extinsă decât aceea din animale, chiar dacă mecanismul pe care este bazată este identic la om şi la animal. Omul se întâlneşte cu mai multe amenințări sau trăieşte mai multe lucruri ca şi cum acestea ar fi amenințări, în comparație cu un animal.

Omul şi animalul împărtăşesc o agresivitate reactivă programată care serveşte la apărarea intereselor vitale. La om însă există tipuri de agresivitate care nu sunt un dat biologic şi care nu slujesc scopului de autoapărare, dar sunt înrădăcinate în caracterul său. Motivele pentru care un individ dezvoltă acest tip de caracter agresiv sunt complicate şi eu nu le pot da aici. Dar caracterele agresive de acest gen sunt o realitate, una care apare numai la ființele umane. Lucrul asupra căruia vreau să mă axez acum este însuşi fenomenul, caracterul sadic în sine.

Atunci când vorbim despre sadism ne gândim adesea la perversiunea sexuală, cazurile în care un bărbat se poate excita sexual dacă bate sau abuzează o femeie în vreun fel. Sadismul poate să însemne şi o pasiune sau dorință de a face fizic rău altei persoane. Esența sadismului este, cu toate acestea, să vrei să controlezi o altă ființă în mod complet şi absolut. Cealaltă creatură poate fi un animal, un copil sau un alt adult, dar în orice caz, individul sadic transformă o altă creatură în proprietatea sa, într-un lucru, în obiectul dominației.

Dacă cineva poate să facă în aşa fel încât o altă persoană să ajungă să fie lipsită de apărare şi să o forţeze să accepte durerea, aceea este o formă extremă de control, dar nu este singura. Forma de sadism care apare uneori la profesori şi uneori la gardieni şi aşa mai departe. Este clar că acest tip de sadism, deşi nu sexual în sensul restrâns al cuvântului, este cu toate acestea ceea ce vrem să numim o formă înfierbântată, senzuală, a sadismului. Dar aceasta nu este singura sa formă. Mult mai comun este „sadismul la rece" care nu este deloc senzual şi care nu are nimic de a face cu sexualitatea, dar care are o calitate esenţială pe care şi sadismul senzual şi sexual o au: scopul este dominarea, controlul complet asupra altei persoane, puterea de a o modela aşa cum modelează olarul în lut.

Există şi forme benigne de sadism care poate vă sunt familiare. Astfel de sadism poate apărea la o serie de oameni, dar mamele şi şefii au o predilecţie deosebită pentru el. O persoană o controlează pe alta nu pentru a o dezavantaja sau pentru a-i face rău, ci în propriul său avantaj. Persoana respectivă îi spune ceea ce trebuie să facă. Tot ceea ce trebuie să facă subordonatul este trasat şi totul este bine. Poate că este un lucru care este bun pentru el – sau poate că este un lucru care este profitabil –, dar problema este că omul îşi pierde libertatea şi autonomia. Relaţia dintre mame şi fii, dintre taţi şi fii este adesea colorată de acest tip de sadism, iar individul sadic nu este, desigur, deloc conştient de aceasta pentru că „el are intenţii bune". Chiar şi victimele sadismului nu sunt conştiente, căci ele văd numai beneficiul din situaţia lor. Un lucru pe care ele nu îl văd este că le este distrus sufletul, iar ele devin nişte fiinţe umane supuse, dependente şi lipsite de libertate.

Acum mi-ar plăcea să vă dau un exemplu de o formă extremă de sadism, un om copleşit de o pasiune pentru omnipotență, un om care dorea să fie Dumnezeu. Găsim un astfel de portret în Caligula de Camus. Caligula, un împărat roman, a fost un tiran cu putere nelimitată. Poate că nu era diferit de alți oameni la început, dar apoi s-a găsit într-o situație în care a simțit că nu mai este supus condițiilor normale ale existenței omeneşti, căci nu se puseseră limite puterii sale. Primul lucru pe care l-a făcut a fost să le seducă pe nevestele prietenilor săi. Prietenii săi nu doar că află – el le spune singur în termeni neambigui. Dar ei trebuie să îl flateze şi să îi aducă omagii. Altminteri îi va ucide, unul după altul, de fiecare dată când are chef. El nu îi va ucide pentru că nu poate să îi mai sufere, ci pentru că, dacă poate să ucidă pe oricine doreşte, este un semn al puterii sale, al omnipotenței sale. Dar chiar dacă e capabil să ucidă pe cine vrea, el nu este satisfăcut în setea sa de omnipotență, căci capacitatea lui de a ucide este şi ea limitată. Astfel, dorința lui de omnipotență ia forma a ceea ce vom numi dorință simbolică, una pe care Camus o prezintă foarte abil în piesa sa. Caligula vrea luna de pe cer. Dacă ar spune aceasta astăzi, am găsi expresia poate puțin ciudată. Dar acum câteva zeci de ani, expresia însemna altceva: „Vreau imposibilul. Vreau o putere pe care nu o mai are nimeni. Sunt singura persoană care contează. Sunt Dumnezeu. Am putere față de oricine şi orice. Am tot ce vreau”.

Un om cu o pasiune pentru controlul absolut va încerca să treacă de limitele inerente existenței umane, căci parte din condiția umană este că noi nu suntem omnipotenți. Şi dacă un om capătă mult prea multă putere, moartea îi va arăta ce neputincios este în fața naturii. Camus arată în mod convingător cum Caligula nu e de fapt diferit de alți oameni

până nu înnebuneşte. Pentru că încearcă să treacă dincolo de limitele existenței umane, el înnebuneşte, aşa cum înnebuneşte oricine face acest lucru şi nu îşi găseşte drumul înapoi către teritoriul uman. Vedem din acest exemplu că nebunia nu este chiar o boală în sensul în care percepem boala în mod normal, ci un mod sigur de a rezolva problema existenței umane. Nebunul neagă neputința inerentă din noi care ne chinuieşte pentru că, în fanteziile sale, el nu recunoaşte nicio limită. El se comportă ca şi cum n-ar exista nicio limită. Dar pentru că neputința este o realitate, el îşi va pierde mințile dacă insistă să îşi urmeze scopul. Dacă am vrea să ne exprimăm aşa, am putea să nu vorbim de o boală, ci de o filosofie sau – ca să fim mai exacți – de o formă de religie. Nebunia este încercarea de-a nega neputința umană pretinzând, cu ajutorul unei strategii specifice, că nu eşti până la urmă neputincios.

Acum cincizeci de ani poate că încă credeam că oamenii de tip Caligula existau numai în istoria Romei. În secolul douăzeci am fost martori la o nouă serie de Caligula – în Europa, în America, în Africa, peste tot. Şi toți aceşti Caligula urmează acelaşi model. Ei au o sete de putere nemăsurată, sunt în mod irevocabil dedicați rezolvării problemelor prin negarea limitelor puterilor lor. Vedem aceasta foarte clar atât la Stalin, cât şi la Hitler. Limitele existenței omeneşti sunt negate, iar aceasta deschide calea către un anumit tip de nebunie.

Din fericire, majoritatea oamenilor cu tendințe sadice către controlul complet al altora pot fi satisfăcuți dacă îşi urmează propriul sadism rece în forme mai modeste, care le aduc totuşi satisfacție. Ştim că părinții se pot comporta sadic față de copii, încercând să exercite un control absolut asupra lor. Acest lucru nu mai e răspândit la fel de mult ca înainte, căci

copiii nu mai sunt dispuşi să se supună la fel de uşor. Dar era răspândit acum douăzeci, treizeci şi patruzeci de ani. Doctorii văd multe cazuri de copii aduşi la spital cu răni în urma loviturilor şi abuzurilor părinților. Numărul cazurilor de abuz sadic asupra copiilor care a ieşit la iveală nu este decât un mic procent din cazurile care se întâmplă în realitate. Căci, şi legal, şi după obicei, părinții pot face cam tot ce vor cu copiii lor atâta timp cât pot pretinde că fac acest lucru pentru binele copiilor şi atâta timp cât dovada abuzului fizic nu este prea înspăimântătoare. Putem scrie cărți întregi despre gradul de control pe care îl exercită părinții asupra copiilor şi despre gradul de abuz sadic pe care îl manifestă. Acelaşi lucru poate fi spus despre polițişti, surori medicale, gărzi de închisoare şi aşa mai departe. Puterea lor nu este aşa de mare ca aceea a lui Caligula. Ei trebuie să se supună unor ordine, sunt doar nişte rotițe dintr-o maşinărie şi nu au multe decizii de luat. Dar, comparativ cu copiii, în cazul pacienților sau prizonierilor cu care se confruntă, puterea lor este mai mare. Şi veți găsi o serie de sadici în aceste meserii. Nu vreau să spun că majoritatea profesorilor sau asistentelor medicale sunt sadici. Din contră, mulți dintre aceştia aleg aceste meserii pentru că simt nevoia să îi ajute pe alții, căci îi privesc pe alții în mod pozitiv şi vor să-şi ajute semenii. Nu mă gândesc la aceste cazuri, ci la acelea în care persoanele sunt mânate de motive opuse şi de obicei nu îşi dau seama că în spatele raționalizărilor pe care le construiesc pentru sine există o pasiune de a-i controla pe alții.

Aceeaşi pasiune este foarte prevalentă şi printre birocrați. Permiteți-mi să vă dau un exemplu pe care, nu am nicio îndoială, l-ați întâlnit adesea. Să ne imaginăm un om în spatele ghişeului de la poştă. Aşteaptă la coadă cincisprezece oameni şi la închidere mai sunt doi rămaşi. La

cinci fix omul închide fereastra, refuzându-i pe ultimii doi oameni care au aşteptat o jumătate de oră. Este o mică umbră de zâmbet pe faţa omului respectiv, un zâmbet sadic, de abia vizibil. El este bucuros că aceşti doi oameni trebuie să plece, că are puterea să îi facă să aştepte în van şi că ei trebuie să se întoarcă mâine. El ar fi putut să mai aştepte un minut sau două pentru ei, dar nu o face. O persoană cumsecade şi-ar găsi timpul şi aceasta ar face majoritatea oamenilor în situaţia respectivă. Sadicul îşi închide ghişeul nu pentru că orele de program s-au terminat, ci pentru că îi face plăcere să o facă. Şi, deşi poate că nu câştigă un salariu foarte mare, plăcerea sadică este exact la fel de bună ca şi banii şi el nu se imaginează făcând altceva.

Acum aş vrea să citez un exemplu de sadic care a făcut lucruri mai rele decât acelea de a-i controla pe alţii: Heinrich Himmler. Vreau să vă citesc o scrisoare scurtă pe care i-a scris-o unui ofiţer SS dintr-o poziţie înaltă – contelui Adalbert Kottulinsky: „Dragă Kottulinsky, Ai fost foarte bolnav de inimă. În interesul sănătăţii tale, îţi ordon să încetezi să fumezi de tot pentru următorii doi ani. După următorii doi ani, poţi să îmi dai raportul medicului asupra stării tale de sănătate. Pe baza acelui raport o să decid dacă ai voie să fumezi din nou sau nu. Heil, Hitler!" Acesta este nu numai control asupra altei persoane, ci şi umilire. Himmler tratează acest adult ca pe un şcolar prostuţ. El scrie într-un mod deliberat menit să umilească. Himmler ia control asupra lui Kottulinsky. El nu lasă nici măcar doctorul care îl examinează să ia decizia dacă Kottulinsky poate sau nu fuma din nou. Himmler îşi arogă această decizie.

O altă trăsătură a birocratului sadic este că tratează oamenii ca pe nişte obiecte. Ei devin obiecte. El nu

relaționează cu nişte ființe umane. O altă caracteristică este că doar indivizii neajutorați îi trezesc interesul sadic, nu cei care se pot apăra. Un sadic este de obicei laş împotriva unui superior, dar cineva care este slab poate fi făcut neajutorat – un copil, o persoană bolnavă sau, în anumite circumstanțe politice, un oponent politic – aceştia sunt oamenii care îl incită pe sadic. El nu simte milă, aşa cum simte o persoană normală, şi nici nu împărtăşeşte repulsia unei persoane normale la ideea de-a lovi pe cineva care e lipsit de apărare. Din contră, neputința este o calitate care îl stimulează pe sadic, pentru că aceasta îi dă posibilitatea controlului absolut.

O altă trăsătură a sadicului în haine de birocrat este preocuparea excesivă față de ordine. Ordinea este totul. Ordinea este singurul lucru sigur din viața sa, singurul lucru față de care poate exercita un control complet. Oamenii care au o nevoie excesivă de ordine sunt de obicei oameni cărora le e frică de viață, pentru că aceasta nu e ordonată. Ea aduce surprize şi spontaneitatea este crucială. Singurul lucru de care putem fi siguri este moartea, dar ce aduce viața este întotdeauna ceva nou. Totuşi, individul sadic nu poate relaționa cu alții şi vede pe oricine şi orice în viață ca pe nişte obiecte; este deci acel gen de persoană care urăşte tot ce e viu pentru că îl amenință. Dar el iubeşte ordinea.

Putem observa acest lucru în jurnalul lui Himmler – ținut pentru zece ani, începând cu vârsta de paisprezece ani – care e plin cu cele mai banale intrări. El notează câte cornuri a mâncat, dacă trenul a ajuns la timp sau nu. Fiecare lucru mărunt pe care îl făcea trebuia înregistrat. Chiar şi ca tânăr ținea evidențe ale corespondenței în care nota fiecare scrisoare primită sau scrisă. Aceasta înseamnă

ordine. Şi aş putea adăuga că aceasta este o ordine de un anumit tip, ordinea unui birocrat de modă veche pentru care viaţa nu înseamnă decât ordine şi pentru care regulile înseamnă totul.

Este interesant să notăm în acest context că, atunci când Eichmann a fost întrebat la Ierusalim dacă se simte în vreun fel vinovat – el a fost interogat de un psihiatru foarte uman şi aparent a simţit că poate vorbi liber –, acesta a spus că da, se simţea vinovat în unele privinţe. Şi când a fost întrebat în legătură cu ce se simţea vinovat, el a răspuns: Pentru că am chiulit de la şcoală când eram copil. Nu a fost un lucru foarte inteligent din partea lui, ca acuzat în situaţia în care se afla. Dacă ar fi vrut să fie inteligent, ar fi putut să spună că se simţea vinovat că a omorât atâţia evrei. Dar el a fost perfect sincer, şi era perfect firesc din partea lui să se gândească la un incident în care încălcase regulile. Pentru un birocrat nu există decât un păcat, anume acela de a viola ordinea stabilită, să încalce regulile stabilite.

O ultimă trăsătură a caracterului sadic pe care vreau să o menţionez este servilismul. Sadicul vrea să îi controleze pe cei slabi, dar este prea puţină vitalitate în el care să-i permită să trăiască fără să se supună cuiva mai puternic decât el. De exemplu, Himmler îl adora pe Hitler. Dacă sadicul nu se subordonează altei persoane, atunci el poate alege istoria, trecutul, puterile naturii, orice este mai puternic decât el. Dar regula care funcţionează este aceasta: Trebuie să mă supun, trebuie să mă subordonez unei puteri superioare, oricare ar fi aceasta. Dar pe cei care sunt mai slabi decât mine îi voi domina. Acesta este sistemul în care trăiesc în general sadicul birocrat şi sadicul „rece”.

Tipul pe care l-am descris este evocat în mod grăitor în ceea ce a scris Carl J. Burckhardt atunci când era comisar al Ligii Națiunilor de la Danzig (astăzi: Gdansk) şi l-a caracterizat pe Himmler. „Acesta creează o impresie ireală prin subordonarea sa covârşitoare, prin conştiinciozitatea sa îngustă, prin minuțiozitatea sa inumană, prin comportamentul său cu aspect mecanic". Aceasta este prin excelență descrierea sadicului rece. Acum putem să ne întrebăm: Oare ar fi putut Himmler să se dezvolte diferit într-o altă situație, dacă nu ar fi existat național-socialismul? Putem ghici şi spune că el probabil ar fi devenit un funcționar model. Şi îmi imaginez cu uşurință că la înmormântarea lui superiorul şi preotul lui ar fi spus despre el: „A fost un tată bun care şi-a iubit copiii şi şi-a dedicat toată energia muncii sale şi organizației pe care a slujit-o". Şi aceasta era în fapt Himmler. Trebuie să realizăm că până şi un sadic are undeva în el însuşi nevoia de a-şi dovedi că este o ființă umană, că e capabil de prietenie. Dacă persoana nu îşi poate dovedi sieşi că e uman într-un aspect al ființei sale, atunci el e în pragul nebuniei, căci ceea ce simte el în acel moment este o izolare de restul omenirii pe care nu o poate suporta nimeni. Şi acesta e un fapt sprijinit de rapoartele pe care le avem despre membrii unităților care au dus la capăt execuțiile prizonierilor politici, ale evreilor, ruşilor şi altora, care au înnebunit, s-au sinucis sau au suferit de o serie de alte probleme psihice. Un comandant al unei astfel de unități chiar a scris că trupelor trebuia să li se arate că metodele folosite pentru a distruge evreii, anume împuşcarea şi gazarea, erau umane şi corecte din punct de vedere militar. Altminteri echilibrul psihic al oamenilor ar fi fost distrus.

Cred că este corect să spunem că există mulți Himmleri, mulți sadici care nu devin pe față sadici pentru că nu li se

dă ocazia. Dar tot aşa cred că e fals să spunem că ar exista un Himmler în fiecare dintre noi, că avem cu toţii tendinţe sadice care vor ieşi la iveală în circumstanţele potrivite. Acesta este lucrul pe care vreau să insist aici. Există caractere sadice şi caractere non-sadice. Unii oameni, cei care au caractere sadice, vor deveni în mod deschis sadici dacă le permite situaţia. Alţii nu vor deveni sadici, indiferent de circumstanţe, pur şi simplu pentru că au un tip de personalitate diferit. Numai dacă percepem caracterul unei persoane, putem să ne dăm seama ce se află în spatele conştientului său, ce îi motivează cu adevărat comportamentul general. Trebuie să ştim care sunt elementele de bază ale caracterului său şi care sunt cele superficiale, compensatoare. Cred că ar fi un mare câştig pentru noi toţi dacă am înţelege mai mult despre caracterul uman şi dacă nu am fi atât de influenţaţi de comportamentul exterior al unui om. Ar fi un mare câştig nu numai în viaţa noastră personală, dar şi în cea politică. Am putea să prevenim catastrofe dacă am putea spune dinainte în ce măsură acei indivizi care sunt dornici să ne ghideze soarta politică sunt sadici sau nu.

Visele sunt limbajul universal al omului

Cu toţii ne simţim acasă doar într-o limbă şi o numim pe aceasta limba noastră maternă. Poate că învăţăm şi alte limbi străine: franceză, rusă, italiană. Dar uităm că vorbim cu toţii şi o altă limbă, una comună, şi aceasta este de fapt limbajul viselor. Acest limbaj este remarcabil. Este o limbă

universală care a existat în toate perioadele din istoria omenirii şi în toate culturile. Limbajul viselor omului primitiv, limbajul viselor faraonului din Biblie, limbajul viselor cuiva din Stuttgart sau New York – toate sunt aproape aceleaşi. Vorbim acest limbaj în fiecare noapte. Deşi de obicei uităm ce am visat şi de aceea credem că n-am visat deloc, noi visăm în fiecare noapte.

Care sunt caracteristicile limbajului viselor? Cea mai evidentă caracteristică a sa este desigur aceea că e un limbaj al nopții, un limbaj al somnului. E ca şi cum am vorbi franceza numai noaptea şi n-am înțelege nimic din ea ziua. Mai mult, limbajul viselor e un limbaj simbolic. Am putea spune că limbajul viselor foloseşte ce foloseşte şi literatura. Dacă scriitorul spune: „Trandafirul roşu îmi încălzeşte inima", nimeni nu crede că aceasta înseamnă că s-a ridicat temperatura. Scriitorul se referă la un sentiment, la o experiență, şi el se exprimă sub forma unui proces fizic concret.

Aş folosi aici exemplul unui vis foarte interesant pentru a arăta ceea ce vreau să spun. Sigmund Freud a avut acest vis şi apoi l-a interpretat. Este un vis despre un ierbar şi este foarte scurt. Freud a visat că avea un ierbar şi că ierbarul avea o floare uscată în el. Acesta este întregul vis. Freud se gândea ce poate să însemne. Floarea era floarea favorită a soției lui, iar soția lui se plângea adesea că el nu-i aduce niciodată flori. Apoi floarea era legată într-un fel de cocaină – cu aceasta făcuse cunoştință cam pe la vremea la care se descopereau aplicațiile medicale ale ei. Floarea din ierbar era un simplu simbol, dar unul bogat în semnificații. Ea arăta ceva despre unul dintre cele mai importante aspecte ale personalității lui Freud. Florile erau simbolurile dragostei, sexualității, eroticului şi vieții. Dar această floare

din ierbar este una uscată – ea nu mai avea valoare decât ca obiect al cercetării ştiinţifice. Ea poate fi studiată ca obiect de cercetare, dar nu percepută ca ceva ce înfloreşte şi trăieşte. Dacă ne uităm la atitudinea lui Freud asupra iubirii şi sexualităţii, vedem de fapt că, deşi el a făcut din sex un obiect de studiu ştiinţific, în viaţa sa sexuală era un om destul de timid şi pudic. În jurul vârstei de patruzeci de ani, i-a scris unui prieten cât de surprins a fost de cât de atrăgătoare i se părea o femeie pe care a văzut-o. Acesta este doar un exemplu al atitudinii lui Freud faţă de viaţă la o vârstă la care majoritatea oamenilor n-ar fi surprinşi că aceasta se întâmplă. Astfel, în acest mic simbol al florii uscate, un simbol ce poate fi schiţat doar în câteva cuvinte, găsim indicii asupra caracterului lui Freud care ne-ar obliga să umplem multe pagini dacă ar fi să încercăm să explicăm în detaliu ceea ce a fost implicit în limbajul simbolic al acestui scurt vis.

O altă calitate importantă a limbajului viselor este că ştim mai mult despre alţi oameni şi despre noi atunci când visăm decât atunci când suntem treji. Poate că suntem mai iraţionali în vis – şi mă voi întoarce la aceasta – dar într-un anumit sens suntem mai înţelepţi şi înţelegem mult mai multe. Exemplul visului lui Freud ne arată şi aceasta. Aşa cum ştim din propria analiză a lui Freud asupra visului său, el nu era foarte conştient de aspectul caracterului pe care îl revelează visul. Dar în acest vis a putut recunoaşte atitudinea sa echivocă faţă de ce simboliza visul.

Legată de aspectul limbajului viselor mai este o trăsătură pe care majoritatea discuţiilor despre vise nu o recunosc în mod adecvat. Majoritatea oamenilor (iar atunci când spun „majoritatea oamenilor” nu am o statistică, deci ar trebui să fiu mai prudent şi să spun doar „mulţi oameni” sau, mai

bine, „majoritatea oamenilor pe care i-am văzut de când practic psihanaliza”) sunt creativi în visele lor până într-un punct în care nu ar fi crezut că e probabil în viețile lor din timpul în care sunt treji. În visele lor, oameni care, atunci când sunt treji, n-ar face niciodată aşa ceva, nici cu cel mai mare efort, devin creatori de poveşti, poeme, mituri. Am auzit nu ştiu cât de multe vise care ar putea fi publicate cuvânt cu cuvânt rivalizând cu scrierile lui Kafka. Şi cu toate acestea, atunci când este trează, persoana respectivă s-ar uita la tine de parcă ai fi nebun dacă i-ai zice: „Ei bine, ai putea scrie o poveste despre asta în stil Kafka”. De fapt persoana respectivă ar fi incapabilă să scrie o asemenea povestire. Dar în vis omul este poet, artist, şi e vorba de aceeaşi persoană care nu are deloc capacități artistice cât este trează. Ca să mă exprim într-o formă extremă, am putea spune că artistul creativ este cineva care, fără să trebuiască să doarmă, rămâne creativ deşi este treaz.

În timpul zilei trăim într-un context al unei culturi date. Ceea ce spunem în timpul zilei depinde în mare parte de unde ne-am născut. Este clar că un african care e membrul unui trib de vânători va vorbi despre alte lucruri şi va folosi alți termeni decât noi. Ceea ce spunem este determinat de societatea noastră. Dar în visele noastre noi vorbim un limbaj universal. Limbajul nostru de zi cu zi, fie limba noastră maternă sau una străină, este un limbaj determinat social. Limbajul viselor este cu toate acestea un limbaj universal, este limbajul omenirii.

Care este explicația pentru această capacitate? Lăsați-mă să încep cu ceva ce poate părea complex, dar care este de fapt foarte simplu: diferența dintre vis şi trezie. Ne petrecem o parte din timp treji şi o parte din timp adormiți. Ce înseamnă însă să spunem că suntem treji? Atunci când

suntem treji suntem într-o stare care ne cere să ne ocupăm de viețile noastre. Trebuie să muncim, trebuie să achiziționăm lucrurile de care avem nevoie pentru a trăi, trebuie să ne apărăm de atacuri, pe scurt, suntem absorbiți de lupta pentru existență. Şi această luptă influențează ceea ce facem şi ceea ce gândim. Influențează ceea ce facem pentru că trebuie să ne conformăm. Trebuie să ne comportăm în modul în care societatea se aşteaptă de la noi să ne conformăm ca să putem produce, ca să putem să muncim. Dar, şi mai important, această luptă ne influențează foarte mult sentimentele şi categoriile în care gândim.

În timpul zilei privim lucrurile în modul în care trebuie să le privim pentru a le manipula, folosi, pentru a face ceva din ele. Trebuie să ne comportăm rezonabil, iar „rezonabil" înseamnă în modul în care se comportă şi alți oameni, ca să ne înțeleagă, să ne placă şi să nu creadă în sinea lor că „Aceasta este o persoană complet excentrică şi nebună". Gândim şi simțim ceea ce „bunul-simț" şi decența umană ne spun că ar trebui să simțim şi să gândim. Cu toții gândim şi simțim că ne iubim părinții, că ei şi toate celelalte autorități nu numai că vor ce e mai bine pentru noi, dar ştiu ce e mai bine şi aşa mai departe. Ne simțim fericiți atunci când o cere ocazia sau, dacă ocazia cere contrariul, ne simțim trişti. În realitate, putem să nu simțim nimic, dar credem că simțim ceva de vreme ce am afişat o expresie fericită sau tristă, aşa cum se cădea în acel context. Şi nu ne gândim la aceste lucruri ca fiind absurde pentru că asumăm că lucrurile care n-ar trebui să existe nu există. Povestea lui Andersen despre hainele noi ale împăratului ilustrează în mod optim principiul. Împăratul este gol, dar adulții cred că are haine minunate pentru că la aceasta se aşteaptă ei. Numai un băiețel, a cărui gândire nu a fost încă pusă în tiparul

majorității minților de zi cu zi ale adulților, e în stare să vadă că împăratul e de fapt gol. Iar atunci când suntem treji, facem, simțim şi gândim ceea ce se aşteaptă alții de la noi.

Permiteți-mi să citez un alt vis care ilustrează aceeaşi chestiune. Un director dintr-o poziție de răspundere care îi e subordonat doar unui altui director din firmă a avut acest vis. În timp ce e treaz, directorul s-a convins că e în termeni buni cu şeful lui. Îi place de el şi nu are probleme cu el. Atunci a visat următoarele: Mâinile îi sunt legate cu un fir de telefon, de care atârnă încă telefonul. Apoi îşi vede şeful, care pare să doarmă, zăcând lângă el pe pământ. Directorul simte o mânie copleşitoare. Găseşte un ciocan, îl ia în ambele mâini şi încearcă să îi dea în cap şefului cu el. El loveşte ținta, dar nu se întâmplă nimic. Apoi şeful cel mare îşi deschide ochii şi zâmbeşte ironic atacatorului.

Deşi omul poate că a simțit că era în termeni buni cu şeful lui, visul lui ne spune că el chiar îşi ura superiorul. El simțea că directorul îl oprima şi îl ținea legat. Se simțea neputincios, la mila şefului. Aceasta e realitatea resimțită de om în vis. Cât timp era treaz se părea că această realitate îi era ascunsă.

Ce ne oferă starea de somn şi nu ne poate da starea de trezie? Suntem liberi. Poate suna straniu, dar într-un anumit sens suntem liberi atunci când dormim. Adică, atunci când dormim, nu mai suntem obligați să participăm la lupta pentru existență. Nu mai trebuie să cucerim, nu mai trebuie să ne apărăm, nu mai trebuie să ne conformăm. Gândim şi simțim ceea ce gândim şi simțim. Gândurile şi sentimentele din somn sunt pe cât de subiective se poate. În somn nu trebuie să facem nimic, putem pur şi simplu să

fim. În somn nu avem țeluri. Putem să trăim lumea așa cum ne apare, așa cum o vedem și nu în modul în care ar trebui ea să arate dacă am fi conștienți. În alte cuvinte, în vis scena principală este cea a inconștientului. Nu e nimic misterios legat de acest inconștient. Înseamnă că în somn avem acces la ceea ce nu știm atunci când suntem treji. Sau, ca să ne exprimăm altfel: În starea de trezie n-avem acces la ceea ce știm atunci când dormim. Putem spune chiar că în starea de trezie conștiința somnului este inconștientă, în timp ce în starea de somn conștiința treziei este inconștientă. Lucrează două tipuri de conștiință. Una operează cât suntem treji, alta, cât dormim.

Înseamnă că suntem mai iraționali în somn, mai expuși pulsiunilor noastre? Da, uneori, dar niciodată mereu și nici chiar în majoritatea cazurilor, chiar dacă Freud credea că visele opuneau mereu iraționalul raționalului. Dar, așa cum am menționat înainte, adeseori primim o mai mare cunoaștere și o mai mare înțelepciune în vise pentru că suntem mai independenți, pentru că vedem și simțim fără să tragem obloanele. Chiar și în somn ne cenzurăm visele. Nu îndrăznim să acceptăm libertatea pe care ne-o dă visul, deci schimbăm și ascundem mesajul adevărat al visului în modul în care am face-o dacă am vrea să împiedicăm pe cineva să înțeleagă care erau adevăratele noastre intenții. În acel caz noi exprimăm, chiar și în somn, refuzul de-a ne înțelege pe noi. De aceea ne uităm adesea visele, căci multe dintre ele nu se potrivesc vieților noastre treze. Ele doar ne-ar deranja și ne-ar irita.

În vise ne crește creativitatea. Dezvoltăm capacități creative pe care nu le recunoaștem și în legătură cu care nu avem nicio bănuială atunci când suntem treji. Mă gândesc aici la visul altui director de succes. (Visele pe care le citez aici nu

vin de la pacienții mei, ci dintr-un studiu făcut pe persoanele din poziții de decizie.) Acest om se simțea foarte bine pentru că avea succes. Judecând după venitul şi puterea sa, era îndreptățit să se simtă aşa, căci simțim de obicei ceea ce este de aşteptat să simțim. Deci omul acesta se credea foarte fericit. Apoi a visat. În prima parte a visului era la un lac mic. Lacul e murdar. Atmosfera era întunecată, mohorâtă, sumbră. El şi-a amintit mai apoi, după vis, că lacul este asemănător cu acela lângă care locuiau părinții lui. Amintirea neplăcută nu era doar aceea a lacului, ci şi a atmosferei nefericite, pline de sărăcie din casa copilăriei lui. În a doua scenă a visului el este într-o maşină extrem de scumpă, mergând către munți pe o şosea ultramodernă. Conduce repede, are sentimentul de putere şi succes şi este fericit. Dintr-odată intră într-un magazin de pornografie. Nevasta lui era cu el în maşină, dar acum este singur. Nu mai este nimeni acolo. Totul este murdar şi prăfuit, iar el se simte singur şi abandonat.

Visul ne spune cum se simte de fapt acest om legat de soarta şi viața lui. Pus în termeni simpli, visul se traduce cam aşa: Atunci când eram copil, totul în jurul meu era trist şi murdar. Acum sunt un om plin de succes care a ajuns pe culmi cu viteză amețitoare. Dar, de fapt, atunci când se va sfârşi jocul succesului, mă voi întoarce în aceeaşi murdărie, aceeaşi sărăcie, aceeaşi tristețe şi aceeaşi izolare pe care o trăiam în copilărie. Totul se va destrăma şi mă voi întoarce de unde am plecat. Visul nu exprimă o dorință. De fapt, într-un limbaj artistic şi creativ, ne arată clar goliciunea din viața acelui om.

Putem spune că mulți oameni sunt capabili de acel tip de creativitate, dar în timpul zilei sunt aşa de înrobiți de presiunile sociale – ceea ce Heidegger numea „impersonalul

se” –, că nu au curajul să fie ei înşişi şi să creeze ceva ei înşişi. Acesta este un comentariu trist asupra societății noastre, care nu permite oamenilor să-şi dea seama ce capacități creative se află în ei.

În visele noastre ne spunem ceva. Aşa cum spune Talmudul: Un vis neinterpretat e ca o scrisoare care rămâne necitită. Cuvântul „a interpreta” nu este corect în context. Nu trebuie să interpretăm vise. Nu este nimic de interpretat. Nu trebuie să interpretăm chineza şi italiana dacă am învățat acele limbi. Limbajul viselor este un limbaj pe care îl putem învăța, căci are propria sa gramatică, propriile sale forme, un limbaj care nu descrie „fapte”, dar care furnizează trăiri. Este uşor să învățăm limbajul viselor şi nu trebuie să ne facem psihanalişti ca să îl învățăm. L-am putea învăța la şcoală în acelaşi timp în care învățăm o limbă străină. Consider că ar fi un mare avantaj să încercăm să învățăm limbajul viselor, pentru că, dacă ne înțelegem visele, vom înțelege mai mult legat de noi şi alții. Această cunoaştere ne poate deranja. Dar cu cât ştim mai mult despre noi şi cu cât ne facem mai puține iluzii despre alții, cu atât mai bogate, mai puternice şi mai vitale vor fi viețile noastre. Atunci, dacă vom înțelege limbajul viselor, nu ne vom mai limita la perspectiva unilaterală, intelectuală, care a ajuns să domine gândirea oamenilor în epoca noastră mai mult decât în trecut. Nu ne vom mai mărgini să gândim exclusiv în concepte, ci ne vom dezvolta ochiul pentru nuanțele afective. Astfel, vom integra intelectul şi emoția şi vom lăsă în spate alternativele nerealiste. Nu propun aici vreun soi de anti-intelectualism, cu atât mai puțin vreun fel de sentimentalism. Dar vreau să sugerez că limbajul viselor ne poate învăța ceva care este esențial vieților noastre, acum mai mult decât oricând: În vise devenim poeți.

Psihologia pentru nepsihologi

Psihologia premodernă şi modernă

Cine e psiholog şi cine nu e? Şi ce este psihologia? Răspunsul la prima întrebare ar părea să fie foarte simplu. Oricine care nu a studiat psihologia şi care nu a obţinut o diplomă în domeniu nu e psiholog. Aceasta ar însemna că aproape toată lumea e formată din nepsihologi. Dar nu cred că aşa stau lucrurile, şi aş îndrăzni să spun că nu există de fapt nepsihologi, în măsura în care cu toţii avem practica propriului nostru stil de psihologie cât ne trăim vieţile. Toţi trebuie să ştim ce se întâmplă în interiorul altora. Trebuie să încercăm să-i înţelegem. Trebuie să încercăm să prevedem cum se vor comporta alţii. Pentru a face aceasta nu trebuie să mergem la un laborator universitar. Laboratorul vieţii de zi cu zi (în care ne aflăm deja) ne dă multe ocazii să ne gândim şi să reflectăm asupra mai multor experienţe şi cauze. Deci ne-am pus întrebarea greşită. Nu ar trebui să ne întrebăm dacă suntem psihologi sau nepsihologi, ci mai degrabă dacă suntem psihologi buni sau răi. Oricare ar fi răspunsul la întrebare, cred că studiul psihologiei ne poate ajuta să devenim psihologi mai buni.

Aceasta ne duce la cea de-a doua întrebare: Ce este psihologia? La această întrebare este mai greu de răspuns decât la prima. O să rămânem un pic asupra ei. Înţelesul

literal al psihologiei este acela de „ştiinţă a sufletului”. Dar să ştim aceasta nu ne lămureşte cu nimic în ce constă această ştiinţă a sufletului. Ce studiază ea? Care sunt metodele sale şi care sunt scopurile sale?

Majoritatea oamenilor consideră că psihologia este o ştiinţă relativ modernă. Ei au acea impresie pentru că, de fapt, numai în ultimii o sută sau o sută cincizeci de ani cuvântul „psihologie” şi-a căpătat acest sens. Dar ei uită că psihologia premodernă începuse, să spunem, în 500 î.e.n. şi că a continuat până în secolul al şaptesprezecelea. Acea psihologie nu s-a numit „psihologie”, cu toate acestea. Era cunoscută sub numele de „etică” sau adesea de „filosofie”, dar aceasta nu o face mai puţin psihologie. Care era scopul psihologiei premoderne? Nu putem să dăm decât un răspuns scurt: Psihologia premodernă a căutat să înţeleagă sufletul uman pentru a-i face pe oameni mai buni. Motivaţia din spatele psihologiei a fost deci morală. Într-adevăr, putem să spunem că a fost religioasă, spirituală.

O să menţionez pe scurt nişte exemple de psihologie premodernă. Budismul a dezvoltat o vastă psihologie care este elaborată şi subtilă. Aristotel a scris un text psihologic, dar l-a numit Etica. Stoicii au produs o psihologie foarte interesantă şi vă pot fi familiare Meditaţiile lui Marcus Aurelius. În Toma d’Aquino veţi găsi un sistem psihologic din care puteţi probabil învăţa mai mult decât din majoritatea textelor moderne. Discuţiile asupra acestor concepte, ca narcisismul, mânia, umilinţa, modestia, complexul de inferioritate şi multe altele, sunt la fel de interesante şi profunde ca în alte texte de psihologie. Şi Spinoza a scris o psihologie şi, precum Aristotel, a intitulat-o Etica. Spinoza a fost probabil primul psiholog care să recunoască în mod clar puterea inconştientului atunci când

a spus că suntem toți conştienți de dorințele noastre, dar că nu suntem conştienți de motivele din spatele acelor dorințe. Aşa cum vom vedea în curând, acea observație a fost cea care ne-a oferit baza, mulți ani mai târziu, pentru psihologia abisală a lui Freud.

În perioada modernă s-a dezvoltat o psihologie complet diferită, care nu are, per total, mai mult de o sută de ani. Psihologia are un rol diferit. Scopul său nu este să înțeleagă sufletul pentru ca noi să devenim ființe umane mai bune. Scopul său, ca să simplificăm, este să înțeleagă sufletul astfel încât să devenim ființe umane cu mai mult succes. Vrem să ne înțelegem pe noi înşine şi pe alții, astfel încât să reuşim mai bine în viață, să îi manipulăm pe alții, astfel încât să ajungem să ne realizăm în moduri care o să ne facă să avansăm mai bine.

Putem să ne dăm seama bine de diferența dintre sarcinile psihologiei moderne şi ale celei premoderne numai dacă ne dăm seama cât de mult s-au schimbat cultura şi scopurile noastre în societate. Acum, sunt sigur că per total oamenii din Grecia clasică sau din Evul Mediu nu erau mai buni decât suntem noi astăzi. Comportamentul lor de zi cu zi era probabil mai rău decât al nostru. Dar în ciuda acestui lucru, viețile lor erau guvernate de o idee, iar ideea aceea era că viața nu merită trăită doar ca să-ți câştigi pâinea. Viața trebuie să aibă un sens, şi, în cea mai mare parte, acest sens se regăseşte în dezvoltarea ființei umane şi a potențialităților sau puterilor sale. Aici se află relevanța psihologiei.

Omul modern vede lucrurile diferit. Nu este interesat să fie şi să devină, ci mai degrabă vrea să aibă mai mult. Vrea o slujbă mai bună, mai mulți bani, mai multă putere, mai

mult respect. Dar ştim că din ce în ce mai mulţi oameni încep să se îndoiască că aceste ţeluri îi fac fericiţi. Această îndoială e tot mai răspândită, mai cu seamă în Statele Unite ale Americii, cea mai bogată şi avansată ţară din lume din punct de vedere economic. Dar nu vreau să intru pe larg în acest subiect aici. Ceea ce vreau să sugerez este că două concepţii diferite despre scopurile din viaţă dau două direcţii în care să se desfăşoare psihologia. Acum aş dori să vă ofer o scurtă schiţă a istoriei psihologiei, ca să vă faceţi o idee despre tendinţele sale principale.

Psihologia modernă a avut începuturi foarte umile. A început prin studiul memoriei, a fenomenelor vizuale şi auditive, a asocierilor de idei, a psihologiei animale. Wilhelm Wundt este poate cea mai importantă figură în aceste zile timpurii ale psihologiei moderne. Psihologii de atunci nu scriau pentru publicul general şi nu erau extrem de bine cunoscuţi. Ei scriau pentru colegii lor şi doar câţiva „laici" manifestau vreun interes faţă de munca şi publicaţiile lor.

Situaţia s-a schimbat radical însă, iar psihologia a început să câştige popularitate atunci când şi-a mutat accentul asupra motivelor din spatele comportamentului uman. Acest domeniu de cercetare a dominat psihologia în ultimii cincizeci de ani. Ne interesează, desigur, căci cu toţii vrem să ştim ceea ce ne motivează şi de ce acţionăm conform unor anumite motive, şi nu în baza altora. Dacă psihologia ne poate promite că va clarifica aceste întrebări, atunci ea poate fi probabil de mare valoare pentru noi. Şi astfel a devenit psihologia motivaţională cea mai populară ştiinţă, iar în ultimele decenii şi-a menţinut popularitatea, sporindu-şi-o.

Există două şcoli principale în această psihologie populară: teoria instinctului şi behaviorismul. Să spunem câteva cuvinte despre teoria instinctului. Aceasta provine de la unul dintre cei mai mari gânditori ai secolului nouăsprezece, Charles Darwin, care este printre primii oameni de ştiinţă cercetător al instinctului ca forţă motivaţională la fiinţele umane. Folosind munca sa ca bază, alţii au dezvoltat o teorie pe care putem s-o rezumăm astfel: Fiecare acţiune umană are un motiv în spatele său, şi în fiecare situaţie acel motiv este un instinct independent şi înnăscut. Ne naştem cu instincte în noi, precum animalele. Dacă suntem agresivi, atunci motivul este instinctul nostru agresiv. Dacă suntem servili, atunci punem aceasta pe seama unui instinct către servilitate. Dacă suntem geloşi, să ne uităm la instinctul de gelozie. Dacă ne place să cooperăm, atunci lucrează în noi instinctul de cooperare. Dacă fugim repede din faţa pericolului, acela e instinctul de fugă, şi aşa mai departe. Într-adevăr, dacă adunăm toate instinctele pe care le-au găsit teoreticienii instinctelor, probabil că ajungem la vreo două sute de instincte – şi fiecare dintre aceste instincte motivează un anumit tip de comportament, aşa cum clapele de pian scot nişte note distincte dacă apeşi pe ele.

Principalii cercetători care au propus teoria instinctului au fost doi americani, William James şi William McDougall. Acum puteţi avea deja impresia, din rezumatul pe care vi l-am făcut, că teoria instinctului este foarte simplistă şi naivă. Dar nu este deloc aşa. Folosind bazele puse de Darwin, aceşti doi oameni şi alţii alături de ei, cu toţii gânditori importanţi şi profunzi, au construit un edificiu extrem de interesant. Singura sa problemă, în opinia mea, este că nu este construit cum trebuie. Nu este de fapt un edificiu, ci mai degrabă un construct mental fără nicio bază în realitate.

Cea mai recentă şi importantă teorie a instinctului, care a devenit populară, este cea a lui Konrad Lorenz, care a legat originile agresivității umane de un instinct al agresivității mai mult sau mai puțin înnăscut.

Un punct slab al teoriei instinctului este tendința sa de-a simplifica extrem. Este prea simplist să postulăm un instinct pentru fiecare comportament uman şi această postulare nu explică de fapt nimic. Tot ceea ce ni se spune este că acțiunile au motive, că acțiunile diferite au propriile lor motive distincte, iar acele motive sunt înnăscute. Dar nimic din aceste lucruri nu poate fi dovedit pentru majoritatea aşa-ziselor instincte. Sunt puține instincte cu adevărat înnăscute – anume agresivitatea defensivă, fuga şi, într-o oarecare măsură, comportamentul sexual, deşi aici suntem mai nesiguri. Dar aici nu trebuie să ignorăm ce dobândirea prin învățare, influența culturii şi societății pot modifica, şi ele, radical aceste impulsuri înnăscute, astfel că, la oamenii şi la animalele care suferă asemenea modificări, aceste impulsuri pot dispărea aproape cu desăvârşire, sau, pe de altă parte, pot să se accentueze substanțial.

Celălalt punct slab al teoriei este că unele instincte care se dezvoltă intens la unii indivizi şi în unele culturi sunt absente în altele. Să spunem că există triburi primitive foarte agresive, în timp ce în altele nu există nicio agresivitate. Tot aşa se întâmplă şi cu indivizii. Dacă vine cineva la psihiatru astăzi şi spune: „Doctore, sunt furios, aş vrea să omor pe toată lumea, nevasta, copiii... Aş vrea să mă omor pe mine”, psihiatrul nu spune: „Aha, instinctul agresiv e foarte dezvoltat la acest om”. În schimb, el pune un diagnostic care sună cam aşa: „Acest om este probabil bolnav. Agresivitatea pe care o exprimă, ura pe care a

acumulat-o, este un semn de boală". Dacă agresivitatea unui om ar fi motivată de instinct, ar fi un comportament normal, natural, şi nu un simptom al bolii.

Vedem, de asemenea, şi acesta e un lucru foarte important, că cei mai primitivi oameni, vânătorii-culegători, cei care au început civilizația, erau cel mai puțin agresivi oameni. Dacă agresivitatea ar fi înnăscută, atunci ar fi trebuit să fie mai evidentă la vânători şi culegători. De fapt, este exact invers. Dezvoltarea civilizației, începând cam cu 4000 î.e.n., anume crearea de oraşe mari, regate, ierarhii, armate, inventarea războiului, inventarea sclaviei – şi folosesc cuvântul „inventare" în mod deliberat aici, pentru că niciunul dintre aceste lucruri nu apar în natură – toate aceste lucruri au pus bazele sadismului, agresiunii şi dorinței de a-i subjuga pe alții şi de a-i distruge, rele care nu au existat nicăieri în acelaşi grad la populațiile primitive, preistorice.

Aceste puncte slabe din teorie i-au făcut pe behaviorişti să propună o perspectivă cu totul contrară. Ei consideră că absolut nimic nu este înnăscut în noi şi că ceea ce fac oamenii este rezultatul condițiilor sociale şi al manipulării foarte inteligente din partea societății sau familiei. Cel mai important apărător astăzi este B.F. Skinner, care spune în cartea sa Beyond freedom and liberty (Dincolo de libertate şi demnitate) ceva ce vom parafraza aşa: „Concepte precum libertatea şi demnitatea sunt doar o ficțiune. Ele nu există deloc, ci sunt pur şi simplu produsele influenței ființelor umane într-un asemenea fel, încât ele vor crede că vor să fie libere. Nici dorința de libertate, nici sentimentul demnității umane nu sunt inerente în natura umană". Permiteți-mi să vă dau un exemplu simplu al acestei teorii. Micul Johnny nu vrea să-şi mănânce spanacul. Dacă mama îl pedepseşte, ea nu va rezolva nimic (iar părinții ştiu bine asta). Şi

Skinner este de acord că pedeapsa nu e metoda corectă. Nu ar trebui să ții predici despre spanac. El ar trebui doar servit. Şi dacă micul Johnny gustă puțin, atunci mama ar trebui să-i zâmbească prietenos şi să-i promită o bucată de prăjitură în plus la desert. Următoarea dată când mai e spanac la masă, micul Johnny se va simți mai dornic să-l mănânce. Încă o dată el câştigă un zâmbet din partea mamei lui şi de data aceasta ea îi dă o bucată de ciocolată. Şi aşa lucrurile continuă puțin până când micul Johnny e condiționat, anume până când a învățat că va primi o recompensă dacă mănâncă spanac. Cui nu-i plac recompensele? Şi după ceva vreme, Johnny va mânca spanac cu mare plăcere, preferându-l oricăror alte legume. Acum este adevărat că lucrurile pot merge aşa. Skinner a investit mult efort în a găsi cele mai inteligente lucruri pentru a face aceasta. Recompensa nu este automat repetată de fiecare dată, de pildă. A fost omisă odată, apoi reintrodusă. Au apărut multe studii şi experimente ingenioase pentru a vedea cum pot fi seduşi oamenii, cum pot fi folosite recompensele pentru a-i face pe oameni să acționeze în sensul dorit de noi, cei care dăm recompensele. Skinner nu este interesat de ce manipulatorul vrea ca oamenii să facă ceea ce doreşte el, căci Skinner nu crede că valorile au un sens obiectiv.

Dacă reflectăm asupra contextului în care lucrează un psiholog în laborator, atunci este destul de uşor să înțelegem poziția lui Skinner. Dacă şoarecii sau iepurii mănâncă sau nu este un lucru care nu prezintă foarte mult interes. Singurul lucru interesant e dacă putem să-i convingem, printr-o metodă sau alta, să mănânce sau nu. Şi, din moment ce behavioriştii consideră ființele umane, inclusiv pe sine înşişi, ca pe nişte cobai, ei nu sunt interesați de ce şi pentru ce îi condiționează pe alții. Ei sunt

interesați doar de două lucruri: să separe comportamentul uman de ființele umane. Ei nu studiază oamenii în procesul lor comportamental, ci studiază produsul şi produsul este un anumit comportament. Ființa umană care generează acel comportament este dată anume deoparte. Ființele umane ca atare nu sunt importante, ele constituind obiectul filosofiei şi speculațiilor. Ce îi interesează pe behavioriști este ce fac oamenii. Ei aleg să ignore întrebarea de ce atât de mult ființe umane nu reacționează aşa cum ar trebui dacă teoriile ar fi corecte. Ei nu sunt deranjați de faptul că mulți oameni se revoltă, nu vor să se conformeze şi nu sunt seduşi de mitele subtile care sunt esența întregii teorii. Teoria asumă că majoritatea oamenilor preferă să fie mituiți, mai degrabă decât să fie ei înşişi şi să-şi realizeze potențialul naturii şi talentelor lor.

Teoria instinctului şi behaviorismul au un lucru în comun, în ciuda marilor diferențe dintre ele. Niciuna nu le permite ființelor umane nici cel mai mic control asupra vieților lor. Teoria instinctului vede omul ca fiind mânat de impulsuri care vin din trecutul lui uman şi animal. Behaviorismul vede omul ca mânat de condițiile sociale din jurul său. El este dominat de trucurile oportuniste şi seducătoare ale societății sale aşa cum omul instinctual e dominat de istoria speciei sale. Dar niciunul din aceste modele umane, aşa cum sunt propuse ele de aceste teorii, nu se bazează pe ceea ce vrea de fapt omul, pe ceea ce este el, pe ceea ce e în armonie cu natura sa.

Cele două şcoli majore de gândire conțin cea mai mare parte din ceea ce trece drept „psihologie modernă" azi. Şi ar trebui să spun că psihologia behavioristă e cea mai de impact dintre cele două. Majoritatea profesorilor de psihologie de la universitățile americane sunt behavioriști, iar psihologia

sovietică merge pe căi foarte asemănătoare din motive politice evidente.

Cele trei concepte de bază ale lui Sigmund Freud

Împreună cu cele două şcoli de psihologie deja discutate există o a treia, care a fost fondată de Sigmund Freud şi care este numită psihanaliză sau psihologie abisală. Ţelul lui Freud era să ajungă la o înţelegere raţională a cauzelor şi motivelor pentru ură, iubire, supunere, distrugere, invidie, gelozie – pentru toate emoţiile pe care marii scriitori (să-i luăm pe Shakespeare sau pe Dostoievski, de exemplu) le-au tratat în piesele sau romanele lor. Freud voia să facă din toate acele emoţii obiectul cercetării ştiinţifice. El a creat ştiinţa iraţionalului. A vrut să facă uz de puteri raţionale, nu artistice, pentru a înţelege iraţionalul. Şi este de înţeles că artiştii, în special cei din şcoala suprarealistă, au fost mult mai receptivi la teoria lui Freud decât psihologii şi psihiatrii, care erau gata să dispreţuiască aceste idei ca fiind aberaţii. Abordarea lui Freud era identică cu aceea a unui artist: Ce sunt emoţiile umane şi cum putem să le înţelegem? Toţi psihiatrii voiau să ştie cum pot fi vindecaţi oamenii de simptome care fie la cauzează durere, fie îi încurcă în integrarea lor socială sau în succesul din viaţă.

Este important să subliniem aici că scopul lui Freud nu se limita la investigaţia ştiinţifică a motivelor (adică a emoţiilor) aflate la baza comportamentului uman. Spre deosebire de apărătorii celor două mari şcoli ale psihologiei moderne,

Freud împărtăşea ţelurile psihologiei premoderne. El voia ca fiinţele umane să fie capabile să se înţeleagă, să îşi descopere inconştientul, astfel încât ele să îşi poate obţine independenţa. Scopul acestuia era să ajungă la o domnie a raţiunii, la o distrugere a iluziilor. El voia să vadă cum oamenii devin liberi şi maturi. Scopurile sale morale erau cele ale Iluminismului, ale raţionalismului. Dar acele scopuri au mers dincolo de ceea ce şi-au impus ca scopuri psihologii premoderni, adică dincolo de ceea ce au considerat aceştia că ar fi scopurile domeniului lor. Singurul scop pe care şi l-au fixat psihologii premoderni a fost acela de a-i ajuta pe oameni să funcţioneze mai bine. Modelul uman pe care şi l-a impus Freud coincidea în multe privinţe cu cel proiectat de marii filosofi iluminişti.

Teoria lui Freud şi terminologia în care el gândea, ca să spunem aşa, au fost, cu toate acestea, puternic influenţate de spiritul vremii, ceea ce înseamnă că influenţa darwinismului, a materialismului şi a instinctualismului este evidentă în munca sa. În consecinţă, teoria lui Freud este uneori exprimată într-un limbaj care îl face să pară instinctualist, de unde şi multe neînţelegeri. Ceea ce aş vrea să fac este să vă povestesc ce consider eu că e esenţa descoperirilor lui Freud. Făcând acestea, vă voi prezenta propria mea abordare, pe care nu o împărtăşesc cu majoritatea psihanaliştilor.

Primul concept central pe care vreau să-l menţionez este acela al inconştientului sau al refulării. Conceptul este uitat de obicei în ziua de astăzi. Când oamenii se gândesc la psihanaliză, primele lucruri care le vin în minte sunt Eul, Supraeul şi Se-ul, complexul Oedip, teoria libidoului, dar Freud nu a inclus nimic din toate acestea în definiţia sa de bază asupra psihanalizei.

Aşa că haideți să începem cu refularea. Acționăm adesea conform unor motive complet inconştiente. Un mic exemplu vă va arăta ce vreau să spun. Nu cu mult în urmă am primit o vizită de la un coleg care ştiu că nu mă simpatizează prea mult. Într-adevăr, am fost uimit că a vrut să mă vadă. El a sunat la uşă, iar eu am deschis uşa. El a întins mâna şi a spus vesel: „La revedere". Traducere: Mintea lui inconştientă dorea deja ca el să fi plecat. Nu venise cu plăcere şi mi-a demonstrat aceasta spunându-mi „La revedere" în loc de „Bună". Ce mai puteam să facem noi doi? Nimic. Fiind el însuşi psihanalist, a realizat că s-a dat de gol. Nu putea să se scuze spunând: „Nu am vrut să spun asta". Aceasta ar fi fost naiv, căci amândoi ştiam că psihanaliştii văd bine ceea ce se află de fapt în spatele actelor ratate şi nu încearcă să le reinterpreteze post-factum. Situația a fost doar stânjenitoare şi n-am spus nimic nici unul, nici altul. Acesta este doar un exemplu a ceea ce se întâmplă de sute de ori, iar Freud şi-a clădit teoriile pe baza multor asemenea exemple.

Sau să luăm un alt exemplu: un tată sadic care îşi bate fiul, deşi cred că aceasta se întâmplă mai rar în ziua de azi. Totuşi să luăm acest exemplu de tată sadic căruia îi face plăcere să le provoace altora durere sau să-i controleze strict. Dacă l-am întreba de ce face acest lucru (şi de obicei nici nu trebuie să întrebi pentru că astfel de oameni spun singuri ce fac), el va spune: „Vreau să fac om din fiul meu. O fac din dragoste pentru el". Credeți asta? Poate răspunsul vă va mulțumi – sau poate nu. Dar haideți să privim mai atenți la viața acestui om. Să ne uităm la fața lui atunci când îşi bate fiul. Îi veți vedea emoție puternică în ochi. Veți vedea fața unui om care este plin de ură şi în acelaşi timp de bucurie că poate să bată o altă ființă umană. Aceeaşi calitate apare la polițişti (nu la toți, desigur), la surorile

medicale, la gardienii de închisoare şi în diverse tipuri de relaţii private. Astfel de oameni o să ascundă această calitate mai mult sau mai puţin, depinzând de cât de mult le cere propriul interes s-o ascundă. Dar haideţi să ne întoarcem la exemplul tatălui sadic. Dacă îl vedem în acţiune, ştim că motivul lui nu e cel pe care îl oferă. Nu îl interesează bunăstarea fiului său. Aceasta este o „raţionalizare". Motivul său real este impulsul sadic, dar el nu este conştient de aceasta.

Sau să luăm un exemplu de importanţă istorică mult mai mare: Adolf Hitler. În mintea sa conştientă, Hitler asuma mereu că voia numai binele Germaniei: măreţia Germaniei, vitalitatea Germaniei, poziţia Germaniei ca putere a lumii şi aşa mai departe. Deşi dădea cele mai crude ordine, el nu simţea niciodată – cel puţin din câte ştim – că făcea o cruzime. El simţea mereu că acţiona pentru binele Germaniei. El acţiona după legile istoriei, în numele sorţii, în numele rasei, în numele Providenţei. El nu era conştient că era un om căruia îi plăcea distrugerea. Nu putea să suporte imaginea soldaţilor ucişi sau a clădirilor distruse. De aceea n-a mers niciodată pe front în Al Doilea Război Mondial. Explicaţia nu este laşitatea personală din partea lui, ci mai degrabă un refuz de-a vedea consecinţele concrete ale setei sale de distrugere. Observăm un fenomen similar la oamenii care se spală în mod compulsiv. Dorinţa lor conştientă este să se cureţe tot timpul. Dar atunci când analizăm asemenea oameni, aflăm că ei ştiu, în minţile lor inconştiente, că au sânge sau mizerie pe mâini. Ei vor să se elibereze de ceea ce poartă inconştient cu ei: o crimă, poate doar una aflată în proiect, o intenţie criminală pe care o spală permanent. Hitler însuşi avea o asemenea calitate. Nu se spăla compulsiv, dar mulţi oameni au remarcat că era meticulos dincolo de limita normală a curăţeniei.

Prin acest exemplu, am dorit să evidențiez în mod simplu o paralelă cu tatăl sadic. Hitler nu voia să admită realitatea impulsurilor sale distructive. În schimb, el le refula şi nu admitea decât bunele intenții. Aceasta era posibil, desigur, numai până la un anumit punct. Atunci când şi-a dat seama că Germania – sau mai adecvat – că el însuşi pierduse războiul, refularea mâniei sale distructive a încetat. Dintr-odată a vrut să distrugă întreaga Germanie şi întreg poporul german. El a spus în mintea sa: „Pentru că națiunea asta e incapabilă să câştige războiul, nu merită să supraviețuiască". Şi astfel, la final, setea de distrugere a acestui om a fost dezvăluită complet. Fusese mereu prezentă, fusese mereu parte din caracterul său, dar rămăsese refulată şi rațională până când, într-o zi, nu a mai putut fi ținută secret. Şi chiar atunci a trebuit să mai facă o raționalizare: „Germanii vor trebui să moară pentru că nu merită să trăiască".

Exemple precum acesta – mai mult sau mai puțin dramatice – se pot găsi oriunde oricând. Oamenii nu sunt conştienți care sunt motivele reale de la baza acțiunilor lor pentru că, din diverse cauze, ei nu pot suporta să afle lucruri legate de ei înşişi care merg împotriva conştiințelor lor sau împotriva opiniei publice. Dacă ar fi conştienți de motivele lor reale, s-ar găsi într-o situație stânjenitoare. Şi astfel că ei preferă să nu fie conştienți de aceste lucruri şi să nu ajungă în conflict cu ceea ce ei numesc „cea mai bună parte a lor" sau cu ceea ce cred ei că ar reprezenta „oamenii respectabili".

Acum am ajuns la o consecință interesantă a refulării şi la cel de-al doilea concept esențial la Freud. Dacă îi facem pe oameni conştienți de motivele reale din spatele acțiunilor lor, ei reacționează cu ceea ce Freud numeşte rezistență. Ei resping informația. Chiar şi când li se oferă în interesul

propriu şi cu cele mai bune intenţii, informaţia este respinsă în mod violent. Ei refuză să vadă realitatea din ei înşişi. Ei nu reacţionează la informaţie aşa cum ar reacţiona un şofer de automobil, căruia, de exemplu, i se spune că merge cu uşa neînchisă cum trebuie sau că nu îi merg farurile. Şoferul este recunoscător pentru informaţie. Dar nu şi oamenii care sunt făcuţi atenţi asupra motivelor lor refulate. Ei răspund prin rezistenţă. În cazurile de refulare pe care tocmai le-am menţionat, ne-am aştepta ca indivizii în cauză să opună rezistenţă dacă le-am explica ce se întâmplă în interiorul lor, dacă le-am spune ce realitate interioară se opune ficţiunii pe care au construit-o despre sine.

Cum se comportă oamenii care dau dovadă de rezistenţă? O reacţie tipică este mânia, furia, agresivitatea. Atunci când oamenii aud ceea ce nu vor sa audă, se înfurie. Ei vor, ca să spunem aşa, să-i alunge pe martorii de la crimele lor. Ei nu pot să îi ucidă – este prea riscant –, deci scapă de ei în mod simbolic. Se enervează şi zic aşa: „Spui asta din gelozie, acesta este motivul tău de bază. Mă urăşti. Îţi face plăcere să spui lucruri urâte despre mine". Şi aşa mai departe. Uneori ei devin aşa de furioşi când sunt criticaţi, încât ajung de-a dreptul periculoşi. Dacă nu este tactic pentru ei să-şi arate furia (ca în cazul subordonatului faţă de şef), atunci aceşti oameni vor aştepta până ajung acasă, unde îşi vor vărsa furia probabil pe soţiile lor. Dar atunci când nu sunt astfel de constrângeri ca, de exemplu, atunci când persoana ofensată este chiar şeful însuşi, atunci el poate reacţiona la critica subordonatului (şi noi vorbim aici despre o critică ce este corectă şi îşi atinge ţinta) în maniera autoritară pe care o preferă. Şeful poate să îi demonstreze angajatului inferioritatea sau poate pur şi simplu să-şi concedieze subordonatul. Şi desigur că şeful nu-l concediază fiind conştient că subordonatul l-ar fi rănit – cum, până la urmă,

ar putea un inferior să-l rănească pe şef? El îl concediază, în schimb, cu raționalizarea că acest omuleț este un calomniator, un spirit meschin.

O altă metodă mai simplă pe care o poate folosi persoana care opune rezistență este să ignore ceea ce nu doreşte să audă. Informația care nu este bine-venită va fi adesea fie prost înțeleasă, fie ignorată, mai ales dacă vine sub forma unei scurte remarci care poate fi uitată sau dacă vorbitorul care o face nu insistă ca vorbele lui să fie ascultate. Nu este mereu posibil să faci pe surdul, dar să te prefaci că nu auzi e cea mai simplă şi cea mai frecventă formă de rezistență.

O altă formă este oboseala sau depresia. Aceasta este calea pe care merg mulți parteneri în căsătorie unul față de altul. Atunci când un partener spune ceva care dezvăluie adevăratele motive din spatele acțiunilor celuilalt, partenerul se cufundă în tristețe şi resemnare şi poate atunci riposta, tăcut sau explicit, cu o acuzație proprie: „Priveşte ce ai făcut. Acum sunt deprimat din nou din cauza remarcii pe care ai făcut-o". Dacă remarca este adevărată sau nu, nu are importanță. Şi oricare dintre parteneri a făcut remarca va învăța în curând să nu mai dea la iveală motivele inconştiente ale celuilalt. El ştie că va plăti scump dacă o face.

O altă formă de rezistență este fuga. Aceasta se întâmplă în căsătoriile în care simțim că partenerul nostru a descoperit ceva ce am fi vrut să ascundem. Poate că nici nu suntem conştienți de acest joc de-a v-ați ascunselea care se petrece, dar apoi unul dintre noi simte că celălalt vede mai mult în noi decât suntem. Nu putem să ne descurcăm cu aceasta. Nu putem să luăm de bun ce a descoperit partenerul în legătură cu noi, pentru că noi nu vrem să ne schimbăm.

Vrem să stăm acolo unde suntem, aşa că singura soluţie este să plecăm. Acelaşi lucru se întâmplă frecvent în psihanaliză. Pacienţii vor întrerupe adesea tratamentul dacă psihanalistul spune ceva ce nu vor ei să audă. Şi atunci pacientul va spune: „Eu renunţ la tratament pentru că psihanalistul este cel care e nebun. Spune despre mine lucruri care dovedesc că nu e în toate minţile. Numai un nebun putea să spună asemenea lucruri". Toată lumea vede că psihanalistul a avut dreptate, dar persoana direct afectată, pe care o înspăimântă gândul de-a face schimbări în ea însăşi, poate reacţiona doar prin violenţă (şi toate modurile de rezistenţă discutate mai sus sunt forme de violenţă): „Pleacă de aici. Nu vreau să te mai aud".

Imaginea este diferită atunci când persoana este gata să se schimbe. Atunci când este capabilă să se înţeleagă, atunci când este capabilă să accepte adevărul despre sine, atunci ea se poate schimba, în acel moment ea va tinde să reacţioneze altfel decât prin mânie sau fugă. Ea va fi recunoscătoare că cineva îi spune ce trebuie să ştie pentru propria creştere. Ea va fi recunoscătoare ca unui doctor care-i diagnostichează o boală. Dar majoritatea oamenilor nu doresc să se schimbe. Tot ceea ce vor este dovada că nu ei trebuie să se schimbe, ci cei din jur.

Nu exagerăm dacă spunem că majoritatea oamenilor îşi investesc cea mai mare parte din energie în actul de refulare şi apoi în cel de rezistenţă dacă materialul refulat este adus în atenţia lor. Aceasta este, desigur, o incredibilă risipă de energie, şi îi împiedică pe mulţi oameni în a-şi îndeplini potenţialul.

Acum am ajuns la cel de-al treilea concept al lui Freud, anume acela de transfer. În definiţia sa restrânsă asupra

transferului, Freud se referea la tendința pacientului de-a percepe în psihanalist un personaj din copilăria sa timpurie, o mamă sau un tată. Reacția pacientului la psihanalist este astfel inadecvată față de persoana cu care discută în prezent. Pacientul îl vede pe psihanalist ca pe altcineva (un tată sau o mamă sau un bunic) şi îi atribuie analistului rolul pe care l-a jucat acea figură familială în copilăria lui. Permiteți-mi să dau un exemplu care ilustrează acest aspect. Un psihanalist mi-a povestit cândva despre o pacientă care îl vedea de trei săptămâni. Atunci când era gata să plece de la cabinet într-o zi, s-a uitat la el cu atenție şi a spus: „Ce? Nu ai barbă?" Psihanalistul i-a spus că nu purtase niciodată barbă. Timp de trei săptămâni ea crezuse că el are barbă, pentru că aşa avea tatăl ei. Analistul era ca un simbol pentru ea. Nici chiar vizual nu-l percepuse ca pe o ființă umană reală. În ceea ce o privea, el era tatăl ei şi aşa se face că avea barbă.

Dar conceptul de transfer are o semnificație dincolo de aplicația sa în terapia psihanalitică. Transferul este probabil unul dintre cele mai frecvente motive pentru care judecarea realității poate fi eronată sau contradictorie. Ne face să vedem lumea prin ochelarii propriilor noastre dorințe şi frici şi astfel ne face să confundăm iluzia cu realitatea. Nu vedem alți oameni aşa cum sunt în realitate, ci aşa cum vrem ca ei să fie şi cum ne temem că sunt ei. Acele iluzii legate de alți oameni iau locul realității. Nu îi percepem pe alții aşa cum sunt, ci aşa cum ne apar ei şi, atunci când reacționăm la ei, noi nu reacționăm la acele ființe umane de-a dreptul, ci la nişte produse ale imaginației.

Acum haideți să privim câteva exemple. Să luăm, de pildă, doi oameni care se îndrăgostesc. Aceasta se întâmplă mai puțin frecvent decât înainte, pentru că sunt mijloace mai

simple de-a ajunge la aceleaşi rezultate în zilele noastre, dar nu vreau să divaghez aici. Deci să presupunem că doi oameni se îndrăgostesc cu adevărat. Ei sunt total copleşiți de frumusețe, de virtuți, de calitățile nobile ale celuilalt. Şi aceasta duce la căsătorie, dar, şase luni mai târziu, ambii parteneri descoperă că nu s-au căsătorit cu persoana de care s-au îndrăgostit. Este vorba de cineva complet diferit. Ei s-au îndrăgostit de fantasme, de obiecte de transfer. Ei au văzut unul în altul ceea ce voiau să vadă: bunătate, deşteptăciune, sinceritate, poate şi alte calități pe care le avuseseră părinții lor. Şi ei nu observaseră că au iluzii. Ceea ce se întâmplă adesea e că ambii parteneri ajung să se urască, pentru că ambii se simt dezamăgiți de partener. Dar ambii n-au făcut nimic altceva decât să se înşele. Ei au văzut doar iluzia, şi nu realitatea. Dar lucrurile nu trebuie să se întâmple aşa, nu ar trebui să se întâmple astfel. Şi nu s-ar întâmpla aşa dacă oamenii ar învăța să înțeleagă transferul.

Acelaşi fenomen se întâmplă în domeniul politicii. Să luăm pentru un moment genul de entuziasm pe care îl pot dezvolta milioane de oameni pentru liderii politici (s-a întâmplat nu numai în Germania, ci şi în alte țări). Uneori acei lideri au fost răi, dar alteori au fost buni. Însă, nu aceasta e întrebarea esențială, deşi este importantă, desigur. Mai semnificativ pentru discuția noastră este faptul că majoritatea oamenilor – şi poate ar trebui să spunem „Slavă Domnului" aici, deşi şi această tendință e periculoasă – au o dorință puternică să existe cineva care să salveze lumea, să spună adevărul, să ne facă să ne simțim în siguranță, să ne conducă, să ne facă bine. Şi atunci când vine cineva care ştie cum să joace rolul liderului bine intenționat, oamenii o să îşi transfere aşteptările asupra lui şi vor fi convinşi că el este salvatorul lor, mântuitorul lor, chiar şi atunci când este

de fapt distrugătorul lor care va aduce o catastrofă asupra lor şi asupra ţării lor. Chiar şi liderii minori exploatează adesea aşteptările oamenilor. Mulţi politicieni se folosesc în mod deliberat şi conştient de tendinţa oamenilor către transfer şi au astfel mult succes. Ei reuşesc să îşi impresioneze alegătorii pentru că au o prezenţă bună la televizor, pentru că le spun oamenilor ce vor aceştia să audă, pentru că pupă copii, pentru că menţin iluzia că sunt bine intenţionaţi. La urma urmei, dacă le plac copiii mici, ei nu pot fi răi.

Nimic din toate acestea nu s-ar întâmpla dacă oamenii ar înţelege mai multe despre transfer, dacă s-ar osteni să observe când propriile lor experienţe nuanţează lumea pe care o văd şi când percep lucrurile imparţial, dacă ar încerca să fie puţin critici. Uneori acţiuni mici şi nesemnificative sunt mai revelatoare decât discursurile majore ale unor persoane sau decât ceea ce persoana alege să sublinieze în legătură cu sine. Dacă am învăţa cu toţii să vedem dincolo de iluziile născute din transfer, iubirile noastre, căsătoriile noastre şi alegerile noastre politice ar fi eliberate de un mare blestem, ar fi eliberate de confuzia dintre realitate şi imaginile ficţionale. De asemenea, alături de multe dezavantaje, televiziunea oferă un mare avantaj: ea dezvăluie caracterul uman pentru că ne dă ocazia să observăm feţe, gesturi şi expresii de aproape. Putem afla multe despre un lider politic privindu-l şi ascultându-l la televizor. Dar nu vom afla prea multe despre el decât dacă ne vom dezvolta puterile de observaţie. Din ceea ce am spus aici, reiese cât de importantă este înţelegerea transferului pentru îmbunătăţirea calităţii vieţilor noastre personale şi politice.

Dezvoltări ulterioare ale psihanalizei

Diversele şcoli de psihanaliză, dezvoltarea lor şi perspectivele lor pot, cred eu, să fie rezumate pe scurt. Sigmund Freud însuşi a fost primul care a dus psihanaliza mai departe. În anii 1920, el a început să-şi revizuiască vechea teorie, care era bazată pe conflictul dintre impulsul sexual şi instinctul de autoconservare, şi a dezvoltat o nouă teorie, care era bazată pe conflictul între două impulsuri biologice: erosul şi pulsiunea de moarte. Erosul îi face pe oameni să se apropie unul de altul, să iubească, iar pulsiunea de moarte îi motivează să distrugă. Nu pot să intru în detalii semnificative legat de această dezvoltare, dar, deşi Freud nu a considerat aşa, ea a constituit o schimbare fundamentală. Putem s-o numim chiar începutul unei noi şcoli de psihanaliză, cu Freud ca fondator.

Cea de-a doua dezvoltare importantă în psihanaliză a fost opera lui Carl Gustav Jung. Jung (ca majoritatea psihanaliştilor care s-au inspirat din Freud şi din ideile sale) nu i-a dat sexualității rolul central pe care i l-a acordat Freud. Jung considera energia psihică drept ceva unitar şi nu limita termenul „libido” doar la energia sexuală, ci îl identifica cu energiile psihice în general. Cu o pătrundere strălucită, el a arătat că ceea ce extrăgea psihanaliza din inconştientul pacienților îşi avea paralela în mitologii şi simbolurile popoarelor din lume, iar în investigațiile sale, Jung nu a inclus doar popoarele primitive, ci şi culturile care sunt total diferite de a noastră.

Alfred Adler a avut o abordare diferită. Interesul său nu viza miturile şi profunzimile psihicului, ci mai degrabă strategia luptei pentru existenţă. De aceea a considerat voinţa de putere conceptul fundamental în înţelegerea motivaţiilor umane. Dar ar însemna să simplificăm dacă am face afirmaţii aşa de nete despre munca lui Adler. Scrierile sale sunt extrem de inteligente şi de complexe, iar el a contribuit mult la înţelegerea naturii umane. A fost de asemenea primul psihanalist – şi aici a fost înaintea lui Freud – care a oferit agresivităţii umane un loc central în sistemul său psihologic.

Mai sunt două şcoli de gândire care merită menţionate aici şi care au mult în comun una cu alta. Prima este şcoala de psihiatrie formată de americanul de origine elveţiană Adolf Meyer, iar cea de-a doua se referă la opera lui Harry Stack Sullivan, unul dintre cei mai importanţi psihologi americani. Psihologul englez Ronald D. Laing a dezvoltat intuiţiile lui Sullivan, urmându-le până la cele mai radicale şi, în opinia mea, cele mai fructuoase consecinţe. În ciuda diferenţelor care îi separă, aceşti oameni sunt de acord în ceea ce priveşte două chestiuni fundamentale. În primul rând, ei resping ideea sexualităţii ca resort principal al comportamentului uman. În al doilea rând, ei se concentrează mai degrabă pe relaţiile interpersonale, pe ceea ce se petrece între oameni, pe cum se influenţează unul pe altul şi pe cum reacţionează unii la alţii, pe ce se petrece atunci când fiinţele umane conviețuiesc. În mod interesant, aceşti psihanalişti s-au concentrat asupra schizofreniei, pe care nu o consideră o boală în sensul obişnuit al cuvântului. Ei văd în ea mai degrabă rezultatul experienţei personale, al relaţiilor interpersonale care au avut consecinţe drastice, care s-au acumulat devenind mult mai problematice decât în alte tipuri de tulburări psihice. Laing a folosit fructuos

această teorie pentru că a fost în stare să vadă mai clar decât oricine relația dintre schizofrenie, ca o boală „individuală”, şi situația socială – nu numai în familie, dar şi în societate.

O serie de alți psihanalişti au adoptat poziții similare. Teoriile lui Fairbairn, Guntrip şi Balint, precum şi munca mea iau această abordare interpersonală ca punct de plecare. Ele se centrează în primul rând nu pe schizofrenie, ci mai degrabă pe forțele morale ce lucrează către formarea relațiilor interpersonale.

Acum, că am privit dezvoltarea psihanalizei şi a celor mai semnificative realizări ale sale, rămâne de cercetat una dintre cele mai importante întrebări. Cum arată viitorul psihanalizei? Aş dori să încerc să răspund la întrebare, dar nu e uşor de răspuns, pentru că opiniile diferă legat de acest subiect. Putem începe să le circumscriem poate citând două poziții extreme. Prima susține că psihanaliza este inutilă, că nu are niciun succes la activ, că încercările de-a ajuta oamenii prin psihanaliză sunt exerciții futile. Cealaltă extremă susține că analiza este remediul şi soluția pentru toate problemele psihice, anume că dacă cineva are probleme, trebuie să se întindă pe canapea şi să facă trei sau patru ani de psihanaliză. Până nu de multă vreme, aceasta era o perspectivă răspândită în America, dar apariția altor tipuri de terapie a subminat această idee în ultimii ani.

Să susții că psihanaliza nu vindecă deloc este în opinia mea complet fals. În patruzeci de ani de experiență ca psihanalist şi în experiența colegilor mei, această afirmație nu se susține. Trebuie să ne amintim aici că, în multe cazuri, psihanalişti nu sunt atât de competenți pe cât ar trebui să

fie (nicio profesiune nu este imună la acest lucru) şi selecţia pacienţilor este adesea nefericită. Se fac adeseori încercări de a analiza pacienţi pentru care metoda nu este potrivită. Adevărul este că psihanaliza a vindecat mulţi oameni de simptome şi i-a ajutat pe mulţi alţii să obţină claritate în legătură cu sine, ajutându-i să fie mai oneşti cu ei înşişi, mai liberi, să trăiască mai aproape de realitate. Aceasta este o realizare lăudabilă, care a fost mult subevaluată.

Desigur, există anumite tendinţe ale vremii care explică întoarcerea împotriva psihanalizei. Mulţi oameni simt că medicina este singurul lucru care este de un ajutor real. Dacă nu înghiţim vreun hap, atunci nu putem fi ajutaţi. Pilulele sunt remedii pentru orice. O altă perspectivă care se menţine este că ar trebui să vindecăm orice peste noapte. Vedem acest punct de vedere reprezentat în cartea lui T.A. Harris, Eu sunt OK, tu eşti OK, o carte superficială cu o spoială obligatorie de teorie freudiană. Poate să ne fie de ajutor dacă oamenii cred în ea, aşa cum orice sugestie pe care oamenii o cred poate fi „de ajutor". Ceea ce ne oferă cartea poate fi făcut repede, e simplu, nu cere reflecţie şi, cel mai rău, nu ne cere să ne confruntăm cu propria noastră rezistenţă. Acesta este punctul-cheie pe care îl evită terapia de acest soi. Totul ar trebui să fie simplificat, totul ar trebui să fie floare la ureche. Aceasta este moda vremii. Oamenii cred că ar trebui să înghiţim totul ca pe o pilulă. Şi dacă învăţarea unui lucru necesită efort, atunci nu merită învăţat.

Este o poveste care poate ilustra ceea ce vreau să spun aici. Un tânăr intră într-un restaurant elegant, cere meniul, îl studiază mult timp, apoi îi spune chelnerului: „Îmi pare rău, dar nu aveţi nimic din ce vreau". Apoi se ridică şi pleacă. Două săptămâni mai târziu reapare, iar chelnerul întreabă –

foarte politicos, pentru că acesta e un restaurant de mare clasă – de ce nu a găsit nimic care să-i placă. Tânărul replică: „Păi aş fi putut găsi ceva, dar terapeutul meu mi-a spus că ar trebui să mă antrenez să fiu asertiv". Cu acea metodă de antrenare a asertivității, putem învăța să fim mai siguri pe noi, să părem mai încrezători, să ne pierdem frica de chelneri şi aşa mai departe. Dar ceea ce nu învățăm este de ce suntem aşa de nesiguri. Rămânem ignoranți – şi aici ajungem din nou la tema transferului – cu privire la faptul că tindem să privim pe cineva ca pe o autoritate, ca pe o figură paternă. Chiar dacă metoda oferă nişte rezultate rapide la restaurant şi ne simțim mai încrezători, am rămas aceiaşi oameni nesiguri care am fost mereu. Într-adevăr, situația noastră este chiar şi mai rea decât era, căci nu mai suntem conştienți că suntem nesiguri pe noi. Şi de ce suntem nesiguri? Nu pentru că ne este teamă de autoritate, ci pentru că noi nu suntem nişte ființe umane dezvoltate complet, pentru că ne lipseşte puterea convingerilor proprii, pentru că am rămas nişte copii mici care speră că vor fi ajutați de alții, pentru că nu am crescut, pentru că suntem plini de îndoieli şi aşa mai departe. Metodele terapiei behavioriste nu pot ajuta în aceste tipuri de cazuri. Şi ceea ce fac este să ascundă ce nu merge.

Dar nu toate criticile împotriva psihanalizei sunt nefondate. Aş vrea să menționez câteva obiecții la ea pe care le consider solide. Psihanaliza poate degenera adesea în simplă conversație. Ideea lui Freud privind asociațiile libere este parțial de vină pentru aceasta. Încurajând pacientul să spună orice îi trece prin cap, Freud asuma că pacientul va spune lucrurile care vin din ființa sa profundă, lucruri care sunt adevărate şi de reală importanță. Însă, în multe terapii, pacienții pur şi simplu conversează şi se plâng de partenerii lor de viață de sute de ori sau despre ce le-au făcut părinții

lor îngrozitori. Aceasta nu duce la nimic. Ei bat aceleaşi drumuri la nesfârşit. Dar cineva ascultă. Pacientul simte că acea persoană ajută cumva şi că situaţia sa se va îmbunătăţi până la urmă. Însă doar acest tip de discuţie n-a schimbat vreodată pe nimeni şi nimic. Nu la aceasta se gândea Freud. Metoda lui implica descoperire şi luptă împotriva rezistenţei. Freud nu a presupus niciodată că am putea ajunge la un rezultat dacă nu facem eforturi (cu atât mai mult atunci când vrem să rezolvăm probleme psihice dificile). Fără efort, nu ne putem atinge scopurile în viaţă, indiferent ce ne vor spune reclamele. Oricine se teme de efort, oricine se dă înapoi în faţa frustrării şi probabil a durerii nu va ajunge nicăieri, mai ales în psihanaliză. Psihanaliza este muncă grea, iar terapeuţii care nu o prezintă ca atare îşi subminează propria profesie.

Un alt eşec în multe terapii este accentul asupra intelectualizării faţă de emoţie. Pacientul face teorii nesfârşite despre momentul în care l-a lovit bunica lui sau despre vreun alt incident. Şi dacă e un pacient cu tendinţe speculative, poate să creeze teorii foarte complicate; el poate construi teorii peste teorii; dar el nu va simţi nimic. Nu simte ce este în interiorul lui. Nu îşi simte teama. El nu îşi simte incapacitatea de-a iubi şi izolarea faţă de alţii. Rezistenţa face acest lucru inaccesibil pentru el. Şi astfel psihanaliza poate să intre în ritm cu epoca, dând întâietate omului cerebral, fiinţei umane pur raţionale. Aşteptăm ca inteligenţa să aibă grijă de tot, iar emoţia este doar un balast inutil pe care îl ignorăm pe cât posibil.

În sfârşit, mi-ar plăcea să spun că sunt mulţi oameni care cred că trebuie să fugă la psihanalist în momentul în care dau de puţin greu în vieţile lor. Ei nici măcar nu încearcă să se descurce singuri cu problemele lor. Oamenii ar trebui să

meargă la psihanalist doar dacă îşi dau seama că şi cele mai mari eforturi i-au făcut incapabili să înțeleagă şi să îmbunătățească singuri situația.

Psihanaliza rămâne cea mai bună terapie pentru o serie de tulburări care au de-a face cu preocuparea excesivă față de sine sau, cu alte cuvinte, cu narcisismul, care la rândul său provine dintr-o incapacitate de-a relaționa cu alții. Nicio altă metodă nu este la fel de eficientă şi fructuoasă în tratarea evadării în iluzie, a dezvoltării psihice întârziate, a simptomelor ca spălatul excesiv şi a altor simptome de natură obsesiv-compulsivă.

Psihanaliza serveşte şi unei alte funcții care este cel puțin la fel de importantă precum cea curativă. Ea poate ajuta la promovarea creşterii psihice şi a autorealizării. Îmi pare rău să spun că numai o mică minoritate e interesată de dezvoltarea psihică în zilele noastre. Majoritatea oamenilor au scopuri complet diferite, care se reduc la a avea mai mult şi a consuma mai mult. Atunci când ajung la douăzeci de ani, ei asumă că sunt deja complet maturizați şi de aici ei îşi direcționează toate energiile către a utiliza cât mai bine această maşinărie completă. Aşa cum cred ei, ar fi în dezavantajul lor dacă s-ar schimba, căci dacă cineva se schimbă, atunci acest om nu se mai potriveşte modelului căruia el şi alții trebuie să i se potrivească conform aşteptărilor. Dacă persoana respectivă se schimbă, atunci cum va şti dacă va mai avea aceleaşi opinii zece ani de acum încolo? Şi cum îi va afecta aceasta capacitatea de-a avansa? Mulți oameni nu vor să crească şi să se schimbe, nu vor să se împlinească. Ei vor doar să se agațe de părerile pe care le au, să le exploateze, să le „capitalizeze”.

Desigur că există şi excepţii de la regulă. Există contramişcări, în special în Statele Unite. Mulţi oameni au ajuns să realizeze că, chiar dacă avem o serie de lucruri de care ne bucurăm, suntem cu toate acestea neîmpliniţi şi nefericiţi, că viaţa este tot lipsită de sens, că rămânem deprimaţi şi anxioşi. „Ce sens poate avea viaţa", ne întrebăm noi, „dacă singurul scop din ea este să cumpărăm o maşină ceva mai scumpă următoarea dată?" Oamenii au văzut cum părinţii şi bunicii şi-au sacrificat întreaga viaţă ca să achiziţioneze lucruri pe care credeau că le vor. Cu diverse grade de claritate, această minoritate a redescoperit un grăunte vechi de înţelepciune: Omul nu trebuie să trăiască doar cu pâine – posesiunile şi puterea nu îi garantează fericirea, ci tind să creeze anxietate şi tensiune. Aceşti oameni vor să urmeze un scop diferit. Ei vor să fie mai mult şi să aibă mai mult. Vor să fie mai raţionali, să scape de iluzii, să schimbe condiţiile sociale ce pot fi menţinute doar cu ajutorul iluziilor. Această aspiraţie ia forme uneori naive, precum entuziasmul pentru religiile orientale, pentru yoga, pentru budismul Zen şi aşa mai departe. Folosesc cuvântul „naiv" nu cu referire la aceste religii, care nu sunt deloc naive, ci la modul în care le abordează aceşti entuziaşti. Ei sunt seduşi de reclamele câtorva fachiri indieni care se dau drept sfinţi şi de tot felul de grupări care pretind că ştiu cum să cultive sensibilitatea umană. Aici, simt eu, psihanaliza are o misiune importantă. Ne poate ajuta să ne înţelegem, să percepem propria noastră realitate, să ne eliberăm de iluzii, să ne eliberăm şi de tirania anxietăţii şi lăcomiei. Ne poate face capabili să percepem lumea diferit. Odată ce uităm sinele ca prim centru al interesului nostru şi odată ce ne trăim pe noi înşine ca fiinţe care acţionează, simt şi nu sunt alienate, atunci lumea devine centrul prim al interesului nostru, al grijii noastre, al energiilor noastre creative.

Putem să exersăm aceste atitudini. Şi psihanaliza ne poate ajuta să le practicăm, căci ea este metoda care ne ajută să ne percepem aşa cum suntem de fapt, ne ajută să înţelegem cine suntem, să vedem unde ne situăm şi încotro mergem. De aceea este de dorit să lucrăm cu un psihanalist care înţelege aceste conexiuni şi care nu crede că scopul psihanalizei este să-i ajute pe oameni să se muleze sau să se conformeze. Dar acest tip de psihanaliză nu ar trebui să dureze mult, căci psihanaliza pe o perioadă extinsă creează adesea dependenţă. Odată ce pacientul a învăţat îndeajuns încât să folosească el singur instrumentele, ar trebui să se autoanalizeze. Şi aceasta este o sarcină perpetuă pe care trebuie s-o continuăm până la sfârşitul vieţii. Putem să ne autoanalizăm în fiecare dimineaţă, combinând analiza cu un tip special de respiraţie şi cu exerciţii de concentrare folosite în meditaţia budistă. Lucrul important aici este să ne dăm cu un pas înapoi de la iureşul vieţii, să revenim la noi, să nu mai reacţionăm constant la stimuli, să ne „golim", astfel încât să putem să devenim activi în noi înşine.

Oricine încearcă acest lucru va putea, cred, să aibă o capacitate mai profundă de a simţi, se va „vindeca", îşi va recăpăta sănătatea, nu în sens medical, ci într-un sens profund uman. Dar acest proces cere răbdare, iar răbdarea nu este un bun pe care îl avem din abundenţă. Însă oricăruia dintre voi care vrea să încerce totuşi, îi doresc mult noroc.

În numele vieţii

Portret în dialog, cu Hans Juergen Schultz

Schultz: Ceea ce vă propun aici este o conversație, nu un interviu. Este o conversație spontană, nepregătită, fără vreo temă fixată şi fără vreun scop, o conversație doar de plăcerea conversației.

Atunci când mă gândesc la rolul meu în acest proiect comun, mă văd ca un cititor care vizitează un autor ale cărui cărți le-a citit, un cititor care ar vrea să ştie puțin mai mult decât ar putea afla din pagina tipărită. Sper să-mi petrec majoritatea timpului în seara aceasta ascultând, şi ceea ce aş vrea să fac nu este să vă supun unui interogatoriu, ci să vă pun câteva întrebări care vă vor încuraja să vorbiți.

Aceasta sună demodat şi poate ne aminteşte de vechile conversații de salon, chiar dacă suntem într-un studio. Oamenii nu conversează de obicei în studio. Ei fie dezbat aprins, fie întrețin o atmosferă de distracție, producând-o pentru consumul în masă, ca pe orice alt bun, fără să le pese ce e adevărat şi ce nu. Dar în seara aceasta, în inima conversației noastre se va afla interesul pentru adevăr.

Cuvântul nostru, „conversație", derivă de la aceeaşi rădăcină latină de la care derivă şi „conversia", şi posibilitatea unei convertiri – faptul de „a ne întoarce" este inerent în orice conversație adevărată, căci atunci când conversăm luăm parte la un joc în care schimbul şi nu

victoria este scopul, un joc intelectual în care nu e nimeni vedetă şi pe care îl câştigă toată lumea.

Cam acestea au fost preliminariile. Acum, aş dori să vă întreb, domnule profesor Fromm, dacă simțiți că ceea ce faceți îşi găseşte cu adevărat locul în epoca noastră. Cine, în afară de câțiva excentrici, ar vrea să reînvie ceva care e considerat o relicvă a trecutului? Suntem martori la decăderea artei redactării de scrisori. Putem încă să salvăm arta conversației? Mie mi-e teamă că nu şi aş zice că parcă e păcat.

Fromm: Aş vrea să merg mai departe şi să spun că este de-a dreptul păcat, căci este un defect simptomatic al culturii noastre care e nu numai regretabil, dar care se poate dovedi letal. Poate că putem să formulăm aşa: Ne dedicăm din ce în ce mai mult timp şi energie lucrurilor care au un scop, care produc rezultate. Şi atunci când terminăm, care sunt rezultatele? Banii, poate, sau faima sau o promovare. Nu ne mai gândim să facem ceva care nu are un scop. Am uitat că este posibil şi chiar de dorit şi, mai presus de toate, plăcut să facem ceva fără un scop anume în minte. Una dintre cele mai mari plăceri ale vieții este să ne folosim puterile nu pentru a atinge un scop, ci de dragul activității înseşi. Să ne oprim asupra iubirii, de exemplu. Iubirea nu are niciun scop, deşi mulți ar spune: Sigur că are! Se spune că iubirea e ceea ce ne permite să ne satisfacem nevoile sexuale, să ne căsătorim, să facem copii şi să avem o viață normală, de clasă mijlocie. Acesta este scopul iubirii. Şi de aceea e aşa de rară iubirea azi, o iubire în care singurul lucru important este actul iubirii în sine. În acest tip de iubire, a fi (şi nu a consuma) este ceea ce este esențial. Dar într-o cultură ca a

noastră, care este în mod exclusiv orientată către scopuri externe precum succesul, producția şi consumul, putem să pierdem din vedere cu uşurință acel tip de iubire. Ea este aşa de îndepărtată, încât ne-o imaginăm cu greu ca pe o realitate.

Conversația a ajuns fie un bun, fie un mod de-a ne înfrunta. Dacă înfruntarea conversațională are loc în fața unui public larg, atunci ea pare ca o luptă între gladiatori. Participanții sar unul la gâtul celuilalt şi fiecare încearcă să-l distrugă pe celălalt. Sau ei conversează doar pentru a arăta cât de inteligenți şi de superiori sunt. Sau conversează ca să-şi dovedească sieşi că au din nou dreptate. Conversația este un mod de a-ți demonstra ție însuți că ceea ce gândeşti este într-adevăr corect. Oamenii intră în conversație hotărâți să nu accepte niciun gând nou în minte. Au o opinie. Fiecare ştie ce va spune celălalt. Şi tot ceea ce demonstrează este că nici unul, nici altul nu-şi vor schimba poziția.

O conversație adevărată nu este o bătălie, ci un schimb. Cine are dreptate nu contează de fapt. Nu contează de fapt dacă ceea ce spun participanții este în mod deosebit inteligent sau profund. Ceea ce contează este că ceea ce spun este autentic. Să vă dau un mic exemplu în acest sens. Să presupunem că doi oameni se întorc acasă împreună, doi colegi de-ai mei, doi psihanalişti, iar unul dintre ei spune, „Sunt cam obosit". Şi celălalt replică, „Şi eu". Acum acesta poate suna ca un schimb banal, dar nu e neapărat aşa, căci aceşti doi oameni fac acelaşi tip de muncă şi ştiu cum e oboseala celuilalt şi astfel au avut o comunicare sinceră, umană: „Suntem amândoi obosiți şi ne-am informat unul pe altul cât de obosiți suntem". Aceasta e o conversație mai importantă decât aceea între doi intelectuali care aruncă cu cuvinte mari legate de ultima teorie şi aşa mai departe. Ei de

fapt duc două monologuri separate şi nu se ating deloc unul pe altul.

Arta conversației şi bucuria de-a conversa (conversația în sensul în care este deschisă, în care e o apropiere, are de obicei o formă verbală, dar poate lua şi forma unor mişcări de dans; sunt multe feluri în care putem conversa) – aceste lucruri vor deveni posibile din nou numai dacă au loc schimbări majore în cultura noastră, anume dacă putem scăpa de modul nostru de viață monomaniac, orientat către scopuri. Trebuie să cultivăm atitudini care recunosc exprimarea şi realizarea deplină a potențialului uman ca singurele scopuri demne în viață. Simplificând extrem: Ceea ce contează este a fi, opus lui a avea, lui a consuma şi a lua-o înainte.

Schultz: Avem mult mai mult timp liber decât înainte şi deci o oportunitate mai bună de-a conversa. Dar cu cât circumstanțele externe ale vieții noastre par să fie mai favorabile pentru conservație, cu atât scade înclinația internă către aceasta. Există multe lucruri care se interpun faptului de a fi împreună, aspecte la care v-ați referit deja. Există prea multe mecanisme şi maşinării care ne încurcă. Pare că există o atitudine specifică şi foarte răspândită care ne împiedică de-a avea ceea ce am numit aici o „conversație”.

Fromm: Cred că am putea chiar spune că mulți oameni (probabil marea majoritate) se tem să fie lăsați singuri unul cu altul fără un plan de acțiune, fără radio sau televizor,

fără un subiect de conversație sau un plan. Le este teamă şi se simt total pierduți. Nu au idee ce să-şi spună unul altuia. Nu ştiu dacă aceasta este adevărat în Germania, dar în Statele Unite este un obicei să nu inviți doar o persoană sau un cuplu acasă. Trebuie să ai întotdeauna mai mulți oaspeți pentru că e stânjenitor dacă sunteți doar în patru. Într-o companie restrânsă trebuie să te străduieşti să alungi plictiseala, dacă nu vrei să asculți discuri vechi. Dacă ai o petrecere de şase oameni, tot nu vei avea o conversație reală, dar vei putea cel puțin să eviți pauzele dureroase din conversație. O să fie mereu cineva care o să aibă ceva de spus. Atunci când unul dintre participanți epuizează subiectele, se va găsi altcineva care să intervină. E ca un concert la două mâini. Muzica nu se opreşte niciodată, chit că nu are loc o conversație reală.

Bănuiesc că mulți cred că dacă o formă de distracție nu costă nimic, atunci ea nu aduce prea mari satisfacții. Propaganda comercială ne-a învățat pe toți să credem că fericirea vine din obiectele pe care le putem cumpăra şi foarte puțini dintre noi sunt gata să creadă că putem să trăim fericiți fără toate acele lucruri. Aceasta e o mare schimbare față de trecut. Am şaptezeci şi trei de ani acum. Acum cincizeci de ani oamenii cumpărau foarte puține lucruri ca să se distreze, chiar şi oamenii cu venituri confortabile de clasă mijlocie. Nu aveam radio sau televizor, nu aveam maşini. Dar aveam conversație. Desigur, putem să privim conversația ca pe o „diversiune", şi atunci conversația va fi doar trăncăneală. Conversația reală nu e o „diversiune". Ea cere concentrare, adunarea puterilor, nu risipirea lor. Dacă o persoană nu e vie pe dinăuntru, atunci nici conversația sa nu este animată. Dar sunt mulți oameni care ar fi mai energici dacă li s-ar permite să iasă din sine, să arate cine sunt cu adevărat, să-şi azvârle cârjele de care

cred că au nevoie ca să îi susțină şi ca să nu îi lase să cadă în neant, dacă nu le-ar fi teamă să fie singuri cu sine şi cu alții.

Schultz: Vorbim la radio. Este treaba televizorului şi a radioului să informeze şi să distreze publicul. Misiunea este codificată în legile care guvernează transmisiunea. Dar, pe de altă parte, aşa cum ați sugerat şi aşa cum nu se poate îndoi nimeni, radioul şi televiziunea au contribuit foarte mult la pierderea artei conversației.

Fromm: Aceasta e o întrebare care mă interesează foarte mult. Aş vrea să ştiu care e experiența dumneavoastră în acest sens. Considerați că radioul sau televiziunea au în mod esențial acelaşi efect asupra oamenilor şi îndeplinesc o funcție similară, sau credeți că aceste două forme de media au funcții şi calități diferite?

Schultz: Impresia mea este că sunt foarte diferite şi când spun că aceasta e impresia mea, vreau să sugerez că mă bazez în primul rând pe intuițiile proprii. Studiile ştiințifice care s-au axat pe diferența dintre efectele radioului şi ale televiziunii nu au reuşit să dea rezultate solide. Deci vă voi răspunde la întrebare doar prin câteva impresii şi observații subiective.

Mie mi se pare că nici televiziunea, nici radioul nu sunt agenții dialogului. Ele funcționează indirect. În ambele există cineva la un capăt, care dă, şi cineva la celălalt capăt,

care primeşte. Nu există contradicţii sau replici. Atunci când radioul sau televizorul este aprins, se opreşte conversaţia. Radioul şi televizorul pot crea impresia de conversaţie, dar nu o pot face să apară. Acesta, cred, e privilegiul rezervat fiinţelor umane vii. Problema crucială este dacă televizorul şi radioul ne invită, ne stimulează, ne provoacă să conversăm, sau dacă ele sunt duşmanii condiţiilor care fac posibilă conversaţia. Iar în această privinţă, radioul mi se pare mai benign decât televizorul.

Televiziunea încurajează pasivitatea, o mentalitate confortabilă de consumator, mai mult decât orice alt mediu. Este cel mai de succes mijloc dezvoltat vreodată care ne ajută să „petrecem timpul". Dar conversaţia reală cere timp. Dacă ne petrecem timpul şi ne omorâm timpul, conversaţia nu se poate dezvolta. Radioul, dacă înţeleg eu bine, nu exercită o atracţie puternică. El promovează şi cere o dispoziţie mai alertă, mai multă imaginaţie. Ar putea fi, dacă ar vrea, o sursă inepuizabilă de material pentru conversaţie. Nu poate oferi conversaţie în sine, dar poate oferi subiecte de conversaţie. Ne poate direcţiona către alte mijloace de comunicare, mai de bază şi mai directe, atrăgându-ne atenţia, să spunem, asupra unicităţii şi plăcerii conversaţiei faţă în faţă.

Fromm: Ceea ce spuneţi este de înţeles. Eu nu am decât experienţa personală de ascultător radiofonic şi ocazional de telespectator. Am aflat, comparând impresiile cu soţia mea, că reacţiile ei la radio şi televizor sunt similare cu ale mele. Aş fi curios să văd cum comentaţi experienţa noastră şi mi-ar plăcea să-i întreb pe ascultătorii noştri dacă ei reacţionează la aceste două forme de media ca şi mine.

Consider că, atunci când ascult la radio, sunt un om liber. Îl aprind atunci când e un program care mă interesează. Dar nu devin dependent de el. Cu ajutorul tehnologiei radiofonice, pot să ascult o conversație în cam acelaşi fel în care îi ascult pe alții la telefon. Ceea ce ascult la radio nu este, desigur, la fel de personal ca o conversație telefonică, dar ceea ce vreau să spun este că şi radioul, şi telefonul sunt ceva obişnuit. Nu suntem fascinați de ele, şi pot să spun că sunt liber să ascult la radio sau nu. Reacția mea la televizor este complet diferită. Cu televizorul îmi pierd libertatea. În minutul în care aprind televizorul şi văd imaginea, trăiesc ceea ce aş ezita să numesc o compulsie, dar care este desigur un impuls puternic sau o înclinație de a urmări mai departe, chiar dacă ştiu la modul intelectual că programul este o prostie. Tot ce vreau să sugerez este că, până şi atunci când urmăresc ceva complet prost şi până şi când îmi dau seama despre ce e vorba, mă simt tentat să urmăresc şi să ascult în continuare.

Televiziunea prezintă o fascinație mult mai mare decât radioul. Ea exercită un fel de vrajă psihică ce nu poate fi explicată în termenii conținutului unui anume program. M-am întrebat adesea care este fascinația şi cred că ea este înrădăcinată la un nivel foarte profund în natura noastră: Apăsând pur şi simplu pe buton, putem să chemăm o lume nouă în sufrageria noastră. Acest lucru rezonează cu instinctele noastre magice profunde.

Prin televiziune devin un fel de zeu. Pot să scap de realitatea în care trăiesc de fapt, iar în locul său să creez o nouă realitate care apare când apăs pe buton. Sunt aproape un Dumnezeu Creator. Lumea pe care o văd este lumea mea. Aceasta îmi aminteşte de o poveste care nu numai că ilustrează clar acest aspect, dar care este şi adevărată. Un

tată şi copilul de şase ani mergeau în maşină pe o zi cu ploaie şi furtună. Au avut pană de cauciuc şi au trebuit să se oprească să îl schimbe. Având în vedere vremea şi faptul că era o sarcină extrem de neplăcută, băiatul i-a spus tatălui său: „Tati, nu putem să dăm pe alt program?" Aşa vedea copilul lumea. Dacă aceasta nu mi se potriveşte, o să mă mut într-alta.

Soția mea a citit recent un roman de un autor polonez şi mi-a spus povestea, care mi s-a părut foarte interesantă. Romanul povesteşte despre fiul unui om foarte bogat şi excentric. Băiatul creşte într-o casă mare, dar nu este învățat să scrie şi să citească şi nici nu vorbeşte cu nimeni altcineva. Nu are decât un televizor la dispoziție. El îl lasă aprins toată ziua şi crede că ceea ce vede acolo e realitate. Apoi tatăl moare. Fiul trebuie să plece din casă şi să stea printre oameni. Dar nu înțelege niciodată că ceea ce vede nemediat este o realitate diferită de televizor. Tânărul nu vorbeşte deloc, nu poate vorbi deloc, pentru că nu ştie nimic. Tot ce poate să facă este să se uite, deoarece, pentru el, lumea este doar un spectacol de televiziune. Dar tocmai pentru că nu spune nimic, nimereşte în casa celui mai puternic om din America, iar oamenii cred că este foarte important. Curând toată lumea îi ştie numele şi, în cele din urmă, este candidat la preşedinție pentru că nu spune nimic şi nu are nicio opinie.

Această poveste ilustrează aspectul despre care tocmai am vorbit. Realitatea şi ceea ce vedem la televizor au devenit una, şi cred că această experiență de-a putea apăsa pe buton şi de a transforma o altă lume în realitate – aşa cum ați spus – este o experiență profundă, atavică şi pe care o considerăm extrem de seducătoare. De aceea televiziunea nu are nevoie, ca să spunem aşa, să ofere nimic „bun".

Seducția sa stă chiar în natura acestui mediu. Oamenii sunt atraşi de el aşa cum sunt atraşi de foc şi de orice alt spectacol incitant...

Schultz: ... unde ei pot rămâne spectatori şi unde nu sunt deloc pregătiți să acționeze în vreun fel. Reversul medaliei legat de această iluzie de putere (care poate fi obținută apăsând pe un buton) este pasivitatea totală. Cu radioul rămâne posibilitatea (aşa cum a spus cândva Adam Müller) ca ascultarea să fie un tip de reacție, o predispoziție către activitate, care nu ar trebui să fie confundată cu aşteptarea unei iluminări.

Dar să vă pun o altă întrebare, domnule profesor Fromm. Spuneți că nu sunteți în postura de a judeca situația din Germania. Dar televiziunea a adus schimbări drastice şi în obiceiurile noastre de ascultare. Acum, că televizorul i-a făcut pe oameni să-şi piardă obiceiul de-a fi atenți la ceva în mod complet şi dedicat, nu mai putem asuma că ne bucurăm de atenția concentrată a ascultătorilor noştri. Ceea ce vreau să vă întreb este dacă nu a lăsat loc radioul prea repede acestei tendințe? Nu a fost oare prea repede gata să accepte dovezile sau ipotezele celor care spun că atenția nu mai poate fi captată în mod major? Nu ar trebui oare să lupte cu această tendință? Televiziunea a redus radioul la un rol mai modest. Într-adevăr, radioul nu mai este o formă propriu-zisă de media pentru mase – o situație pentru care poate ar trebui să fim recunoscători. N-ar trebui radioul să definească noi sarcini pentru sine care să ia în calcul aceste diferențe pe care le-am discutat aici?

Fromm: Nu pot vorbi în cunoştinţă de cauză pentru că nu sunt familiarizat îndeajuns cu ceea ce oferă posturile de radio din Germania. Dar cred că ceea ce aţi spus este relevant. Ştiu că Radioul Sud-German a oferit o serie extinsă de programe care tratează subiecte de obicei abordate în cursurile universitare. Limbajul este uneori mai simplu poate, dar aceasta este spre bine. (Ar fi o îmbunătăţire a cursurilor universitare dacă profesorii ar folosi un limbaj mai simplu pentru a exprima mai mult conţinut.) Aceasta, mi se pare, este o sarcină admirabilă a radioului şi una care poate îndeplini un rol educaţional important. Este remarcabil cu cât de puţină concentrare gândesc, muncesc şi trăiesc oamenii astăzi. Munca este atât de fragmentată şi împrăştiată, încât concentrarea este în mod obişnuit doar mecanică şi parţială. Întâlnim doar arareori concentrarea deplină care absoarbe complet o persoană. Un muncitor pe bandă care trebuie să strângă acelaşi şurub tot timpul are nevoie de concentrare ca să menţină ritmul, dar această concentrare e diferită de felul în care trebuie să ne adunăm forţele pentru o adevărată concentrare. O persoană care se concentrează în mod real este capabilă să asculte fără să îi zboare gândul – ea nu va încerca să facă cinci lucruri odată pentru că nu poate găsi un singur lucru care s-o satisfacă. Şi, desigur, fără concentrare, nu putem realiza nimic. Tot ceea ce facem fără concentrare are prea puţină valoare. Dacă lipseşte concentrarea, activităţile noastre nu o să ne ofere nici nouă, nici altcuiva vreo satisfacţie. Aceasta este valabil pentru noi toţi, nu numai pentru artişti şi oameni de ştiinţă.

Schultz: Aş vrea să întrerup un moment conversaţia noastră aici, domnule profesor Fromm, ca să le ofer ascultătorilor noştri câteva detalii despre cariera dumneavoastră.

Erich Fromm s-a născut la Frankfurt pe 23 martie 1900. A fost copil unic. A crescut în tradiţia iudaică şi îi voi pune câteva întrebări despre acest aspect al vieţii sale în curând. Poveştile din Vechiul Testament – ne spune el – au produs o impresie puternică asupra sa. În copilărie a fost în mod deosebit atras de viziunea păcii universale, de viziunea leului şi mielului care stăteau împreună şi de la o vârstă fragedă a manifestat un interes puternic faţă de internaţionalism şi viaţa comună a naţiunilor. În anii de liceu, iraţionalitatea şi isteria în masă care au dus la război în 1914 i-au provocat o reacţie de repulsie şi protest.

În jurul aceleiaşi vârste a avut o experienţă crucială pentru dezvoltarea sa ulterioară. O tânără frumoasă, artistă şi prietenă de familie, s-a sinucis după moartea tatălui său bătrân şi neplăcut. A fost ultima ei dorinţă să fie îngropată împreună cu el. Întrebarea legată de moartea acestei femei a început să-l preocupe pe Fromm. Cum putea ea să-şi fi iubit tatăl atât de mult încât să aleagă moartea cu el în loc de bucuriile vieţii, care îi erau atât de accesibile şi familiare? Această experienţă şi întrebările pe care le-a trezit în Fromm l-au dus către psihanaliză. El a început să cerceteze motivele din spatele comportamentului uman.

În timpul studiilor universitare a dat de autori care pot părea tovarăşi stranii ai profeţilor Vechiului Testament, pe care Fromm îi ştia de rost. Buddha, Marx, Bachofen şi Freud au fost principalele influenţe intelectuale din viaţa sa la vremea respectivă. Pe cât de diferiţi, poate chiar antagonici, pot părea acei autori, Fromm a reuşit să-i aducă

împreună. Dar şi aceasta este o temă pe care o vom discuta mai în detaliu în curând, deci nu mă voi opri acum asupra ei.

Fromm a studiat psihologie, filosofie şi sociologie la Heidelberg, luându-şi doctoratul la vârsta de douăzeci şi doi de ani. Şi-a continuat studiile la München şi Frankfurt. Şi-a terminat formarea la renumitul Institut Psihanalitic din Berlin şi în 1930 a început să practice psihanaliza. În afară de munca sa din Berlin, a predat la Institutul Psihanalitic din Frankfurt şi a devenit formator şi membru al Institutului de Cercetări Sociale de la Universitatea din Frankfurt. Institutul şi-a continuat cercetarea la Universitatea Columbia, New York, după ce naziştii au venit la putere în Germania. Fromm a mers în Statele Unite în 1934. A predat la diverse universități, a fondat o serie de institute importante de psihanaliză şi psihologie socială şi în acelaşi timp a insistat să practice psihanaliza în continuare, lucrând direct cu pacienții. În 1949 a acceptat o slujbă la Universitatea Națională din Mexic, care i-a oferit un post de profesor onorific până la pensionare în 1965. În timpul anilor în Mexic, munca sa a continuat să fie diversă şi influentă. De câțiva ani locuieşte în Tessin şi se concentrează asupra scrisului, deşi mai predă în Mexic şi New York.

Domnul profesor Fromm este un membru activ al cauzei pentru pace şi este unul dintre fondatorii SANE, o organizație americană pacifistă care, în plus față de demersurile împotriva înarmării nucleare, a fost un lider al protestului împotriva Războiului din Vietnam. În anii 1950 el a devenit membru al Partidului Socialist, dar a demisionat pentru că scopurile acestuia nu i se păreau îndeajuns de radicale. Munca sa de-a incorpora teoria psihanalitică în

teoria socială marxistă este de primă importanță în acest domeniu şi a mers mână în mână cu revizia sa social-umanistă a teoriei freudiene. A editat contribuțiile pe care oamenii de ştiință internaționali le-au adus la un simpozion de umanism socialist şi ar fi greu să găsim pe cineva în domeniu care să fi dat mai multă atenție problemelor politice. Cartea sa Revoluția speranței este un tip de pamflet politic polemic pe care l-a scris pentru a susține candidatura lui Eugene McCarthy la preşedinția Statelor Unite. Fromm l-a susținut pe senatorul profesor în ciuda faptului – sau ar trebui să spun tocmai datorită faptului – că McCarthy era un politician cu gusturi filosofice şi poetice. Ce a fost aşa de important pentru Fromm legat de candidatura lui McCarthy a fost că McCarthy a putut să trezească speranța în concetățenii săi, iar pentru Fromm speranța este un bun eminamente politic. Ceea ce este frapant legat de Fromm – şi aceasta nu e calitate pe care o au multe personalități din mediul academic – este perspectiva sa neconvențională, neortodoxă, care transpare din tot ce gândeşte, spune şi face. Ceea ce găsim la el nu sunt gânduri palide, ci lucruri proaspete şi vii. El înnoieşte lucrurile. Deschide noi căi de cercetare. Lui nu-i plac dogmatismul şi pozițiile rigide. În ebraică, spirit şi vânt sunt reprezentate prin unul şi acelaşi cuvânt. Şi tocmai pentru că gândirea lui rămâne în mod peren neterminată, nici prietenii şi nici duşmanii săi, nici susținătorii şi nici detractorii săi nu pot să îi pună vreo etichetă.

Schultz: Domnule profesor Fromm, acum că am făcut o scurtă schiță a carierei dumneavoastră, pot să vă rog să îmi spuneți ceva despre dumneavoastră? Am găsit odată sintagma „biografie intelectuală” în scrierile dumneavoastră.

Care au fost influențele şi impresiile din tinerețea dumneavoastră şi din anii studenției care v-au ajutat să vă decideți cursul vieții?

Fromm: Sunt câteva lucruri care trebuie menționate. Faptul că eram unicul copil a doi părinți foarte anxioşi nu a avut, desigur, un efect pozitiv asupra dezvoltării mele, dar cu timpul am făcut ce am putut să repar răul.

Ceva ce a avut o influență pozitivă asupra mea, sau cel puțin decisivă, a fost moştenirea de familie. Am crescut într-o familiei de evrei ortodocşi stricți cu mulți strămoşi rabini de ambele părți. Am crescut în spiritul acestei tradiții vechi, care era o tradiție preburgheză, precapitalistă, o tradiție care era mai degrabă medievală decât modernă. Şi acea tradiție avea o mai mare realitate pentru mine decât lumea secolului douăzeci în care am trăit. M-am dus la o şcoală germană, desigur, iar apoi m-am dus la gimnaziu. Apoi am studiat la universitate şi am fost profund afectat de ideile pe care le-am luat din cultura germană, un aspect asupra căruia voi reveni puțin mai târziu.

Perspectiva mea asupra lumii nu a fost cu toate acestea aceea a unui om modern, ci aceea a unui om premodern, şi a fost o atitudine întărită de studierea Talmudului, de citirea intensă a Bibliei şi de o serie de poveşti despre strămoşii mei, care trăiseră cu toții într-o lume care preceda lumea burgheză. Haideți să vă spun o poveste ca să vă arăt ce vreau să spun. Unul dintre străbunicii mei era un mare talmudist, dar nu era rabin. Avea un magazin mic în Bavaria, care îi aducea foarte puțini bani. Într-o zi i s-a oferit şansa să câştige mai mulți bani dacă ar fi călătorit.

Avea mulți copii şi aceasta nu-i uşura situația. Nevasta i-a spus: „Poate ar trebui să te gândeşti să profiți de această şansă. Ai fi plecat doar trei zile pe lună şi am avea puțin mai mulți bani”. Şi el a spus: „Crezi că ar trebui să fac asta şi să pierd mai mult de trei zile de studiu pe lună?”, iar ea i-a răspuns „Pentru Dumnezeu, sigur că nu”. Şi cu aceasta s-a terminat. Deci străbunicul meu a rămas în magazinul lui şi a studiat Talmudul. Ori de câte ori venea un client, el se uita în sus şi-i spunea: „Nu mai e vreun alt magazin unde să te duci?” Aceasta era lumea care avea realitate pentru mine. Lumea modernă mi se părea stranie.

Schultz: Până când?

Fromm: Până astăzi. Îmi amintesc că aveam zece sau doisprezece ani, iar când cineva îmi spunea că e vânzător sau om de afaceri mă simțeam un pic stânjenit. Mă gândeam: Doamne, bănuiesc că se simte îngrozitor că nu face nimic altceva decât să câştige bani. Imaginați-vă, nimic altceva de făcut! Între timp am aflat că e destul de normal. Dar mă surprinde în continuare. Am rămas un străin în cultura burgheză şi aceasta explică de ce sunt atât de critic față de societatea burgheză şi față de capitalism. M-am făcut socialist. Societatea pe care o vedeam şi interesele pe care le avea nu reflectau ceea ce credeam eu că înseamnă viața. Dar aceasta nu a cerut o mare decizie intelectuală din partea mea. Am considerat mereu că normalitatea îmi e străină şi m-am întrebat cum s-a ajuns la ordinea aceasta socială.

Schultz: Dar aţi avut şi experienţe contrare acestui sentiment de bază, căci nimeni n-ar putea pretinde că în ideile şi viaţa dumneavoastră nu e loc pentru lumea modernă. Din contră, ea este vădit prezentă în opera dumneavoastră – atât cu pericolele, cât şi cu speranţele ei.

Fromm: Răspunsul meu în acest sens este destul de simplu. Ce m-a atras la lumea modernă a fost tot ceea ce trimitea către un trecut pre-burghez. De exemplu, Spinoza. De exemplu, Marx. De exemplu, Bachofen. Mă simţeam bine cu ei. În ei am găsit o sinteză a lucrurilor din trecut care erau vii în mine şi a lucrurilor din lumea modernă pe care le iubeam. Aspectele lumii moderne care îşi aveau rădăcini în cea veche mi s-au părut apropiate, şi de aceea nu am trăit nicio contradicţie între acele două lumi. Cu acea lume eram obişnuit, acea lume îmi plăcea, deci am ajuns un cercetător asiduu a tot ceea ce crea o legătură între vechi şi nou.

Schultz: Aceasta s-a petrecut în anii de studenţie sau mai devreme? Când s-au întâlnit aceste două lumi în conştientul dumneavoastră?

Fromm: După cum aţi arătat mai devreme, Primul Război Mondial a fost un eveniment crucial în dezvoltarea mea. Aveam paisprezece ani când a început. Ca majoritatea băieţilor din clasă, nu am înţeles exact ce era războiul. Dar nu după mult timp, am început să văd dincolo de

justificările superficiale legate de el, şi astfel am început să îmi pun întrebarea care m-a urmărit toată viaţa. Cum este posibil? Cum este posibil ca milioane de oameni să ucidă milioane de alţi oameni şi să se lase ucişi? Cum este posibil să dureze patru ani până când se pune capăt acestei situaţii inumane? Şi totul pentru scopuri care sunt în parte evident iraţionale şi noţiuni politice pentru care nimeni nu şi-ar sacrifica viaţa dacă şi-ar da seama ce sunt ele de fapt. Cum este războiul posibil din punct de vedere politic şi cum este el posibil din punct de vedere psihologic? Toate acestea au devenit întrebări arzătoare pentru mine la vremea respectivă şi au rămas întrebările care mi-au influenţat ideile mai mult decât orice altceva până în ziua de azi. Mediul de familie preburghez şi Primul Război Mondial sunt probabil cei doi mari factori care mi-au format gândirea şi sensibilitatea mai mult decât orice altceva.

Schultz: Ce cărţi au contribuit la orientarea dumneavoastră? Şi nu mă refer doar la cărţile direct legate de formarea dumneavoastră profesională, dar şi la cărţile care v-au modelat viaţa personală.

Fromm: M-am gândit mult. Ar fi câteva cărţi care m-au influenţat, care m-au „inspirat”, ca să spun aşa. Şi, ca o paranteză, aş vrea să spun că ar trebui să existe, pentru noi toţi, cărţi care să dea tonul vieţii noastre. Majoritatea a ceea ce citim nu are acea putere. Fie intră în terenul domeniului nostru de specializare, fie nu au sens pentru noi. Dar fiecare dintre noi ar trebui să ne întrebăm: Există o carte, două sau trei cărţi care sunt centrale dezvoltării noastre?

Schultz: Dacă vă pot întrerupe o secundă, există o remarcă a lui Flaubert care se potriveşte bine aici: „Citesc nu ca să învăţ, ci ca să trăiesc”.

Fromm: Exact! Acesta este un citat minunat. Nu l-am mai auzit, dar exprimă perfect ceea ce vreau să spun. După acel standard, nu sunt multe cărți care ne-au influențat. Orice carte cât de cât bună va avea un efect asupra noastră. Nicio carte nu ne lasă complet reci, aşa cum nicio conversație sau întâlnire serioasă cu o altă persoană nu ne lasă reci. Dacă doi oameni vorbesc serios unul cu altul, atunci ambii vor trăi ceva sau, aşa cum prefer eu să spun, ambii vor trece printr-o schimbare. Schimbarea va apărea în minutul în care nu putem s-o detectăm. Dar acest raționament ne duce înapoi în punctul pe care l-ați menționat mai devreme: Dacă doi oameni vorbesc şi dacă amândoi rămân aceiaşi oameni care au fost şi până acum, atunci nu au vorbit deloc. Au fost amândoi pur şi simplu angajați într-un schimb de cuvinte.

Tot aşa se întâmplă şi cu cărțile. Au fost trei, patru, cinci cărți în viața mea care m-au făcut ceea ce sunt. Ce aş fi fost fără ele n-aş putea spune. Mai întâi vin cărțile profeților. Observă că nu spun Vechiul Testament. Atunci când eram tânăr nu-mi displăceau relatările militare despre cucerirea Canaanului, aşa cum îmi displac acum. Dar nici atunci nu mă atrăgeau şi mă îndoiesc că le-am citit mai mult de două sau de trei ori. Dar cărțile profeților şi psalmii, în special cărțile profetice, au fost o sursă de vitalitate pentru mine.

Schultz: Le veți publica cu comentariul dumneavoastră vreodată?

Fromm: Am publicat odată o carte de genul acesta: You Shall Be as Gods. A Radical Interpretation of the Jewish Tradition – Veți fi zei. O interpretare radicală a tradiției iudaice (New York, 1966). În ea am încercat să interpretez psalmii, să disting între aceia care reflectă o mişcare interioară, de la tristețe la bucurie, şi aceia care mențin acelaşi ton şi care sunt, într-un anumit sens, deşi nu mereu, suficienți lor înşişi. Cel puțin în ei nu e vreun conflict interior, nicio mişcare interioară. Sunt psalmi care pot fi înțeleşi doar dacă observăm că vorbitorul începe într-o stare de disperare. Şi atunci el îşi învinge disperarea, dar ea revine. Şi apoi şi-o învinge din nou. Şi doar atunci când el ajunge la o maximă tristețe, atunci când disperarea devine cea mai intensă, atunci apare o schimbare bruscă, miraculoasă, o schimbare însoțită de o dispoziție plină de bucurie, religiozitate şi speranță. „Psalmul 21", care începe cu cuvintele, „Dumnezeul meu, Dumnezeul meu, ia aminte la mine, pentru ce m-ai părăsit?", este un bun exemplu.

Un aspect interesant pe care doresc să-l menționez aici este că oamenii s-au întrebat adesea de ce Iisus a spus aceste cuvinte de disperare la moartea Sa. Problema m-a preocupat atunci când eram copil încă. Cuvintele Sale nu par să fie în ton cu moartea Sa voluntară şi cu credința Sa. Dar nu există o contradicție aici pentru că, aşa cum arăt în detaliu în cartea mea, psalmii sunt citați diferit în tradiția ebraică şi în cea creştină. Acolo unde tradiția creştină citează un psalm după număr, tradiția iudaică evocă respectivul psalm citând prima propoziție din el sau doar primele cuvinte. Deci

ceea ce ne spune Biblia în acest pasaj este că Iisus a recitat întregul Psalm 21. Şi dacă citiţi psalmul, veţi vedea că el începe cu disperare, dar se încheie ca un imn al speranţei. Poate că, mai mult decât orice alt psalm, el exprimă mesajul universalist, mesianic al creştinătăţii timpurii. Noi tindem să trecem aceasta cu vederea dacă nu vedem trecerea care are loc în acel psalm şi dacă credem că Iisus i-a pronunţat doar prima propoziţie. Propoziţia a fost chiar schimbată în Evanghelie mai târziu pentru că a produs neînţelegeri. Ei bine, ne îndepărtăm aici de subiectul nostru. Dar e bine că nu suntem legaţi de vreun program.

Deci aceasta este una din influenţele majore din viaţa mea şi, chiar şi atunci când citesc profeţii azi, ei sunt la fel de proaspeţi şi vii pentru mine ca şi acum cincizeci de ani, poate şi mai proaspeţi şi mai vii.

A doua mare influenţă, Karl Marx, a venit mai târziu. Ceea ce m-a atras la el a fost în primul rând filosofia sa şi viziunea sa asupra socialismului, care exprima, în formă seculară, ideea de autorealizare umană, de umanizare totală, ideea unei fiinţe umane al cărei scop este autoexprimarea vitală şi nu achiziţionarea şi acumularea de lucruri materiale moarte. Această temă este atinsă în scrierile filosofice ale lui Marx din 1844. Dacă citeşti acele scrieri fără să ştii cine le-a scris şi dacă nu cunoşti Marx foarte bine, atunci e puţin probabil să-ţi dai seama că Marx le-a scris. Aceste texte nu sunt atipice pentru Marx, dar este dificil pentru noi să-l vedem în ele pentru că staliniştii, pe de-o parte, şi majoritatea socialiştilor, pe de alta, au falsificat imaginea lui Marx atât de drastic, de parcă tot ce l-a preocupat a fost schimbarea economică. Adevărul este că el a văzut schimbarea economică ca pe un mijloc către un scop. Ceea ce îl preocupa pe Marx era eliberarea omului

într-un sens umanist. Dacă comparăm filosofiile lui Goethe şi Marx, vom vedea nişte asemănări surprinzătoare. Marx este ferm înrădăcinat în tradiţia umanistă şi, cred, în cea profetică. Şi dacă-l citiţi pe unul dintre cei mai curajoşi şi mai radicali dintre gânditori, Meister Eckhart, veţi fi surprinşi fără îndoială să găsiţi multe similarităţi la el cu Marx.

Schultz: Este adevărat că trebuie să-l apărăm pe Marx – şi pe mulţi dintre colegii săi din diversele şcoli – de propriii lor discipoli. Dar cine îl apără? Şi aceeaşi întrebare poate fi extinsă pentru a-i include pe Brecht sau Freud sau Ernst Bloch sau vreun alt spirit creator al cărui nume oamenii îl invocă numai în propriul scop în zilele noastre. Unde în universităţile noastre sau altundeva se fac încercări de a-l salva pe Marx de la o interpretare osificată, partizană?

Fromm: Există foarte puţini specialişti în Marx astăzi care să nu-l vadă total în lumina distorsiunilor de dreapta sau de stânga. Ei îl folosesc pentru a-şi consolida propriile abordări, dar nu numai aceasta. Ei îl folosesc pentru a justifica practici şi politici care sunt adesea diametral opuse faţă de ceea ce gândea şi voia Marx. Atunci când capitaliştii de stat din Rusia sau capitaliştii occidentali liberali – şi aici am în minte o serie de ideologi social-democraţi –, atunci când astfel de oameni se folosesc de Marx ca autoritate, ei îl falsifică pe Marx. Numărul oamenilor care-l înţeleg pe Marx astăzi, care îl înţeleg cu adevărat, este foarte mic. Poate părea arogant dacă spun că aproape toată lumea greşeşte în afară de mine şi alţi câţiva. Nu vreau să fiu radical în

părerea mea, dar consider că majoritatea experților în Marx ignoră că gândirea acestuia este în mod esențial religioasă, deşi nu „religioasă” în sensul credinței în Dumnezeu. Nici budismul nu este religios în sensul respectiv. Budismul nu recunoaşte un zeu, dar este religios în concepția sa centrală, potrivit căreia trebuie să ne transcendem narcisismul, egoismul şi izolarea interioară, trebuie să ne deschidem în fața vieții şi – aşa cum spune Meister Eckhart – trebuie să ne golim ca să devenim din nou plini, ca să ne întregim. Această concepție, exprimată în cuvinte diferite, este centrală operei lui Marx. M-am amuzat adesea citind selecții din Manuscrisele economico-filosofice mai multor oameni. Îmi amintesc o întâlnire pe care am avut-o cu profesorul Suzuki, o figură eminentă în budismul Zen. I-am citit pasaje fără să-i spun cine le scrisese şi apoi l-am întrebat: Sunt Zen? Da, desigur, a spus el. Aceasta este Zen. O altă dată am citit nişte pasaje similare unui grup de teologi foarte docți, iar ei au încercat să ghicească cine e, identificând autorul cu Toma d'Aquino sau cu unii teologi foarte moderni. Niciunul din ei nu bănuia că este vorba de Marx. Pur şi simplu nu ştiau Marx.

Există o serie de specialişti în Marx, ca Ernst Bloch, de exemplu, care văd clar această latură a lui Marx. Şi mai există şi unii intelectuali antimarxişti catolici, precum Jean Ives Calvez, care au remarcat şi ei această fațetă religioasă. Numărul acestora nu este mic, dar influența lor, comparativ cu şcolile dominante din interpretarea marxistă, a rămas redusă (excepție fac interpreții din rândul teologilor).

O altă influență majoră asupra mea a fost Johann Jackob Bachofen, un autor care este, din nefericire, necunoscut în ziua de azi în general. Bachofen a fost primul gânditor care a descoperit societatea matriarhală. Şi-a scris principalele

opere cu 110 ani în urmă. Prima traducere a operei sale în engleză – şi aceea incompletă – a apărut de-abia acum cinci ani. Bachofen a descoperit că, înaintea societății patriarhale, a existat o organizare socială matriarhală. El nu numai că a postulat aceasta ca pe o premisă generală, dar a arătat diferența dintre atitudinile specific matriarhale şi cele patriarhale. Poziția matriarhală – ca să rezumăm – ține locul principiului iubirii umane necondiționate. O mamă îşi iubeşte copiii fără să țină seama de meritele lor. Ea îi iubeşte pentru că sunt copiii ei. Şi dacă o mamă şi-ar iubi copilul numai când ar zâmbi dulce şi s-ar comporta bine, atunci mulți copii ar muri de foame. Tatăl îşi iubeşte copiii pentru că ei i se supun, pentru că ei sunt ca el. Acum nu vorbesc aici despre fiecare mamă şi fiecare tată, ci despre anumite tipuri sau categorii, despre tipurile clasice pe care le vedem în istorie ca exemplificând iubirea maternă şi iubirea paternă. Luați individuali, oamenii sunt amestecați, deci vom găsi mulți tați materni şi multe mame paterne. Diferența are de-a face cu ordinea socială, dacă aceasta e patriarhală sau matriarhală. Conflictul dintre cele două nu este nicăieri altundeva mai frumos articulat decât în Antigona lui Sofocle. Antigona întruchipează principiul matriarhal: „Sunt aici nu ca să urăsc, ci ca să iubesc”, în timp ce Creon întruchipează principiul patriarhal, principul care face statul să predomine asupra valorilor umane (un principiu pe care astăzi îl numim fascist).

Descoperirea lui Bachofen mi-a dat cheia nu numai pentru a înțelege istoria, nu numai pentru a înțelege atât de multe lucruri în societatea noastră patriarhală în care iubirea este făcută dependentă de performanță, dar şi pentru a înțelege ceea ce eu am ajuns să văd ca pe o problemă din ce în ce mai importantă pentru dezvoltarea individuală umană. Ce înțeles – fie că vorbim despre femei sau bărbați – are dorința

noastră de-a avea o mamă? În ce constă legătura cu mama? Ce înseamnă aceasta? Care este natura complexului Oedip? Este o legătură sexuală? Nu cred. Are de-a face cu cea mai profundă legătură pe care o poate trăi o ființă umană, o aspirație către o ființă extraordinară, o zeiță, care ne degrevează de toate responsabilitățile, care elimină riscurile din viață, care chiar ne despovărează de frica de moarte, care ne adăposteşte într-un fel de paradis. Pentru acea protecție, noi plătim prețul dependenței de mamă, prețul de-a nu fi noi înşine. Acestea sunt probleme importante şi astfel Bachofen a devenit important pentru mine la începutul anilor 1920.

O altă influență majoră pentru mine a fost budismul. M-a făcut să-mi dau seama că există o poziție religioasă care poate funcționa fără Dumnezeu. M-am întâlnit prima dată cu budismul în 1926 şi a fost una dintre cele mai nemaipomenite experiențe din viața mea. Interesul meu față de budism nu s-a diminuat niciodată şi apoi studiul budismului Zen, în special cu profesorul Suzuki, dar şi prin multe lecturi, mi-a aprofundat interesul.

Şi desigur că nu l-am menționat încă pe Sigmund Freud. Am ajuns să cunosc opera lui Freud cam în acelaşi timp şi ea a rămas de asemenea centrală în gândirea mea. Aceste influențe – iudaismul profetic, Marx, matriarhatul, budismul şi Freud – au fost cele esențiale care mi-au format nu numai gândirea, ci şi întreaga dezvoltare, căci n-am avut niciodată capacitatea de a mă gândi la lucruri pe care să nu mi le pot reprezenta într-un mod viu în imaginația mea. Nu am o capacitate către gândirea abstractă. Nu pot gândi decât acele lucruri de care se leagă ceva pe care pot să-l trăiesc la modul concret. Dacă relația lipseşte, atunci îmi scade interesul şi nu mă pot mobiliza.

Schultz: În ciuda faptului că ştiți foarte bine opera lui Marx – sau ar trebui să spun tocmai pentru că o cunoaşteți foarte bine –, nu sunteți exact ceea ce s-ar numi un marxist tipic, şi intuiesc că şi relația dumneavoastră cu Freud este similară. Îl luați pe Freud – după cum ne place să spunem azi – ca punct de plecare. Şi dacă este să luăm sintagma la propriu, înseamnă că îl folosiți ca pe un punct de reper de la care plecați şi apoi vă despărțiți de el. Mergeți dincolo de el. Şi în această privință vă deosebiți de majoritatea freudienilor față de care, dacă văd bine situația, sunteți destul de critic.

Fromm: Am fost mereu în minoritate. Cu Bachofen am fost în minoritate pentru că cei care-l urmează pe Bachofen sunt puțini şi sunt cu adevărat o minoritate. În ceea ce-l priveşte pe Freud, m-am format ca analist ortodox-freudian la Institutul din Berlin şi la început am acceptat total teoriile lui Freud legate de sexualitate şi aşa mai departe. Am fost, din acest punct de vedere, mereu un student bun care asuma inițial că profesorii au dreptate până când, prin propria lui experiență, îşi demonstra contrariul. Acesta nu pare să fie modul în care acționează protestatarii de azi, dar a fost modul în care se proceda atunci, şi acesta e drumul pe care am mers. În orice caz, am studiat temeinic Freud şi exista desigur o presiune foarte mare ca noi să acceptăm teoria freudiană. Dar apoi, după câțiva ani, am început să am îndoieli. Am început să-mi dau seama din ce în ce mai mult că nu găseam ceea ce trebuia să găsesc în materialul pacienților mei, ci interpretam materialul lor din perspectiva materialului freudian. Şi atunci mi-am dat seama de ceva: teoria freudiană nu-mi permitea să mă conectez cu

pacientul şi cu problemele sale. Nu vreau să intru aici în teoria freudiană. Aceasta e o problemă complexă. Dar, ca freudian, m-am format să văd complexul Oedip, anxietatea de castrare, aspecte legate de sexualitate şi toate acele angoase legate de aceasta.

Frecvent mi-am dat seama că teoria nu e relevantă pentru pacienţii pe care îi tratam. Şi s-a mai întâmplat ceva ce am considerat extrem de neplăcut: m-am plictisit. Stăteam acolo şi făceam totul cum fusesem învăţat. Nu am ajuns să adorm. (Unul dintre profesorii mei adormea şi pretindea că nu era chiar aşa de rău. Când adormea în timpul unei analize, a spus, visa uneori şi afla mai multe despre caz decât ar fi aflat dacă şi-ar fi ascultat pacientul. Dar aceasta era, desigur, doar o raţionalizare.) Însă mi-am dat seama că oboseam şi că eram epuizat după şase, şapte sau opt ore. Şi m-am întrebat: De ce eşti aşa de obosit? De ce eşti aşa de plictisit? Cu timpul mi-am dat seama că plictiseala îmi venea din faptul că nu eram în contact cu viaţa pacienţilor mei, că mă ocupam cu abstracţiuni, chiar dacă acele abstracţiuni erau văzute ca luând forma unor experienţe primitive care, se spune, s-ar fi petrecut în copilăria pacienţilor.

Dar pe măsură ce atenţia mea a început să se aplece din ce în ce mai mult pe ceea ce am început să consider central în munca mea, anume pe relaţia dintre o fiinţă şi alta şi pe emoţiile specific umane care nu izvorăsc din instinct, ci din existenţa omului ca fiinţă umană, am început să îmi dau seama şi să înţeleg mult mai bine ce se întâmpla în terapie. Iar persoanele pe care le psihanalizam au început, şi ele, să înţeleagă ceea ce spuneam. Pacientul simţea: Aha, deci aşa este. Nu m-am mai simţit obosit, iar şedinţele cu pacienţii mei au devenit foarte animate. Mă gândeam adesea că, chiar

dacă analiza nu aduce pacientului nicio uşurare a simptomelor, ceea ce se întâmplă uneori din păcate, totuşi această oră îl va stimula şi îl va înviora, căci în ora de terapie el va prinde viaţă. Şi dacă se întâmpla să simt că obosesc, îi spuneam pacientului: „Uite, ce se întâmplă aici? Nu mă simţeam aşa obosit când ai venit şi acum mă simt epuizat. Este de la ceva ce ai zis? Sau ce anume am făcut eu pentru ca lucrurile să arate aşa de mohorât între noi?”. Şi aşa am ajuns să judec succesul sau eşecul unei şedinţe după cât de interesantă fusese sau nu, indiferent ce se mai întâmpla în ea. Şi interesul era generat nu prin formulări inteligente sau sclipitoare, ci prin faptul că ambii parteneri discutau ceea ce era relevant, ce îi preocupa cu adevărat.

Schultz: Influenţele numite de dumneavoastră au fost profeţii, Marx, Bachofen, Freud şi budismul, iar eu consider că ele sunt în relaţie una cu cealaltă, dar sunt îndeajuns de deosebite, încât pare remarcabil că aţi putut să le puneţi împreună într-un mozaic sau – aşa cum au spus unii dintre prietenii dumneavoastră – într-o sinteză creativă. Simţiţi că impulsul sintetizator este caracteristic pentru munca dumneavoastră?

Fromm: Da, aşa cred. Impulsul meu intelectual şi emoţional a fost să sparg zidurile între aceste elemente aparent disparate, dintre care, apropo, toate, cu excepţia budismului, reprezintă cărămizi puse la fundaţia culturii europene. Voiam să găsesc structura comună din ele şi, dacă doriţi, să le aduc împreună într-o sinteză. Deşi este incorect totuşi să vorbim aici de o sinteză, căci ceea ce am

vrut să arăt a fost că aceste şcoli diferite de gândire sunt doar faţete diferite ale unui tip de atitudine de bază, ale unui concept de bază. Poate că pot să explic ceea ce vreau să spun aici afirmând că Meister Eckhart şi Marx sunt cei doi autori pe care îi iubesc cel mai mult. Acum majoritatea oamenilor vor crede că Marx şi Eckhart nu se potrivesc deloc şi că sunt nebun să-i aduc împreună. Dar radicalismul lui Eckhart şi filosofia lui Marx sunt profund similare în capacitatea lor de-a merge dincolo de suprafaţă şi de-a ajunge la rădăcina lucrurilor. Aşa cum spune Eckhart: Rădăcina unui lucru îi explică creşterea. Marx ar fi putut spune şi el aceasta. Şi tot aşa şi Freud. Avem obiceiul de-a împărţi în categorii autorii şi operele lor. Subliniem un aspect al unui scriitor: vedem asta şi asta la el, dar nu esenţa, nu întregul. Ceea ce am vrut să fac a fost să văd în context şi să aduc împreună elemente importante care sunt fundamentale gândirii europene, dar care sunt considerate separate unul de altul. Impulsul acesta a fost în centrul tuturor lucrurilor pe care am încercat să le fac în ultimii patruzeci de ani.

Schultz: Acum, dacă doriţi, aş vrea să întrerup conversaţia noastră şi să vă permit şi dumneavoastră şi ascultătorilor un interludiu artistic. Ştiu, domnule profesor Fromm, că vă place muzica şi că vă place să împărtăşiţi plăcerea cu oaspeţii dumneavoastră. Dar, spre deosebire de colegul dumneavoastră, Theodor W. Adorno, dumneavoastră nu vă consideraţi expert în muzică, dar sunteţi un entuziast. Ce vă place şi ce nu vă place în materie de muzică?

Fromm: Gusturile mele muzicale sunt demodate. Nu sunt expert în muzică, dar ea este importantă la un nivel experiențial. Îmi este greu să-mi imaginez că aş locui undeva unde n-aş putea asculta muzică.

Schultz: Uitându-mă la discurile dumneavoastră, am găsit multă muzică barocă şi mult Mozart, mai ales concertele pentru vioară şi instrumente de suflat şi mult Beethoven. Dar mi-ați spus că, dacă ar fi să alegeți, numărul unu pe lista dumneavoastră de favorite ar fi suitele lui Bach pentru violoncel interpretate de Pablo Casals. Casals, care s-a întâlnit cu aceste suite în copilărie şi care le-a exersat timp de doisprezece ani înainte să aibă curajul să le cânte în public, le-a numit „chintesența muzicii lui Bach". Am adus şase suite în seara aceasta şi vom petrece câteva minute ascultându-le. Dar înainte de aceasta, aş vrea să fac o scurtă remarcă drept introducere. Am văzut recent la televizor un interviu cu Casals care a fost făcut cu câțiva ani înainte de a muri. La un moment dat intervievatorul l-a întrebat pe Casals ce ar spune dacă ar putea vorbi întregii lumi. La care el a replicat: „Aş spune lumii următoarele: În adâncul inimii voastre, tot ce vreți este pace mai degrabă decât război, viață mai degrabă decât moarte, lumină mai degrabă decât întuneric. Şi atunci", a continuat el, „ca să fie clar ce vreau să spun, şi că nu mă refer la o armonie sentimental-siropoasă, ci la o vitalitate puternică, le-aş cânta Bach".

Schultz: Domnule profesor Fromm, tocmai ați investit cinci sau şase ani de muncă în cartea numită Anatomia

distructivității umane. Am putea descrie această carte ca pe o deconstrucție a unor mituri, pentru că scopul său este să deconstruiască multe idei răspândite legate de agresivitatea umană. Într-un capitol care este de interes deosebit pentru cititorii germani ați încercat să-l caracterizați pe Hitler. Şi aici scopul dumneavoastră pare să fie acela de-a deconstrui mitul, căci ceea ce ați scris este fundamental diferit de literatura curentă despre Hitler.

Fromm: Au existat câteva cărți recente, scrise de foşti naziști, care îl ridică în slăvi pe Hitler, dar acestea probabil că nu vor atrage un public larg. Cele două cărți majore care au apărut în Germania au fost acelea ale lui Fest şi Maser. În America a fost publicată o carte de Langer. Cartea are o istorie stranie. A fost un proiect al OSS (serviciul secret american, structură care a precedat CIA – n.red.) în timpul celui de-Al Doilea Război Mondial – serviciile secrete americane voiau să aibă un portret psihologic al lui Hitler. Autorul este psihanalist de orientare foarte ortodoxă. Ca multe alte documente secrete în America, deşi nu e nimic secret legat de conținutul lor, această carte a fost ținută ascunsă până nu demult. Autorul nu a avut desigur prea mult material şi l-a analizat pe Hitler din perspectivă freudiană. Hitler avea complexul Oedip, a intrat peste părinții săi în timpul actului sexual şi aşa mai departe. Şi aceste lucruri ar trebui să-l explice cumva pe Hitler. Este o abordare mai degrabă naivă, căci nu poți să iei date care sunt de ajutor în explicarea caracterelor majorității oamenilor şi să încerci să explici un personaj complex precum Hitler.

Un scriitor francez, Jacques Brosse, ne-a dat o analiză mai bună a lui Hitler – îndeosebi atunci când se ține departe de jargonul psihanalizei. Brosse prezintă o imagine foarte solidă a personalității lui Hitler. Dar atunci când se împotmolește în propriul jargon, dezvoltă idei absconse, complexe și comice pe care nu are sens să le menționez aici. În ciuda acestor lucruri, atunci când lasă deoparte formulările teoretice, analitice, și se bazează pe intuiție și bun-simț în abordarea subiectului, cartea este pe departe cea mai bună pe acest subiect.

Analiza mea diferă atât de studiile istorice care au apărut recent în Germania, cât și de încercările de-a scrie biografii psihologice ale lui Hitler. În Fuga de libertate, publicată în 1941, am încercat să fac o scurtă analiză a lui Hitler care însă nu s-a dus până în copilărie. Efortul meu mai recent constă într-o analiză mai lungă și face uz de tot materialul istoric pe care l-am avut la dispoziție – deci este o analiză biografică mai ambițioasă. În primul studiu îl văd pe Hitler mai ales ca pe un sado-masochist, care este (în definiția mea) o persoană cu o pasiune nelimitată de a exercita putere și control asupra altora, dar și de a-și subjuga sinele. Acum, în lumina unui studiu aprofundat și a unei cunoașteri mai bune, am ajuns să consider un alt factor și mai important, pe care îl numesc necrofilie. În mod obișnuit acel termen se aplică doar la perversiunea sexuală, dar eu îl folosesc urmându-l pe marele filosof spaniol Unamuno, care a spus într-un discurs dat la Salamanca din 1936 că mottoul falangist „Trăiască moartea” este un motto necrofil. Ceea ce vreau să spun prin necrofilia în sensul nonsexual și noncorporal se referă la o fascinație față de tot ce este mort, lipsit de viață, față de tot ce are de-a face cu dezmembrarea și distrugerea relațiilor vii. Necrofilul nu este motivat de dragoste de viață, ci de o atracție pur mecanică. Necrofilia

înseamnă, etimologic, iubire de moarte. (Nekros înseamnă cadavru.) Dar, în sens psihologic, necrofilia nu este iubire de moarte, ci o iubire față de lucrurile moarte, față de tot ce nu e viu. Opusul său e dragostea de viață, o iubire față de tot ce creşte, are structură, formează o unitate, nu este dezmembrat.

Dar să ne întoarcem la Hitler: Dacă suntem complet sinceri, trebuie să admitem că simplul fapt că Hitler a inițiat un război care a dus la moartea a milioane de oameni nu este ceva pentru care poate fi învinovățit doar el. Generalii şi oamenii de stat au făcut aceasta de şase mii de ani, de obicei cu raționalizarea că trebuiau s-o facă pentru patrie şi aşa mai departe. Ceea ce-l separă pe Hitler de mulți generali şi oameni de stat care au vrut război este că el a omorât oameni nevinovați. Dar intenția principală a analizei mele este să arăt că Hitler era un om care simțea o ură profundă pentru tot ce avea viață. Dacă spunem că Hitler îi ura pe evrei, avem desigur dreptate, dar îi ura şi pe germani. Pentru că atunci când victoria i-a scăpat printre degete şi a văzut că nu-şi poate realiza ambiția, a vrut ca toată Germania să piară împreună cu el. El exprimase această dorință încă din 1942. El a spus că, dacă Germania pierdea războiul, atunci germanii nu meritau să trăiască. Hitler este un exemplu extrem al unui necrofil ale cărui promisiuni că va schimba lucrurile în bine i-au ascuns adevăratul caracter față de cei ce l-au urmat.

Hitler avea o expresie facială caracteristică necrofililor. Ei arată ca şi cum ar fi mirosit ceva stricat, dar nu există niciun miros urât în preajmă. Acest tip de oameni consideră lucrurile vii, nu cele moarte, ca fiind murdărie şi, deci, relaționează cu ele la modul arhaic – mirosindu-le şi adulmecându-le. Von Hentig a citat multe cazuri de acest

soi din literatura criminologică, indivizi cărora le place să simtă mirosuri fetide, de exemplu. Aceasta este caracteristica criminalilor. Aceste persoane sunt atrase de mirosuri urâte, de excremente sau de cadavre. Perversiunea este vizibilă din expresiile lor faciale. În cazul tipurilor necrofile, fața rămâne imobilă. Ei nu reacționează – sunt înghețați. În cazul oamenilor biofili, fața arată o mare varietate de expresii şi se luminează în prezența a orice e viu.

Un alt mod în care putem să exprimăm aceasta ar fi să spunem că necrofilul este extrem de plictisitor. Un biofil nu este niciodată plictisitor. Nu contează despre ce vorbeşte. Subiectul poate fi nesemnificativ, dar tot ce spune acesta este marcat de vitalitate. Un necrofil poate să spună ceva inteligent, dar nu se animă. Am avut cu toții experiența de-a auzi un intelectual spunând ceva extrem de inteligent, dar am fost plictisiți. Invers, o persoană mult mai puțin strălucită poate spune ceva simplu (ceea ce ne duce la punctul de plecare din această seară, anume în ce constă o „conversație") şi nu suntem deloc plictisiți. Din contră, suntem stimulați, pentru că viața vorbeşte pentru noi. Suntem deja atraşi de ceea ce este viu. Vitalitatea îi face pe oameni atractivi. În ziua de azi lumea pare să creadă că oamenii se pot face atrăgători şi iubiți dacă îşi vopsesc fețele în anumite moduri sau dacă adoptă o anumită expresie care ar trebui să fie modernă şi irezistibilă (aşa spunem noi, bărbații, iar industria cosmetică încearcă să le convingă pe femei că aşa este). Mulți oameni sunt seduşi de această idee, în general oamenii care nu au o personalitate foarte puternică. Există un singur lucru care ne atrage, şi aceasta este vitalitatea. Vedem aceasta la oamenii care se îndrăgostesc. În dorința lor de a-i mulțumi şi atrage pe alții, ei au ajunşi de fapt mai animați decât sunt de obicei.

Singura problemă cu acest lucru este că, odată ce şi-au atins scopul şi „se au” unul pe celălalt, dorința lor de a fi însufleți ți se reduce mult. Devin deodată diferiți, de parcă nu s-ar mai iubi unul pe altul. Ei nici nu ştiu de ce s-au îndrăgostit la început. Partenerii lor s-au schimbat. Ei nu mai sunt frumoşi, pentru că nu mai au acea frumusețe care vine din vitalitatea feței.

Fața unui necrofil nu este niciodată frumoasă pentru că nu este niciodată vie. Se poate observa aceasta în pozele cu Hitler. El nu putea râde liber şi spontan. Speer mi-a spus cât de plicticoase erau cinele cu Hitler. El tot vorbea şi nu observa cât de plictisiți erau toți. Şi era el însuşi atât de plictisit, încât uneori adormea în timp ce vorbea. Această lipsă de vitalitate este tipică necrofilului.

Am dezvoltat conceptele de necrofilie şi biofilie pe baza experienței mele clinice, dar conceptele lui Freud de Eros şi de Thanatos (pulsiune de moarte) au contribuit şi ele la ideile mele. Am respins inițial ideea de „pulsiune de moarte”, aşa cum au făcut majoritatea psihanaliştilor, pentru că mi se părea un lucru pur speculativ, lipsit de orice fundament. Dar propria mea experiență clinică m-a făcut să-mi dau seama că acel concept teoretic al lui Freud venea din mirarea lui privind o problemă de mare importanță, anume că cele două orientări de bază al oamenilor sunt o tendință către viață şi o tendință către moarte şi distrugere. Freud a caracterizat aceste două tendințe foarte succint. A spus că erosul, forța vitală şi forța iubirii încearcă să se integreze într-un întreg, tind către unire, în timp ce scopul morții este dezintegrarea sau, aşa cum aş numi-o eu, dezmembrarea, disecția.

Sunt două aspecte în care conceptele lui Freud şi propriii mei termeni de necrofilie şi biofilie diferă. Mai întâi, la Freud cele două forţe sunt egale ca putere. Dorinţa de-a distruge, spune el, este la fel de puternică în oameni precum bucuria de viaţă. Eu nu cred aceasta. Dovezile din biologie nu îl confirmă pe Freud, căci dacă asumăm că păstrarea vieţii este legea biologică supremă, atunci, din punctul de vedere al supravieţuirii speciei, nu are sens ca tendinţele autodistructive să fie la fel de puternice precum impulsurile de-a menţine şi dezvolta viaţa. Există un alt aspect pe care aş dori să-l citez ce este contrar perspectivei lui Freud: Putem demonstra că tendinţele distructive, anume, tendinţele ce vin din pulsiunea de moarte, duc la un eşec în ce priveşte arta de-a trăi. Ele sunt consecinţele unui trai incorect.

Putem să arătăm că oamenii care nu au şansa să fie liberi şi să-şi dezvolte propriile potenţialităţi, oameni care au fost îngrădiţi, care trăiesc într-o clasă sau într-o societate în care totul funcţionează într-un mod mecanic, lipsit de viaţă, aceşti oameni îşi pierd capacitatea de spontaneitate. Mica burghezie, clasa din care proveneau cei mai înfocaţi suporteri ai lui Hitler, aceştia erau oamenii ale căror posibilităţi economice şi sociale erau aproape de zero, oameni fără speranţă, pentru că dezvoltarea capitalismului modern le condamnase clasa la declin economic. Şi atunci când naziştii le-au înfăţişat acestor oameni o imagine idilică în care magazinele vor aparţine micilor proprietari şi fiecare va avea nişa sa, imaginea a fost foarte puternică la modul demagogic, chiar dacă ea era complet nerealistă. Naţional-socialismul nu a făcut, până la urmă, nimic pentru a încetini dezvoltarea capitalismului; din contră, el a lăsat capitalismul să se dezvolte fără oprelişti.

Legătura dintre vitalitatea epuizată şi necrofilie e evidentă şi la indivizi. Nu e nicidecum rar să găsim oameni ale căror familii au fost aşa de „moarte”, încât copiii lor nu au reuşit să respire vital în timpul copilăriei lor. Totul era birocratizat, rutinizat, supus regulilor. Viaţa consta numai în posesia de lucruri, în proprietate. Este fără îndoială clar că, în mod natural, copiii sunt animaţi şi activi, un fapt dovedit de cele mai recente studii neurofiziologice şi psihologice. Copilul ajunge, în acele familii „moarte”, să se descurajeze şi atunci ia o altă direcţie, o direcţie în care non-viaţa devine centrală. În cele din urmă, putem spune că persoana care nu găseşte dragoste de viaţă va încerca să se răzbune şi va prefera să distrugă viaţa în loc să simtă că nu găseşte deloc sensul vieţii. Acel om poate că e viu din punct de vedere fiziologic, dar este psihologic mort. Aceasta duce la dorinţa activă de-a distruge şi la dorinţa pasionată de-a distruge pe toată lumea, inclusiv pe sine însuşi, în loc să asumi că te-ai născut cu un anumit potenţial şi că nu ai reuşit să devii o fiinţă umană. Este un sentiment amar pentru cei care îl trăiesc şi nu facem pure speculaţii dacă spunem că dorinţa de-a distruge vine din acest sentiment şi că este o reacţie aproape inevitabilă.

Schultz: Credeţi că necrofilia este în creştere?

Fromm: Da, din păcate. Mi-e teamă că preocuparea noastră faţă de lucrurile mecanice o încurajează. Noi fugim de viaţă. Este dificil să explicăm în mod concis că lucrurile iau loc fiinţelor în societatea şi cultura noastră cibernetică, dând deoparte fiinţele umane. Aşa cum am menţionat mai

devreme în seara aceasta, oamenii devin foarte nesiguri legat de propria lor ființă. Atunci când vorbesc despre „ființă”, aici folosesc un termen de mare importanță în istoria filosofiei. Ce este ființa? Nu sunt aşa de interesat de sensul filosofic de aici, cât sunt preocupat de aspectul său experiențial. O femeie poate veni la psihanalist descriindu-se cam aşa: Ei bine, domnule doctor, „am” o problemă, „am” o căsătorie fericită, „am” şi doi copii, dar „am” multe dificultăți. Fiecare propoziție pe care o enunță ea foloseşte verbul „a avea”. Lumea întreagă este reprezentată ca un obiect de posedat. Mai demult (şi ştiu aceasta din experiența atât a germanei, cât şi a englezei), ar fi spus: mă simt tristă, sunt satisfăcută, sunt îngrijorată, îmi iubesc soțul sau poate nu îl iubesc sau mă îndoiesc că îl iubesc. Într-o astfel de limbă, oamenii vorbesc despre felul lor de-a fi, despre activitatea lor proprie, despre sentimentele pe care le au, nu despre obiecte sau posesiuni. Oamenii sunt din ce în ce mai înclinați să-şi exprime ființa prin substantive însoțite de o formă a verbului „a avea”. Am totul, dar nu sunt nimic.

Schultz: Dacă cineva poate pronunța şi elucida cuvântul „viață” cu atâta putere ca dumneavoastră şi dacă, din perspectiva dumneavoastră, oamenii nu mai pot să clădească un viitor uman în numele națiunii sau legii, al partidului sau necesității, al lui Dumnezeu sau al unor autorități pe care le alegem, ci oamenii îşi vor putea clădi un viitor uman doar în numele vieții, atunci interesul dumneavoastră față de viață trebuie să ducă la un interes pentru condițiile în care poate prospera viața, pentru acea societate care încă nu există. Vă puteți imagina condițiile care ar fi favorabile vieții? Are conceptul de biofilie consecințe politice? În ciuda majorității colegilor

dumneavoastră psihologi, dumneavoastră sunteți un om cu ferme convingeri politice (şi un om foarte independent). Poate că omul este într-o poziție mai bună să lupte pentru o cauză atunci când nu este legat de un partid anume. Aceasta se leagă de poziția dumneavoastră teoretică. Ați putea comenta mai pe larg asupra acestui aspect?

Fromm: Da, cu plăcere, căci ați subliniat un aspect important pentru noi toți – şi personal, şi ca societate. Aveți dreptate. În anii în care majoritatea oamenilor devin membrii unui anumit partid de obicei, anume în tinerețe, eu nu m-am afiliat niciunui partid. Am fost membru al Partidului Socialist American câțiva ani, dar, în opinia mea, mergea aşa de mult către dreapta, că, chiar dacă îi priveam perspectivele foarte optimist, nu am putut rămâne membrul acelui partid. Sunt o persoană extrem de politică, dar nu implicat în politică sau agățându-mă în vreun fel de iluzii pentru că se potrivesc cu „politica" mea. Minciunile ne pot lega de un partid, dar în cele din urmă doar adevărul ne poate duce către eliberarea omului. Dar prea mulți oameni se tem de libertate şi preferă iluziile.

Schultz: Pentru că urmează politica partidului. Politica de partid ne poate orbi. Putem spune, într-un anumit sens, că politica de partid ne face apolitici. Nu spun aceasta ca pe un atac la partidele politice şi nu le neg necesitatea, dar simt că atunci când viața noastră politică este dominată de politica de partid, atunci suntem în pericolul de-a ajunge nişte oameni nepolitici.

Fromm: Da, partidele, în special cele progresiste (atât cât mai există asemenea partide), ar avea nevoie de mult mai mulți oameni independenți. Este esențial pentru viețile noastre politice să existe şi oameni activi politic care, din proprie inițiativă, să iasă la rampă şi să spună ce gândesc, ce ştiu. Viața publică şi cea privată nu pot fi separate. Amândouă se leagă una de alta. Aceasta este, cred, o greşeală comisă de Freud şi de mulți psihanalişti care au simțit că cele două lucruri pot fi separate, că ar putea avea o înțelegere completă asupra noastră, ignorând procesele sociale. Nu se poate pentru simplul motiv că adevărul este indivizibil. Nu putem vedea realitatea aici şi rămâne opaci la ea dincolo. Aceasta toceşte ascuțimea minții noastre şi face ineficientă căutarea adevărului. Şi nu putem vedea corect decât atunci când îi vedem pe ceilalți corect, când îi vedem în contextul circumstanțelor lor sociale, ceea ce înseamnă că trebuie să privim ascuțit şi critic la tot ce se petrece în jurul nostru în lume. Acelaşi lucru ni-l cere şi iubirea. Şi dacă îi iubim pe cei din jur, nu putem să ne limităm deschiderea şi iubirea numai în planul individual. Aceasta va duce în mod inevitabil la greşeli. Trebuie să fim şi oameni politici, aş spune oameni implicați cu pasiune în politică, fiecare din noi în modul în care se potriveşte cel mai bine cu caracterele noastre, cu viețile noastre ca oameni ai muncii, cu capacitățile noastre.

Mi-ar plăcea să adaug un lucru care se potriveşte în context. Intelectualul are o singură sarcină de bază de îndeplinit, la început, la sfârşit şi mereu. Este treaba lui să caute adevărul pe cât de bine poate şi să spună adevărul. Prima vocație a intelectualului, prima funcție a sa, nu este să redacteze platforme politice. Şi ceea ce am spus nu

contrazice ceea ce tocmai am susţinut legat de activitatea politică. Dar este sarcina specială a intelectualului – şi aceasta îi defineşte rolul sau ar trebui să i-l definească – să caute adevărul fără compromis şi fără să-i pese de interesele proprii sau ale altcuiva. Dacă intelectualii îşi limitează funcţia de a găsi şi spune întregul adevăr, punându-se în slujba unui program de partid sau a unor scopuri politice, indiferent de cât de demne de laudă sunt acest program şi scopurile sale, atunci acei intelectuali eşuează în îndeplinirea sarcinii lor şi, în cele din urmă, a celei mai importante sarcini politice pe care o au. Căci eu consider că progresul politic depinde de cât de mult adevăr ştim, de cât de clar şi sincer îl spunem, de cât de puternică este impresia pe care acesta o lasă asupra oamenilor.

Hitler: Cine a fost el şi în ce a constat rezistenţa împotriva lui?

Schultz: Problema rezistenței politice primeşte din ce în ce mai multă atenție peste tot în lume. Sunt multe cauze pentru rezistență şi sunt multe forme pe care aceasta le îmbracă. În anumite circumstanțe, avem dreptul de-a rezista, chiar datoria de-a ne opune.

Gandhi a dezvoltat o serie largă de posibilități teoretice şi manevre strategice pe care apoi le-a pus în practică, repurtând un remarcabil succes. Dar este extrem de clar, în cazul său, că rezistența nu constă doar în aplicarea anumitor metode pentru a obține un efect maxim. Ea constă şi într-o atitudine bazată pe convingere, ce implică întreaga

ființă a omului în fiecare aspect al existenței sale. Gandhi îi compară pe practicanții rezistenței nonviolente cu soldații. Ei trebuie să fie gata să-şi dea viața. Dar curajul lor nu e un curaj pentru război, ci este curajul pentru pace. Cea mai mare armă a lor este refuzul de-a folosi arme. Numai acum începem să înțelegem marea semnificație politică a teoriei sale a rezistenței nonviolente. Hitler nu s-a confruntat cu nimic comparabil cu rezistența oportună şi atent plănuită pe care Gandhi a opus-o puterii coloniale britanice.

Însă ce ne interesează aici este rezistența împotriva lui Hitler, rezistența care s-a format împotriva lui şi cea care nu s-a format. Şi dacă e să înțelegem ce a însemnat rezistența împotriva lui, trebuie să ştim cine a fost el ca om. Cum a putut o putere politică atât de irațională precum a lui să crească la asemenea proporții?

Dacă privim la bogata literatură ce există acum despre Hitler, suntem frapați de cât de puțin curioşi sunt autorii în legătură cu el. Explicațiile legate de personalitatea lui sunt în general destul de superficiale şi o serie de autori conchid că, dacă rezistența împotriva lui ar fi fost mai eficient organizată, atunci ar fi putut reuşi.

Este adevărat? Oare oamenii din rezistență şi-au dat seama destul de clar împotriva a cine şi a ce rezistau? Ar fi fost posibilă o rezistență adecvată atâta timp cât uneltele intelectuale disponibile erau inadecvate pentru a înțelege complexitatea personalității lui Hitler şi impactul său politic? Mulți membri ai rezistenței au înțeles clar cine şi ce era Hitler. Dar ei nu au trebuit să se confrunte doar cu o singură persoană, ci cu un fenomen de masă. Ei au ajuns să joace un joc sortit eşecului. Ei nu au simțit că au susținerea acelor grupuri mari de populație care văzuseră şi

ei adevărul. (În ce măsură voiau sprijin democratic este o altă chestiune pe care nu avem timp s-o discutăm aici.) Ei trăiau cu sentimentul neliniştitor că acţionau atât prea târziu, cât şi prea devreme. Căderea lui Hitler trebuia să se fi întâmplat de multă vreme, dar era populaţia îndeajuns de matură ca să funcţioneze politic fără Hitler? Acea îndoială a avut un rol covârşitor în gândirea multor lideri-cheie din conspiraţie.

Domnule profesor Fromm, spre deosebire de mulţi dintre colegii dumneavoastră, aţi început să acţionaţi devreme în cariera dumneavoastră în scopul găsirii unei noi antropologii şi psihologii politice. Perspectiva pe care aţi adus-o în evaluarea lui Hitler mi se pare esenţială pentru că lărgeşte unele puncte de vedere, examinându-le totodată cu multă atenţie.

Fromm: Cine a fost Hitler ca om? Întrebarea legată de cine este sau a fost cineva prezintă diverse grade de interes pentru noi, depinzând de personalitatea implicată, dar este o întrebare potrivită legată de oricine şi orice. Cine e el? Cine sunt eu? Există răspunsuri finale la aceste întrebări? Este la fel de dificil să te întrebi despre Hitler cum ar fi să te întrebi despre oricine altcineva, căci fiecare individ este o încrengătură de motive, impulsuri şi contradicţii. Împreună cu tot ceea ce înţelege conştient o persoană legat de sine, mai sunt şi acele lucruri pe care le simte şi le face inconştient, deci noi nu ajungem niciodată să dăm un răspuns complet întrebării. Cine a fost, cine este această persoană? Cine sunt eu? Dar ar fi inadecvat să folosim această reflecţie ca pe o scuză de a ne retrage în relativism şi de-a spune că pur şi simplu nu putem cunoaşte deloc ce

sunt alții sau cine suntem noi. Putem de fapt afla multe în acest sens, îndeajuns încât să ne servească în scopuri practice, îndeajuns încât să ştim dacă cineva va fi benign sau malign în viața noastră. Ținând cont de aceste rezerve, aş vrea să ofer câteva remarci despre omul Hitler.

Dacă ar fi să ne aplecăm asupra biografiei sale, putem probabil să spunem cu siguranță că, din copilărie, trăia într-o lume imaginară. Avea fantasme de grandoare care îl liniştea şi care îl împiedicau să se adapteze la realitate. În Mein Kampf a pretins că intrase în conflict cu tatăl lui pentru că voia să fie artist, pe când tatăl lui ar fi vrut ca el să devină funcționar. Dar acesta nu a fost un conflict real.

Pentru Hitler, şi pentru alți oameni, a fi artist înseamnă să fii liber de obligații şi să nu-ți urmezi decât propriile fantezii. Nu pare să fi fost crucial pentru tatăl lui Hitler ca acesta să devină funcționar, deşi aceasta era alegerea naturală pentru tată, pentru că fusese şi el funcționar, la rândul său. Ceea ce a înțeles din ce în ce mai mult tatăl a fost că fiul său nu avea simț de răspundere sau disciplină şi că nu făcea nimic ca să-şi găsească un rol activ în viață sau să-şi direcționeze viața către vreun scop. Şi astfel Hitler, ca mulți indivizi narcisişti, a trăit o dezamăgire după alta. Toate fantasmele sale de grandoare au ajuns şi mai intense. Şi din acel abis s-au născut resentimentul, mânia, ura şi fantasmele şi mai puternice: pentru că, cu cât reuşea Hitler mai puțin în realitate, cu atât mai tare se abandona fantasmării. A fost evident din cei mai timpurii ani. Hitler a mers la Viena, nu a reuşit la examenul de la şcoala de arte frumoase şi apoi s-a decis să încerce arhitectura. Dar, pentru a se califica pentru admiterea la arhitectură, trebuia să mai facă un an de şcoală. A fost incapabil să facă acest lucru şi nici nu a vrut. În schimb, a ținut secret față de toată lumea, inclusiv față

de cel mai bun prieten, că nu a reuşit la examenul de la şcoala de arte, plimbându-se pe străzile Vienei şi schițând fațadele clădirilor impunătoare. A crezut că aşa va deveni arhitect. A ajuns în cele din urmă un mic comerciant, un artist comercial dacă vreți. Făcea còpii foarte pedante ale unor desene şi picturi originale, care niciodată, sau aproape niciodată, nu se inspirau din natură. Vindea acele còpii şi câştiga un venit modest.

Față de visele sale de mărire, Hitler era un eşec total, până când a venit războiul. În război „s-a trezit". Acum se putea identifica cu Germania şi nu a trebuit să mai producă nimic în mod independent. Şi a fost de fapt un soldat curajos şi de nădejde. Dar ofițerii au început să se plângă în curând de slugărnicia lui față de superiori. Aceasta era o caracteristică înnăscută în el, care n-avea să dispară niciodată, chiar mai târziu când avea să ajungă la putere şi avea să fie în poziția de-a pune pe toată lumea să-i facă sluj. Atunci nu mai avea să aibă pe nimeni deasupra, în afară de „soartă", „legile naturii" şi „Providența" la care se închina.

Acesta a fost un aspect al personalității lui Hitler. Un altul a fost narcisismul său extrem. Ce este narcisismul? Este ceva ce putem observa. Este uşor să-l vezi la alții, dar ceva mai greu să-l vezi la tine. O persoană narcisică va considera drept reale şi importante numai lucrurile care o afectează. Ideile mele, lucrurile mele, opinia mea, sentimentele mele – toate acestea sunt reale. Iar ceea ce nu e al meu este ceva palid care nu există aproape deloc. În cazurile patologice, narcisismul poate fi aşa de extrem, că individul este incapabil şi să-şi dea seama ce se petrece în lumea reală. Hitler a rămas un narcisic toată viața. Nu s-a interesat de nimic altceva decât de sine. Atunci când era vorba de mama sau prietenii lui, era dezinteresat, aproape lipsit de

sentimente. Şi e adevărat că nu avea prieteni şi trăia complet izolat de alţii. Nu-i păsa decât de sine, de planurile sale, de puterea sa.

Poate cea mai importantă trăsătură de caracter a lui Hitler era necrofilia. Aceasta este iubirea pentru tot ce este mort, pentru distrugere, pentru tot ce nu este în viaţă. Necrofilia este un subiect complicat şi nu pot să intru aici în detalii. Dar o să încerc să sugerez în mod adecvat ce implică ea. Sunt oameni pe care-i putem caracteriza spunând că iubesc viaţa. Şi sunt alţi oameni în legătură cu care putem să spunem că urăsc viaţa. Oamenii care iubesc viaţa sunt uşor de recunoscut. Şi nu e nimic mai atrăgător decât acest gen de persoană iubitoare în care vedem că el iubeşte nu numai ceva şi pe cineva, dar că iubeşte viaţa. Dar există oameni care nu iubesc viaţa, care sunt mai înclinaţi să urască viaţa, care sunt atraşi de inanimat şi, în cele din urmă, de moarte.

Schultz: Dar cum se poate ca influenţa necrofilă a lui Hitler să nu fi iscat mai multă rezistenţă, mai multă antipatie, mai multă repulsie? Nu sugerează acea lipsă de reacţie negativă că necrofilia e răspândită şi în rândul populaţiei, cel puţin într-o formă latentă? Trebuie să existe un fel de legătură, de conexiune reciprocă, poate chiar de cooperare, între Hitler şi aceia care-l urmau, care erau de acord cu el, care i se supuneau.

Fromm: Răspunsul la întrebare este complex. În primul rând, există o mare asemănare între caracterul lui Hitler şi acela al suporterilor săi fanatici. Dacă privim acest grup din

punct de vedere sociologic şi din punctul de vedere al psihologiei sociale, atunci vedem că cei mai zeloşi naţional-socialişti au venit din rândul micii burghezii, adică dintr-o clasă fără speranţă, plină de resentimente, sado-masochistă prin natura sa. Acest tip a fost în glumă descris prin sintagma „caracterul de biciclist", pentru că aceşti indivizi se îndoaie de la mijloc către cei de sus şi dau cu picioarele în cei de jos. Aceşti oameni nu găsesc nimic demn de iubit sau de interes în viaţa lor, astfel că îşi canalizează energia ca să acumuleze putere asupra altora şi chiar către autodistrugere.

Următorul aspect asupra căruia vreau să mă opresc este că Hitler era actor. Era un actor atât de bun, încât îi putea face pe oameni să creadă că scopurile lui erau salvarea lor, binele Germaniei. El a făcut aceasta cu atâta pricepere, că milioane de oameni l-au crezut şi au ignorat pur şi simplu adevărul. Hitler avea un talent incredibil de-a întoarce credulitatea umană în avantajul său. Să-i spun charismă, hipnoză, demagogie sau cum vreţi, dar el pare să fi exercitat o putere asupra oamenilor, care-i făcea dornici să i se supună (mulţi povestesc că oamenii erau seduşi de privirea sa). Mecanismul funcţiona cumva aşa: Mai întâi oamenii i se supuneau şi credeau tot ce le spunea. Hitler însuşi preciza că întâlnirile ar trebui ţinute seara atunci când oamenii sunt obosiţi. Aceasta îi face mai creduli şi iscă mai puţină rezistenţă intelectuală la ceea ce li se spune. Toţi acei factori împreună i-au permis lui Hitler să recruteze suporteri loiali pe care i-a înşelat, căci şi-a ascuns puterea de distrugere. Milioane de oameni n-au înţeles care erau scopurile lui. Ei fugeau după el ca şobolanii după fluieraşul fermecat, fără să-şi dea seama unde-i duce el.

Schultz: El era, pe de-o parte, un seducător. Era cineva care venea „de sus”. Era ceea ce am numi „un om puternic” care promitea soluții şi mântuire. Pe de altă parte, totuşi, mie mi se pare că venea „de jos” sau cel puțin că ascensiunea sa a fost făcută posibilă de jos. El a fost un produs al aşteptărilor şi circumstanțelor. Eu cred că fiecare om puternic – văzut astfel – este un om slab. El îşi datorează puterea constelației care îl face reprezentantul altora. Puterea care ia forma rezistenței este de factură complet diferită. Hitler nu ar fi fost probabil capabil de rezistență în sensul în care ne gândim aici. Sau poate că văd lucrurile greşit? Sunt intrigat de relația stranie între „lider” şi cei care sunt „duşi” sau „conduşi”.

Fromm: Cred că ai perfectă dreptate. Hitler a fost genul de lider care avea nevoie de mase în spatele lui, ca să se simtă puternic. El nu era cineva care se putea dezvolta şi propaga o idee fără aplauze care să-l ajute. Avea nevoie de aplauze, avea nevoie de entuziasmul celorlalți ca să se simtă validat. Sentimentul lui de putere venea din reacțiile oamenilor cărora le vorbea. Aceasta a fost clar de la început în cercul mic, inițial de douăzeci şi unu de oameni, care a constituit mai întâi Partidul Național-Socialist din München. Ca toți narcisicii, era plin de sine, astfel încât orice cuvânt rostit părea să conțină o doză mare de înțelepciune şi adevăr. Dacă nimeni în afară de el nu ar fi crezut în el, s-ar fi găsit în pragul nebuniei, căci ideile sale nu izvorau din convingeri raționale. Ele erau expresia nevoilor sale emoționale. Ele se bazau pe sentimentul de măreție şi putere, dar, aşa cum am văzut, el avea nevoie de validarea din afară a măreției şi puterii sale. Dacă îi luăm aplauzele şi succesul, se ajunge la un om în pragul nebuniei. Nu vreau să spun că era nebun.

Nu era, dar ca să pun cazul său în termeni extremi, aş zice că se proteja de nebunie considerând milioanele de suporteri ca o confirmare a sănătății sale mintale şi a realității ideilor sale. Pentru el, aplauzele dovedeau adevărul ideilor sale, nu consistența interioară a ideilor în sine. Hitler nu nutrea niciun fel de interes pentru ce era adevărat. Ca toți demagogii, el era interesat doar de ceea ce aducea aplauzele, căci aplauzele fac lucrurile adevărate.

Schultz: Ce ați spus poate oferi puncte de reper valoroase pentru profilul tuturor politicienilor şi al politicii lor. Dar mi-e teamă că suntem departe de maturitatea politică care ar fi imună la astfel de invitații la irealitate şi imună la subordonarea psihologică de acest fel. Dar acum, domnule profesor Fromm, să ne întoarcem la întrebarea inițială, anume în ce ar consta rezistența, nesupunerea în masă, revolta față de tipul de om pe care l-ați caracterizat aici?

Fromm: Haideți să privim un pic la cuvântul „rezistență". Să rezişti înseamnă să „iei atitudine" împotriva a ceva şi, pentru a face acest lucru, trebuie să fim şi noi cineva. Noi nu suntem uşor de înşelat sau de impresionat. Din contră, suntem capabili de protest, respingere, indignare. Dar dacă vrem să fim în stare să facem acest lucru, trebuie să ne dăm seama că atunci când ne punem împotriva unui „lider" precum Hitler şi a politicii sale, nu ne punem împotriva unor idei care vor promova bunăstarea Germaniei, ci împotriva componentelor caracteriale şi emotive, anume împotriva componentelor filosofice şi religioase care caracterizează aceste abordări.

Desigur că Hitler a spus că voia binele Germaniei. Cine n-ar vrea aceasta? Dar el nu a spus că unul dintre scopurile sale era distrugerea şi cucerirea altor ţări. Tot ce a făcut a fost să ia măsuri defensive care să asigure prosperitatea Germaniei. Dacă luăm aceasta ca pe o declaraţie pur politică, atunci tot ce putem spune este: Bine, cred că e corect sau cred că e greşit. Cred că aceste mijloace sunt adecvate sau cred că aceste mijloace sunt inadecvate. Problema rămâne una de calcul raţional, comparabil cu calculele unui om de afaceri. Dar dacă ne dăm seama că toate acestea nu sunt decât o „raţionalizare", aşa cum o defineşte psihologia abisală, şi că aceste argumente aparent raţionale nu arată în niciun fel despre ce e vorba cu adevărat aici, atunci vedem că ideologia lui Hitler este un rezultat al unui caracter necrofil şi sado-masochist al tipului tocmai descris. Trebuie să privim dincolo de formulările raţionale şi nu să dăm atenţie la ce spune liderul politic, ci la cum spune lucrul respectiv. Trebuie să-i studiem faţa, gesturile, întregul personaj. Numai atunci vedem ce fel de caracter are. Atunci vedem că acest lider este un necrofil, cineva pe care îl respingem din străfundurile sufletului, cineva care ne indignează, cineva cu care nu vrem să avem de-a face, cineva cu care nu ne-am împrieteni pentru că toate puterile noastre se îndreaptă către menţinerea vieţii şi demnitatea umană, către libertatea umană. Toate puterile necrofilului sunt, prin contrast, închinate distrugerii, subjugării altora, umilirii altora, dominării lor. Trebuie să încetăm să ascultăm cuvintele şi să începem să descoperim cine şi ce este acest om care rosteşte aceste cuvinte. Care este natura sa, care este caracterul său?

Ar trebui să subliniem că, în cazul lui Hitler, ca şi în alte cazuri, nu avem de-a face numai cu politica în sens practic, dar şi cu filosofia, cu religia, dacă doriţi. Cu toţii suntem

religioşi în sensul larg al cuvântului, ceea ce înseamnă că avem ţeluri mai înalte decât necesităţile imediate de-a ne câştiga traiul. Omul are viziune şi sentimente care-l determină să facă mai mult decât o maşină care mănâncă şi se reproduce. Dar astăzi aceste impulsuri nu mai iau în mod obişnuit forme religioase, ci sunt adesea îndreptate către zona gândirii economice şi politice. Dacă ne întrebăm care era religia lui Hitler, răspunsul ar fi o deificare a egoului naţional, a dominării, a inegalităţii, a urii. Religia lui era o religie păgână a puterii şi distrugerii. Era mai mult decât o religie păgână. Era antiteza extremă a religiei creştine sau a iudaismului. Sau, ca să punem aceasta în termeni puţin diferiţi, am putea spune că religia lui Hitler era un darwinism social. El se ţinea de principul că ceea ce slujeşte îmbunătăţirii rasei este un lucru bun. Omul nu mai acţionează în numele lui Dumnezeu, al justiţiei, al iubirii, ci în numele evoluţiei. Şi aici au fost mai mulţi oameni de la Darwin încoace care au adoptat darwinismul ca pe o nouă religie. Principiile evoluţiei sunt noii zei, iar Darwin este noul profet. Poate că singurul lucru în care a crezut Hitler a fost că el acţiona în numele legilor evoluţiei şi că le îndeplinea, că acţiona în numele legilor biologiei.

Această gândire nu se limitează doar la Hitler. Ea apare şi în scrierile lui Konrad Lorenz despre agresivitate. Conceptul filosofic central la Lorenz este că trebuie să slujim legile evoluţiei. În 1941 Lorenz a publicat aceste idei într-un eseu în care lăuda şi era de acord cu o serie de legi hitleriste în ceea ce priveşte „igiena rasială”, susţinând că exista o bază ştiinţifică în spatele lor.

Acum rămâne întrebarea: Putem recunoaşte factorii filosofici, religioşi şi psihologici care stau în spatele formulărilor politice? Avem puterea de-a vedea clar că aceste

declarații şi proteste care pretind că nu vor decât binele sunt o expresie a unor tipuri psihice şi filosofice? Să luăm ceea ce e poate cel mai bun exemplu, Revoluția Franceză. Liberté, égalité, fraternité – acelea erau principiile care îi motivau pe oameni la vremea respectivă, principii care poate că sunt adânc înrădăcinate în natura umană, în natura întregii existențe umane. Unii neuropsihologi cred că aceste principii îşi au originea în creierul uman. Libertatea este o necesitate ca organismul uman să funcționeze la capacitate maximă. Aceste idei nu numai că au reprezentat doctrina politică a revoluționarilor francezi, ci erau şi produsul întregii filosofii iluministe, o filosofie adânc înrădăcinată în inimile unui vast număr de oameni. Circumstanțele istorice aduseseră acei oameni în punctul unde ei deveniseră conştienți de acele cereri umane şi le articulau. În acelaşi fel narcisismul lui Hitler era şi el o religie, deşi una cu scopuri diferite, şi de aceea i-a atras pe cei cu caracter complet diferit.

Schultz: Am putea ilustra acest aspect în termeni concreți, amintindu-ne de întâlnirea între Moltke şi Freisler în Tribunalul Poporului. Ceea ce a spus Moltke în pledoaria sa finală a fost că național-socialismul şi creştinismul aveau ceva în comun, dar că tocmai acest factor comun le deosebea unul de altul şi le făcea duşmane. Ele ambele cereau angajare totală.

Fromm: Exact. Moltke, într-o situație de pericol extrem, a rezumat într-o propoziție scurtă ceea ce am încercat să spun

eu aici în mai multe propoziții. El a tranşat problema şi a spus aceasta cu mare precizie.

Schultz: Moltke a făcut multe declarații clare şi neconvenționale de acel fel. Gândirea lui politică era foarte cu picioarele pe pământ şi el se arătase foarte practic într-o serie de situații, dar cu toate acestea el privea ființa umană individuală ca centru al interesului politic. Ideile lui Moltke asupra educației publice erau influențate mult de Eugen Rosenstock-Huessy, care simțea că esențial în educația politică era cine suntem, nu părerile politice la care aderăm sau nu. Aceasta nu era o concepție răspândită în acea vreme şi nu este populară nici astăzi, pentru că este înțeleasă în mod eronat ca un fel de reducere a politicului la viața privată. Dar, luată în contextul interpretării dumneavoastră, ea pare foarte pertinentă. Rezistența împotriva lui Hitler, rezistență care în cea mai mare parte nu a existat, nu ar fi trebuit să rezide într-un protest verbal, ci mai degrabă într-o viață trăită ca un act de protest. Aceasta este, ca să spunem aşa, treaba laicului, a tuturor. S-au făcut studii de psihologie care să susțină această premisă?

Fromm: Cine este persoana de aici sau persoana de acolo? Ce caracter are? Aceasta e o întrebare nu numai de interes moral şi psihologic, dar şi de interes politic. Oricine refuză să vadă aceasta defineşte în mod prea restrâns limitele politicii. Care era orientarea caracterială a majorității germanilor? Reprezentau ei un sol fertil în care Hitler a semănat cu succes sau au fost un pământ uscat şi neospitalier încolțirii acelor idei? M-am alăturat unor colegi

de la Institutul de Cercetări Sociale din Frankfurt într-un studiu al acestei întrebări. Din păcate, studiul n-a fost niciodată publicat. [Studiul a fost între timp publicat sub titlul The Working Class in Weimar Germany de Harvard University Press.]

Întrebarea pe care ne-am pus-o a fost aceasta: Care sunt şansele unei rezistenţe efective împotriva lui Hitler dacă el va continua să capete putere? Câtă rezistenţă îi va opune majoritatea populaţiei, mai ales acei oameni ale căror opinii sunt împotriva lui, anume muncitorii şi, într-o mare măsură, şi funcţionarii? Am ales să examinăm întrebarea făcând o analiză caracterială care nu se axa pe Hitler însuşi, ci, pentru prima dată, încerca să definească caracterul autoritar. Tipul autoritar are o predilecţie structurală de a se supune, de a se subordona, dar de asemenea are nevoia de a domina. Aceste două lucruri merg mereu împreună şi un aspect compensează pentru celălalt. Tipul revoluţionar sau democratic este opusul şi aceştia vor refuza să domine şi să fie dominaţi. Pentru persoanele de tip democratic, egalitatea şi demnitatea omului sunt imperative profund înrădăcinate, şi un astfel de tip de personalitate va fi atras doar de ceea ce promovează demnitatea umană şi egalitatea.

Premisa noastră teoretică a fost că ceea ce crede o persoană este relativ neimportant. De obicei este o problemă de şansă şi va depinde de ce tip de slogan a auzit persoana respectivă, ce partid sau tradiţie de familie sau circumstanţe sociale au motivat persoana respectivă să se afilieze partidului, cu ce ideologii a venit în contact aceasta. Persoana crede mai mult sau mai puţin aceleaşi lucruri ca şi ceilalţi, ceea ce este un semn al tendinţei umane de a se conforma şi de a renunţa la independenţă. Ce crede o persoană numim opinie. Opiniile se schimbă uşor. Opiniile

rămân la fel atâta timp cât circumstanţele rămân la fel. Şi o să fac o notă aici, subliniind că marele dezavantaj al tuturor sondajelor este acela că determină numai opiniile. Aceste sondaje nu reuşesc să întrebe: Care ar fi opinia ta mâine dacă circumstanţele s-ar schimba complet? Or, în politică, aceasta este ceea ce contează şi întrebarea de maximă importanţă nu este ce crede cineva la un moment dat. Ce este important este cum trăieşte şi acţionează acea persoană. Şi felul în care trăieşte şi acţionează va depinde de caracterul său. Dacă punem întrebarea aşa, atunci ne dăm seama că avem nevoie de un alt concept menţionat aici: acesta este conceptul de convingere. Convingerea este o opinie care este înrădăcinată în personalitatea cuiva şi nu doar în mintea sa. Convingerea este produsul a ceea ce este acea persoană: opinia se bazează adesea numai pe ceea ce aude ea. Şi astfel am conchis că numai acei oameni ale căror convingeri erau împotriva unui sistem bazat pe teroare, şi nu cei ale căror opinii erau împotriva lui, ar putea crea o rezistenţă. Cu alte cuvinte, doar oamenii de tip nonautoritar ar protesta, ar rezista şi nu s-ar lăsa înşelaţi.

Schultz: Abordarea din acest studiu mă surprinde şi este greu de imaginat că metodele cantitative de sondaj folosite azi ar putea să se axeze pe o abordare similară. Dar nu numai opinia publică ignoră problema caracterului, ci şi aşa-zisa noastră educaţie politică şi informaţie nu este interesată decât de „opinii”.

Fromm: Acesta este, din păcate, marele eşec al majorităţii studiilor atitudinilor politice şi al eforturilor noastre în ceea

ce priveşte educaţia politică. Nu se studiază caracterul şi, dacă doriţi, factorul filosofic şi religios care este în mod inevitabil prezent în toată viaţa politică. Un alt lucru care a fost subliniat în principal de către marxism este că politica este expresia intereselor economice şi de clasă. Marxiştii subliniază mereu acest aspect al politicii (care diferă de orientarea către nişte scopuri aparente), iar eu cred că în general au dreptate. Cu toate acestea, lipseşte ceva din conceptul marxist. Trebuie să luăm în calcul nu numai motivele economice şi sociale, dar şi ce emoţii, ce posibilităţi interioare sunt declanşate în oameni, indiferent de cât de strânsă este legătura cu factorii socioeconomici. Cu alte cuvinte, oamenii nu acţionează doar din interes economic, ci de asemenea din nevoi interioare, din sentimente, din ţeluri adânc înrădăcinate în „condiţia umană", în datul existenţei umane. Cred că trebuie să ne familiarizăm cu ambele tipuri de factori – cu motivele economice şi cu cele specific umane – dacă vrem să înţelegem de ce oamenii acţionează într-un fel sau altul. Ambii factori sunt integraţi în „caracterul social".

Această zonă reprezintă un gol imens în cunoaşterea noastră, unul pe care psihologia ca disciplină nu l-a cercetat. Şi ştiinţa politică este încă încetinită, în general, de stadiul vetust, raţionalist, de cercetare care pare să asume că rolul pe care emoţiile îl joacă în politică nu pot face subiectul cercetării ştiinţifice.

Dar, dacă ne întoarcem la studiul din Frankfurt, ceea ce am încercat să facem este să determinăm trăsăturile dominante de personalitate ale muncitorilor germani şi ale funcţionarilor. Am trimis un chestionar la două mii de oameni conţinând o serie de întrebări detaliate. Aproximativ şase sute dintre acestea s-au întors, iar acesta a fost o rată

destul de normală de răspuns la momentul respectiv. Întrebările noastre nu au urmat formatul alegerilor multiple folosit de obicei în asemenea sondaje, anume o întrebare urmată de „da” sau de „nu” sau „de acord în principal” „de acord parțial” sau „dezacord total”. Răspunsurile au fost scrise individual fie de un intervievator, fie de persoana chestionată. Apoi am analizat răspunsurile în modul în care analizează psihiatrii şi psihanaliştii răspunsurile într-o şedință de terapie. Care este semnificația inconştientă a răspunsului opus față de ceea ce gândeşte conştient pacientul? Şi am aflat că, dacă analizam fiecare răspuns în acest mod, câteva sute de răspunsuri ne vor da nu numai imaginea gândurilor conştiente ale unei persoane, ci de asemenea date despre caracterul acesteia, ce iubea, ce îi repugna, ce o atrăgea, ceea ce voia să fie promovat, ceea ce condamna sau voia să fie negat.

Să luăm de exemplu această întrebare: „Este pedeapsa fizică esențială pentru creşterea copiilor?” O persoană a spus nu, alta a spus da. Doar acele răspunsuri nu ne puteau oferi prea multe indicații despre caracterul individual al respondenților. Dar dacă cineva spunea „Nu, nu este un lucru bun pentru că limitează libertatea copilului, iar copilul nu ar trebui să se teamă”, atunci am interpretat aceasta ca o caracteristică a persoanei non-autoritare. Iar dacă cineva răspundea „Da, pentru că copilul trebuie să învețe să se teamă de părinți şi să se supună”, am interpretat aceasta ca un semn al tipului autoritar. Acum, nu putem trage concluzii de acest soi pe baza unei singure întrebări. Dar chestionarele aveau mai multe sute de întrebări şi am fost surprinşi noi înşine de cât de consistente erau tiparele ce reieşeau din fiecare chestionar. După ce citeam răspunsurile la zece întrebări, puteam ghici cu acuratețe cum aveau să sune celelalte răspunsuri.

Rezultatele noastre finale au fost ceva de soiul următor: Aproape zece la sută dintre subiecții chestionarului erau de tip autoritar. Am asumat că aveau să devină naziști înfocați imediat înainte sau după ce Hitler avea să ajungă la putere. Cincisprezece la sută aveau tipuri de personalitate anti-autoritare şi asumpția noastră teoretică a fost că nu vor deveni niciodată naziști. Dacă aveau să aibă curajul să-şi rişte viața sau libertatea era o altă întrebare, dar aveau să se opună mereu cu înfocare politicii şi ideologiei naziste. Marea majoritate, şaptezeci şi cinci la sută, aveau tipuri de personalitate mixte, şi acesta este adesea cazul burgheziei. Nici nu erau foarte autoritari, nici nu erau anti-autoritari, dar existau dovezi pentru ambele tendințe. Asumpția noastră legată de ei a fost că erau oameni care nu vor fi nici naziști zeloşi, nici luptători de rezistență, pentru că tipurile lor de personalitate nu erau clar definite în nicio direcție anume. Aveau probabil să meargă cu mulțimea, cu grade diferite de entuziasm sau dezaprobare.

Deşi nu avem informații detaliate care să ne spună câți muncitori germani şi câți funcționari germani au devenit naziști şi ce procentaj s-a împotrivit nazismului (în inimile lor cel puțin, dacă nu exterior), cred că mulți specialişti care ar vedea cifrele obținute de noi ar conchide că ele reflectă realitatea destul de exact. Numai un număr relativ mic de muncitori germani s-au alăturat rezistenței şi un număr şi mai mic au devenit naziști. Marea majoritate nu au fost nici una, nici alta. Şi astfel rezistența a rămas ineficientă. Predicția făcută pe o bază teoretică a fost, desigur, una importantă pentru evaluarea realității politice şi a perspectivelor de succes ale lui Hitler. Şi putem face acelaşi lucru în orice țară cu orice tip de populație dacă întrebăm cum se simt oamenii şi ce sunt, nu doar ce cred. Odată ce ne-am dat seama de această diferență dintre convingere şi

opinie, putem să îi demonstrăm existența empiric şi pe baza unui studiu socio-psihanalitic.

Schultz: Aţi menţionat că studiul dumneavoastră nu a fost publicat după terminare. De ce nu?

Fromm: Nu a fost publicat pentru că directorii institutului nu au vrut să-l dea publicului. Ştiu destul de bine de ce, dar ne-ar duce prea departe dacă am discuta aceasta aici.

Schultz: Au fost la mijloc probabil teama şi precauția. Acesta este, în retrospectivă, un lucru regretabil, căci, dacă studiul ar fi fost făcut public, ar fi avut loc o conştientizare din partea oamenilor.

Fromm: Desigur. Dar studiul a rămas sub cheie. Unele rapoarte despre istoria institutului au pretins că studiul nici n-a avut loc, dar acele rapoarte sunt incorecte. S-a făcut şi există documentație din el.

Schultz: S-au făcut studii comparative acum?

Fromm: Nu, din câte ştiu eu. Colegul meu Michael Maccoby şi cu mine am aplicat aceleaşi principii într-un studiu făcut asupra unui sătuc mexican (publicat sub titlul Social Character in a Mexican Village, New York, 1970). Studiul s-a axat nu numai pe trăsăturile de caracter „autoritar" şi „non-autoritar", dar şi pe altele. Am folosit aceeaşi metodologie şi aceasta a mers foarte bine în studiile făcute de Michael Maccoby asupra diferenței dintre necrofili şi biofili în diversele clase sociale din America. Dar designul de cercetare nu a fost reluat şi refolosit nicăieri altundeva.

Schultz: Domnule profesor Fromm, cum putem deveni mai buni judecători ai caracterului uman în sfera politică? Majoritatea politicienilor nu sunt prea dornici să vadă îmbunătățiri în acest sens, dar mie mi se pare esențial pentru o democrație sănătoasă să avem percepții mai fine ale oamenilor care apar pe scena politică. Televiziunea ne permite să privim fața lor îndeaproape, să le observăm gesturile şi să privim dincolo de ceea ce spun ei. Trebuie să învățăm să recunoaştem care sunt motivele reale din spatele exercițiilor verbale pe care le auzim. Cum putem face acest lucru?

Fromm: Aceasta este o întrebare crucială, mai ales într-o democrație. Cum putem să împiedicăm o democrație să cadă pradă demagogilor? Oamenii dintr-o democrație ar trebui să poată judeca singuri. Dar cum pot ei judeca dacă se iau numai după ceea ce spune politicianul respectiv? Desigur că iau şi alte lucruri ca punct de referință. Alegătorii se ghidează după multe lucruri subliminale şi

formează judecăți legate de onestitatea candidatului, de ipocrizia sa, de francheţea sa, de decenţa sau de eschivările sale. Ştim că aşa este în Statele Unite şi fără îndoială că aşa este şi în Germania. Dar competenţele necesare nu sunt pe îndeajuns dezvoltate pe cât ar trebui.

Există multe condiţii necesare pentru funcţionarea democraţiei, şi nu voi încerca să mă axez asupra lor aici. Dar putem spune că o democraţie va fi capabilă să funcţioneze adecvat odată ce oamenii sunt capabili să vadă tendinţele şi emoţiile dominante ale politicianului respectiv, ce tip de personalitate filosofică şi cvasi-religioasă se ascunde în spatele poziţiilor şi opiniilor sale. Şi aceasta înseamnă că trebuie să ne dezvăţăm de unele lucruri mai întâi. Trebuie să ne dezvăţăm de practica de-a ne axa pe ceea ce spune o persoană şi trebuie să învăţăm să ne uităm la o persoană în totalitatea sa.

Este interesant cât de competenţi suntem în acest sens când este vorba de afacerile din viaţa noastră. Dacă trebuie să angajăm pe cineva sau să ne facem parteneri cu persoana respectivă, nu suntem de obicei îndeajuns de naivi, încât să ascultăm doar ce ne spune persoana aceea despre sine. Vrem să ne formăm o impresie asupra personalităţii sale. Cu cât sunt mai egoiste interesele noastre, cu atât suntem mai precauţi şi mai pregătiţi să facem judecăţi de caracter. Dar acolo unde e vorba de interesele noastre sociale şi politice, nu vrem să ne ostenim. Vrem să fim conduşi, vrem să stăm pe margine, vrem pe cineva care să ne spună ce dorim să auzim, care să ne flateze, şi pe care îl vom recompensa doar pentru că face acest lucru. Şi deci nu îl privim îndeaproape şi nu ne interesează cine e. Dar putem să învăţăm să privim îndeaproape. Putem să învăţăm din laboratorul natural care

se află în noi toți, fie că suntem copii, adolescenți sau adulți. Putem să găsim tot ce ne trebuie acolo. Şi trebuie doar să vrem să vedem. Şi apoi putem citi ca să găsim, şi în cărți, ajutor, deşi este regretabil că psihologia şi, în special, psihologia academică, care ne-a adus atâtea mari succese, nu s-a dovedit extrem de fructuoasă în zona societății şi politicii. Caracterologia, ştiința axată pe caracter, deşi crucială în politică, căsătorie, prietenie, educație, rămâne de o importanță relativ minoră în domeniul psihologiei, deşi este mult mai relevantă vieții decât majoritatea cercetărilor din psihologia academică. Rezultatele acestor cercetări au o mare relevanță teoretică, dar sunt adesea de prea puțin folos în confruntarea cu problemele imediate, practice, din viață.

Schultz: Sper că mă veți scuza dacă îmi aduc propria profesie în conversație (şi poate că supraestimez mult impactul său), dar n-ar trebui ca jurnaliştii să aibă, măcar ei, o oarecare competență în caracterologie? Cel puțin unii dintre ei nu ar putea aplica şi articula public perspectivele critice şi criteriile de care avem nevoie pentru a ne elibera de iluzii atunci când evaluăm situația politică şi orice alte procese şi turnuri de situație care ne afectează pe toți?

Fromm: Da, desigur. Aceasta este de dorit. Dar e un lucru pe care nu trebuie să-l uităm. Caracterologia cere curaj. Este destul de uşor să spui că această conducere politică şi ideile sale sunt bune şi ne vor ajuta. Dar să spui că acest om e un escroc, că politica sa ne va duce pe calea distrugerii, că scopurile sale sunt opusul a ceea ce pretinde

el că sunt, că viziunea sa este o formă de filosofie sau de religie care este împotriva a tot ceea ce considerăm noi că e bun – ca să spui aceste lucruri, îți trebuie curaj, căci ele sunt toate afirmații care nu sunt aşa de uşor de dovedit, căci caracterul poate fi un lucru extrem de complex. Apoi, de asemenea, tindem să gândim că enunțurile cu tentă negativă sunt judecăți de valoare „neştiințifice" ce nu pot fi dovedite. Suntem mereu gata să facem judecăți de valoare despre probleme de gust, dar imediat ce e vorba de personalitate, oamenilor le e teamă să spună ceva ce sună a judecată de valoare. A le spune că judecățile lor sunt total neştiințifice le zdruncină încrederea în sine, de parcă afirmațiile factuale care sunt în acelaşi timp judecăți de valoare ar fi cumva imune la o examinare rațională şi la punerea lor în discuție.

Schultz: O ultimă întrebare care va repeta şi care va pune împreună mult din ceea ce am discutat noi aici. Rezistența este numele unui tip de activitate intensificată, pentru care trebuie să fim antrenați. Dar când este vorba de probleme sociale şi politice, ceea ce întâlnim adesea, din mai multe motive, este pasivitatea, lipsa de interes, fatalismul, sentimentul de neputință şi „refuzurile", atât mari cât şi mici, refuzuri de-a accepta riscuri şi responsabilități, de-a lua decizii, posibil de-a fi obiectul „culpabilizării". Nu putem din nefericire să examinăm aceste motive în detaliu aici. Dar v-aş fi recunoscător dacă ați comenta pe scurt asupra chestiunii referitoare la când şi unde trebuie să înceapă rezistența, astfel încât ea să devină eficientă cu mult înainte să apară necesitatea asasinatului politic.

Fromm: Dacă îți începi rezistența față de Hitler numai după ce şi-a repurtat victoria, atunci ai pierdut înainte de-a începe de fapt. Pentru că, pentru a opune rezistență, trebuie să ai un nucleu interior, o convingere. Trebuie să ai încredere în tine, să fii capabil să gândeşti critic, să fii o ființă independentă, o ființă umană, şi nu o oaie. Pentru a realiza acest lucru, pentru a învăța „arta de-a trăi şi de-a muri", trebuie să faci mult efort, să te pregăteşti, să fii răbdător. Ca orice altă competență, aceasta trebuie învățată. Orice persoană a cărei dezvoltare merge în acea direcție va dezvolta şi capacitatea de-a şti ce e bine – sau ce e rău – pentru ea şi pentru alții, bine sau rău pentru ea ca ființă umană, nu bine sau rău pentru succesul său ori pentru obținerea de putere sau de bunuri.

Structura creierelor noastre ne permite să facem ceva cu adevărat unic. Suntem capabili să ne definim scopurile optime şi să ne punem emoțiile în slujba acestor scopuri. Oricine merge pe acel drum va învăța să reziste nu numai marilor tiranii, ca aceea a lui Hitler, ci de asemenea „micilor tiranii", acele tiranii insidioase ale birocratizării şi alienării din viața de zi cu zi. Acest fel de rezistență este mai greu ca niciodată astăzi, căci întreaga noastră structură socială izvorăşte din aceste mici tiranii. În această structură, ființa umană este redusă din ce în ce mai mult la o cifră, o piesă dintr-o maşinărie, un figurant în scenariul birocratic. Nu poate lua nicio decizie, nu are nicio responsabilitate. Face ce îi cere maşinăria birocratică să facă. Gândeşte din ce în ce mai puțin, simte din ce în ce mai puțin, are din ce în ce mai puțin control asupra vieții sale. Singurele lucruri la care se gândeşte sunt produsele propriului său egoism, şi acestea au de-a face cu întrebări de genul: Cum pot avansa? Cum pot câştiga mai mulți bani? Cum pot să fiu mai sănătos? Nu se întreabă: Ce este bine pentru mine ca ființă umană? Ce

este bun pentru noi ca polis? Pentru grecii din tradiția clasică, acelea erau marile întrebări pe care gândirea își propusese să le rezolve, gândirea nefiind un instrument de control crescând asupra naturii, ci ea fiind un instrument de a răspunde la întrebarea: Care este cel mai bun mod de-a trăi? Ce promovează creşterea umană, actualizarea celor mai benefice potențialități ale noastre?

Pasivitatea răspândită, lipsa de participare la deciziile care ne afectează viața şi care afectează viața societății noastre – acesta este solul pe care fascismul şi alte mişcări similare, pentru care găsim un nume adesea doar post factum, pot de fapt să încolțească.

Relevanța profeților pentru zilele noastre

Dacă dorim să discutăm despre relevanța profeților pentru noi, cei din lumea de azi, va trebui să ne punem, dintru început, câteva întrebări: Profeții mai pot oare transmite ceva către cei care nu sunt practicanți ai creştinismului sau iudaismului? Altfel spus: N-ar trebui oare ca ei să fie importanți pentru oricine din lumea prezentă? Sau, ca să mergem şi mai departe: N-ar trebui ca profeții să devină relevanți pentru noi toți tocmai din cauză că ei au ajuns să conteze atât de puțin în ziua de azi? Nu trăim oare nişte vremuri în care ne lipsesc profeții de care am avea atâta nevoie? Nu vom putea găsi nişte răspunsuri potrivite până când nu vom lămuri care este sensul pe care „profetul” îl are în Vechiul Testament. Să fie el un prezicător care ne

dezvăluie viitorul ce ne-a fost predeterminat? Să fie mai degrabă purtătorul unor veşti de rău augur, şi nu al unor anticipări luminoase? Să fie el un soi de fiu al Casandrei? Sau este mai curând un oracol care, la fel ca oracolul din Delfi, ne spune cum ar trebui să acționăm – chit că sfaturile sale sunt adesea ambigue?

Mai întâi de toate, să lămurim un lucru: profeții nu sunt determinişti. Ei nu neagă voința omului de a-şi croi, aşa cum doreşte, viața şi parcursul său istoric. Ei sunt nişte vizionari, şi nu nişte ghicitori ai viitorului. Sau, am putea spune, că sunt nişte profeți sau prooroci în sensul etimologic: adică sunt nişte „înainte-vorbitori", nişte „vestitori". Adevărul pe care ei îl rostesc este că omul poate să aleagă şi trebuie să aleagă între alternative, iar acele alternative sunt, într-adevăr, predeterminate. Cu alte cuvinte, ceea ce o persoană decide să facă nu este predeterminat, însă alternativele dintre care are de ales sunt predeterminate. În vremurile biblice, în vremea în care profeții vorbeau, alegerile erau între a slăvi puterea statului, a pământului sau a orice putea fi idolatrizat, pe de o parte, sau a distruge statul şi a-i dispersa norodul, pe de altă parte.

Oamenii trebuiau să se decidă pentru una dintre aceste două alternative, iar profeții nu făceau decât să articuleze aceste posibilități. Dar vreau să subliniez că vorbele rostite de aceşti prooroci cu privire la alternativele despre care am discutat nu se reduceau doar la subiecte morale sau religioase, aşa cum tindem astăzi să credem. Ei vorbeau inclusiv în termeni de Realpolitik în sensul cel mai strict al cuvântului. Ei îşi dădeau seama că o biată țărişoară din Orientul Mijlociu, care şi-a pierdut substanța spirituală şi vocația şi care devenise un stat ca oricare altul, era, în timp,

blestemată la pieire, aşa cum se întâmplase şi cu alte ţărişoare care au precedat-o. Aşa că trebuia făcută o alegere. Poporul putea fie să se agaţe de un stat aflat în declin, fie să înceteze să-şi mai idolatrizeze ţara. Ei aveau de ales între aceste două posibilităţi, iar profeţii nu voiau decât să-i facă să se desprindă de o veche iluzie, anume că ar fi putut realiza ambele posibilităţi: să-şi păstreze mini-statul lor, dar şi să-şi continue existenţa ca popor.

Un bun exemplu pentru a ilustra ce vreau să spun se referă la modul în care a reacţionat judecătorul şi proorocul Samuel atunci când israeliţii au spus că-şi doresc să aibă un rege şi că vor ca ei să fie la fel ca toate celelalte popoare. În acel moment, Samuel a rostit răspicat care erau alternativele pentru ei. Puteau să aleagă între un regim opresiv, în care să fie la cheremul unui despot oriental, sau puteau să aleagă să fie liberi. Însă alegerea dintre cele două alternative a fost lăsată în seama poporului, iar norodul şi-a dorit să fie ca celelalte popoare. Adică, şi-a dorit să aibă un rege. Atunci Domnul i-a zis lui Samuel: Ascultă glasul lor, dar să-i previi şi să le arăţi limpede cum îi va trata regele care va domni peste ei.

Ajungem acum la cea de a treia funcţie a profeţilor, aceea de protestatari. Ei nu doar că le arată popoarelor care le sunt alternativele, ci le şi previn, cu patos, asupra alegerilor care ar putea să le aducă pieirea. Şi, astfel, protestează în faţa alegerii unor variante distructive. Însă, odată ce şi-au rostit mesajul şi au dat curs dezaprobării lor, ei vor lăsa poporul să aleagă precum doreşte. Nici chiar Dumnezeu nu va interveni şi nu va face miracole. Responsabilitatea este lăsată pe umerii omului, care trebuie să-şi făurească de unul singur destinul. Profetul ajută oamenii doar în sensul

în care el explicitează alternativele şi atrage atenţia asupra acelor alegeri care vor duce la dezastru.

Astăzi, noi suntem într-o situaţie similară. Şi noi suntem expuşi acum unei decizii pe care trebuie s-o luăm – avem de ales între o societate umană şi barbarie, între dezarmarea nucleară totală şi o distrugere totală (sau, în cel mai bun caz, o distrugere parţială, dar masivă). În zilele noastre sarcina profetului ar fi aceeaşi: de a pune în cuvinte clare alternativele şi de a protesta contra alegerii care ar duce la anihilare.

În ce credeau profeţii de demult? Ei propovăduiau o singură credinţă, aceea într-un Dumnezeu a cărui natură încorpora dreptatea şi adevărul. Însă acei profeţi nu vorbeau atât despre chestiunile de credinţă, cât, mai degrabă, despre chestiunile de conduită, adică despre cum putea poporul să întrupeze în această lume principiile date de Dumnezeu. Exista totuşi un aspect legat de credinţă care era extrem de important pentru profeţi, anume că Dumnezeu este unul şi veritabilul Domn. Dar ce înseamnă când spunem că Dumnezeu este „singurul şi adevăratul Domn”? Este oare vorba despre un fel de problemă matematică, în care îl comparăm pe unu cu mai mulţi? Sensul acestei sintagme este că există o unitate, există acest Unu care stă în spatele întregii diversităţi a creaţiilor şi în spatele multiplelor noastre simţuri şi impulsuri – un Unu care este principiul suprem. Nu vom putea pricepe semnificaţia acestui Unu din gândirea profetică decât dacă luăm în considerare încă un factor crucial. Este vorba despre distincţia dintre Dumnezeu şi idoli (sau falşii dumnezei). Idolii sunt creaţi de om. O divinitate poate să devină, şi ea, un idol dacă este slăvită ca un idol, ca o lucrare a omului. Dumnezeu este viu, iar sintagma „Dumnezeul cel viu” apare foarte des în vorbele

profeților. Idolii sunt nişte lucruri, altfel spus ei sunt lipsiți de viață. Aşa cum a spus cândva un profet: Ei au ochi, dar nu pot să vadă; ei au urechi, dar nu pot să audă.

Profeții ştiu că adorarea idolilor înseamnă ca oamenii să devină sclavii lor. Aceşti profeți subliniază, cu ironie, cum idolatria pleacă de la o biată bucată de lemn. Cu o jumătate din acea bucată, idolatrul îşi face focul şi găteşte. Din cealaltă jumătate, el îşi ciopleşte un idol şi apoi se roagă la acea bucată de lemn, care a ieşit din mâinile lui, ca şi cum acel fragment de lemn modelat chiar de el i-ar fi în vreun fel superior. Dar cum se face că acea bucată de lemn ajunge să-i fie superioară omului? Aceasta vine din modul în care omul a investit în ea propriile sale puteri, deci i-a transferat forțele lui – astfel, omul a devenit mai sărăcit, iar idolul a devenit mai bogat şi mai puternic. Iar pentru a nu sărăci întru totul, omul va trebui să se supună noului său idol şi să recâştige o părticică din bogățiile sale interioare, devenind astfel un sclav al idolului. În limbajul filosofiei moderne, numim acest fenomen „alienare". În sensul în care este utilizat acest termen de Marx şi de Hegel, „alienarea" desemnează aceleaşi lucru la care se refereau şi profeții când vorbeau despre idolatrie. Este vorba despre o subjugare a sinelui în fața lucrurilor, despre o pierdere a sinelui interior şi a libertății; în acelaşi timp este vorba şi despre o centrare exagerată pe sine, care apare în urma acestei înrobiri. Câtă vreme noi nu ne rugăm la Baal sau la soția lui, zeița războiului Astarte, ni se pare că nu ne-am făcut idoli şi nici nu suntem idolatri. Dar uităm mult prea uşor că idolii noştri au de fapt alte nume. Nu-i cheamă Baal sau Astarte, dar le ştim bine numele: posesiuni, putere, producție materială, bunuri de consum, onoare, faimă şi orice altceva venerează oamenii în ziua de azi, adică orice altceva de care se lasă înrobiți.

Probabil că cea mai importantă contribuție a profeților biblici la istoria lumii este viziunea lor legată de o perioadă mesianică. Este vorba despre o viziune nouă şi unică, ce se va dovedi a fi extrem de rodnică la nivel istoric, o viziune a „salvării", o salvare a omului prin intermediul propriei sale autorealizări. În viziunea profeților, această perioadă mesianică va fi un timp în care va fi ridicat blestemul pus asupra omului pe când era în Eden. O parte din acest blestem constă în aceea că omul şi-a pierdut pacea interioară, viața lui fiind răvăşită de pulsiunile sale, de nevoia de a poseda mai mult şi mai mult. Blestemul a afectat şi relațiile dintre sexe. Ni se pare azi de la sine înțeles că bărbații reprezintă sexul aflat la comandă, dar nu trebuie să uităm că, în povestea biblică, puterea bărbatului asupra femeii a fost impusă ca o pedeapsă, ca o anatemă. Cu alte cuvinte, înainte de blestemul adamic, bărbatul nu i-a fost cu nimic superior femeii. Şi există multe dovezi istorice care sugerează că, în timpurile preistorice, nu exista, în realitate, niciun fel de dominație a bărbatului asupra femeii.

Un ultim aspect al acestui blestem la care vreau să mă refer aici priveşte relația de ostilitate dintre om şi natură, ideea că omul trebuie să-şi câştige pâinea prin sudoarea frunții, că munca nu este o bucurie, ci o pedeapsă. Acest lucru a rămas valabil pentru mulți oameni până în zilele noastre. Iar acest blestem asupra omului (care trebuie să se afle în duşmănie cu natura) se reflectă şi în ideea că femeia nu va putea să-şi aducă odraslele pe lume decât prin multă suferință. Sudoarea bărbatului şi durerile facerii, în cazul femeii, sunt cele două simboluri ale umilirii şi pedepsirii umanității, în sensul blestemului biblic. Aşa cum am menționat mai devreme, astăzi noi privim aceste condiționări ca fiind naturale şi inevitabile, deşi autorii Bibliei nu le vedeau în niciun caz la fel.

În ce constă această idee a mesianismului despre care au vorbit proorocii? Era mesianică pe care au prezis-o trebuia să aducă o nouă pace, care înseamnă mai mult decât simpla absență a războiului. Este vorba despre o lume a solidarității şi armoniei între indivizi, între națiuni, între sexe, între om şi natură, o lume în care, aşa cum spun profeții, omul nu mai este învățat să se teamă. Noi uităm mult prea repede că agresivitatea este o consecință a fricilor noastre. Frica ne este inculcată la fiecare pas pe care îl facem, suntem învățați să nu ne încredem în nimeni şi să ne aşteptăm de la tot ce e mai rău din partea semenilor. Profeții au fost suficient de tranşanți atunci când au spus că violența nu va dispărea decât atunci când şi frica se va disipa. Iar aceasta se potriveşte foarte bine cu viziunea lor despre era mesianică. În ochii lor, acest timp ar trebui să fie unul al abundenței – nu unul al opulenței, ci unul al abundenței, în sensul în care, pentru prima oară, masa va fi pusă pentru oricine ar dori să mănânce, căci orice ființă umană are dreptul să stea la masă şi să se servească din mâncare, împreună cu celelalte ființe umane. O altă trăsătură a acestei ere mesianice, aşa cum era văzută de profeți, ar fi că, dincolo de faptul că oamenii vor trăi în pace şi armonie, nu vor mai fi avari şi invidioşi şi nici nu vor mai fi în conflict cu semenii şi cu natura; ei vor avea un nou scop în viață, o nouă finalitate. Iar acest țel nu va consta în acumularea de obiecte necesare pentru o viață materială împlinită. Satisfacerea acestor nevoi este o problemă care ne va urmări tot timpul, dar vor exista întotdeauna şi soluții. Lucrul de care erau interesați profeții se referea la altceva: la cunoaşterea completă a lui Dumnezeu. Sau, ca să reformulăm în termeni non-teologici: scopul lor era ca omul să-şi dezvolte potențialul psihic, rațiunea şi viața cât mai mult cu putință. Scopul era, deci, ca omul să devină liber şi

centrat în sine; să devină tot ceea ce o ființă umană este capabilă să devină.

Această eră mesianică este, într-un anume sens, o re-creare a stării paradisiace. Doar că starea paradisiacă a fost la începutul istoriei sau – dacă vreți – la începuturile preistoriei. Acea armonie edenică a durat până când omul a început să se perceapă pe sine ca individ separat de ceilalți indivizi. Era o armonie a unei „subdezvoltări" umane, a unei stări primitive, a unei unități primordiale preistorice. Era mesianică este o întoarcere la acea armonie, însă aceasta nu va fi posibilă decât după ce omul se va fi realizat pe sine, pe de-a-ntregul, în cadrul istoriei. Epoca mesianică nu va marca sfârşitul istoriei, însă va reprezenta, într-un fel, primele începuturi ale unei istorii cu adevărat omeneşti – căci toate acele lucruri care l-au ținut în loc pe omul care voia să-şi împlinească pe deplin umanitatea vor fi fost lăsate în urmă.

Am vorbit mai devreme despre influența şi roadele acestei idei mesianice asupra evoluției umanității. S-ar putea să nu existe vreo altă idee care să fi avut o mai mare înrâurire asupra dezvoltării noastre, ca oameni. Nu vreau să intru acum în amănunte sau să ridic ştiu eu ce probleme controversate, dar cred că pot să afirm, fără să mă înşel, că atât creştinismul, cât şi socialismul au fost profund influențate de ideea mesianică, chiar dacă fiecare a exprimat-o în chipuri diferite şi fiecare a deviat de la ideea originară, aşa cum am încercat s-o conturez mai sus.

Ideea mesianică a fost ținută în viață de-a lungul istoriei. A fost şi amuțită din când în când; iar alteori a fost coruptă, aşa cum s-a întâmplat în creştinism, de exemplu. Oricum, ea nu a murit niciodată; a rămas tot timpul vie, ca o

sămânță în latență. Fapt care se confirmă şi dacă ne uităm la ce întâmplă astăzi. Socialismul ne-a oferit un alt exemplu de întrupare a ideii mesianice. Socialismul umanist al lui Marx a fost corupt, foarte curând şi în totalitatea sa, în cadrul aşa-numitelor țări socialiste. Dar chiar şi în aceste cazuri, sămânța nu s-a uscat de tot; putem vedea, în aceste țări, cum versiunea secularizată a ideii mesianice (pe care o găsim în marxism, dar nu şi în socialismul comunist şi nici în social-democrație) reînvie din când în când, chiar dacă doar la nivelul unor indivizi. Nu este probabil niciun fel de exagerare dacă vom spune că e greu să concepem istoria noastră modernă fără să ținem cont de influența exercitată de ideea mesianică. Iar istoria modernă nu va putea fi înțeleasă pe deplin dacă nu vom analiza cu atenție unde şi cum a triumfat această idee, respectiv unde şi cum a fost ea coruptă. Acesta este motivul pentru care ne permitem să afirmăm că profeții sunt în ziua de azi mai relevanți ca niciodată. Ei sunt relevanți nu doar din acest motiv, dar şi pentru că, aşa cum am subliniat mai devreme, alegerile cu care ne confruntăm în prezent sunt, în esență, cam la fel cu cele pentru care trebuiau să se decidă oamenii din vremea profeților. Şi noi, acum, trebuie să vedem cât mai clar care ne sunt opțiunile; şi noi, cei din prezent, trebuie să luăm o hotărâre. Şi dacă vrem să ne facem o idee mai clară despre importanța pe care profeții o au pentru noi, atunci nu va fi de ajuns ca noi să ne preocupăm doar de evenimentele curente; ci va trebui pur şi simplu să-i citim pe profeți. Lectura lor va deveni extrem de relevantă şi, aş zice, chiar incitantă. Căci aceşti prooroci au să ne spună mult mai multe lucruri despre lumea noastră contemporană decât pot să ne spună toți acei reporteri de ştiri care pretind că sunt în posesia celor mai noi veşti şi că ne pot înfățişa prezentul

aşa cum este el – ceea ce, într-un fel, e adevărat; numai că ei nu pot să lumineze acest prezent.

Cine este omul?

Întrebarea „Cine este omul?” ne conduce direct în miezul problemei. Dacă omul ar fi un lucru, atunci am putea să întrebăm ce anume este el şi l-am putea defini în felul în care definim un lucru din natură sau un produs industrial. Dar omul nu este un lucru şi nu poate fi definit aşa cum definim un obiect. În ciuda acestui fapt, omul este adesea văzut ca un lucru. El este descris ca muncitor, ca şef de uzină, ca medic şi aşa mai departe. Doar că aceste descrieri nu ne lămuresc decât în privința funcției sociale a acelui individ. Cu alte cuvinte, omul este definit pe baza locului pe care îl ocupă în societate.

Omul nu este un lucru; el este o ființă vie aflată într-un continuu proces de dezvoltare. În fiecare punct din evoluția sa, omul nu este încă ceea ce poate să fie şi ceea ce urmează să devină.

Deşi noi nu putem defini omul aşa cum definim o masă ori un ceas, el poate totuşi să fie circumscris unei anumite definiții. Şi putem spune ceva mai mult despre el, dincolo de evidența că el nu e un lucru, ci un proces viu. Cel mai important aspect al definiției omului este acela că a sa gândire poate să meargă dincolo de satisfacerea nevoilor sale corporale. Căci gândirea lui nu este, aşa cum se întâmplă în cazul animalelor, un simplu mijloc pentru procurarea bunurilor râvnite; gândirea umană este şi un

instrument pentru explorarea realității propriei noastre ființe şi a lumii din jurul nostru, indiferent că vorbim despre lucruri ce ne atrag sau ne repugnă. Altfel spus, omul nu doar că este dotat cu inteligență (pe care şi animalele o au), dar el posedă şi rațiune – pe care o poate folosi ca să ajungă la adevăr. Când omul se lasă condus de rațiune, el va acționa în interesul său, atât spre beneficiul său intelectual, cât şi spre binele său trupesc. Din experiența noastră, noi ştim însă că mulți oameni, orbiți de avariție şi vanitate, nu se lasă, în viețile lor private, conduşi de rațiune. Mai rău de atât, acțiunile națiunilor vor fi şi mai puțin ghidate de rațiune, căci demagogii abia aşteaptă ca cetățeanul să uite că, dacă el se va încrede în demagogi, atunci îşi va aduce la ruină oraşul lui şi lumea sa. Multe națiuni au ajuns să fie distruse pentru că nu au fost capabile să se elibereze de emoțiile iraționale care le controlau comportamentul şi pentru că nu au fost în stare să învețe în ce constă arta de a te lăsa ghidat de rațiune. Sarcina crucială realizată de profeții Vechiului Testament nu a fost, aşa cum mulți cred, aceea de a prezice viitorul. Ci a fost să proclame adevărul şi, astfel, să sugereze indirect care vor fi consecințele viitoare ale acțiunilor prezente ale poporului lui Israel.

Câtă vreme omul nu este un lucru care să poate fi descris din exterior, vom fi obligați, dacă vrem să-l definim, să ne întoarcem către experiența noastră personală, ca ființe omeneşti. Întrebarea „Cine este omul?” ne va conduce în mod necesar la întrebarea „Cine sunt eu?”. Şi, dacă vrem să evităm greşeala de a-l trata pe om ca pe un lucru, singurul răspuns pe care o să-l putem da întrebării „Cine sunt eu?” este: „Eu sunt o ființă umană”. Mulți oameni n-au luat niciodată act de identitatea lor ca ființe umane. Ei şi-au creat tot soiul de imagini iluzorii despre sine, despre calităților lor, despre identitatea lor. Ei vor răspunde adesea

întrebării noastre, spunând: „Sunt profesor”, „Sunt muncitor” sau „Sunt doctor”. Însă această informație despre ce lucrează cutare persoană nu ne spune nimic despre persoana în sine şi nu ne dă niciun indiciu care să ne ajute să răspundem la întrebarea „Cine este el?”, „Cine sunt eu?”

Ajunşi în acest punct, ne confruntăm cu un nou obstacol. Cu toții avem o anumită orientare psihică, morală şi socială. Când şi cum pot să ştiu dacă direcția pe care apucat-o cineva va fi o direcție permanentă sau dacă nu vor apărea nişte experiențe decisive care îl vor pune pe o cu totul altă cale? Există momente în care oamenii sunt atât de bine fixați pe drumul lor, încât să putem afirma, fără să greşim, că ei sunt ceea ce sunt în acel moment şi că ei nu se vor mai schimba nicicând? Statistic vorbind, e posibil să putem trage astfel de concluzii pentru destul de mulți indivizi. Dar putem „fixa” pe oricine, până la moartea sa, în acel cadru în care îl găsim la un moment dat? Şi mai putem oare şti cu certitudine cine „este” acel om dacă ne vom da seama că el s-ar fi schimbat în caz că ar fi avut mai mult de trăit?

Există şi o altă cale prin care putem să definim omul. El este ghidat de două tipuri de emoții şi pulsiuni. Un tip ține de biologic şi este, în principiu, la fel pentru toată lumea. Este vorba despre tot ceea ce ține de registrul eforturilor pentru supraviețuire: nevoia de a ne satisface foamea şi setea, nevoia de protecție, nevoia de a face parte dintr-o anume structură socială şi, într-un grad mult mai mic, nevoia de împlinire sexuală. Emoțiile din cel de-al doilea tip nu sunt înrădăcinate în biologic şi nu sunt aidoma pentru toți. Aceste emoții (iubirea, bucuria, solidaritatea, invidia, ura, gelozia, competitivitatea, avariția etc.) se nasc din structuri sociale diferite. În cazul urii, va trebui să distingem între ura reactivă şi cea endogenă. Înțeleg aceşti termeni într-un mod

similar cu felul în care deosebim între depresia reactivă şi cea endogenă. Ura reactivă este un răspuns la un atac sau la o ameninţare la adresa propriei persoane sau a grupului din care facem parte – de obicei, această ură se stinge odată ce pericolul a trecut. Ura endogenă este, în schimb, o trăsătură de caracter. O persoană dominată de acest tip de ură va căuta tot timpul noi căi prin care să-şi pună în act sentimentul de ură.

Spre deosebire de emoţiile cu rădăcini biologice, emoţiile generate pe cale socială, despre care tocmai am discutat, sunt nişte produse ale unor structuri sociale specifice. Într-o societate în care o minoritate exploatatoare domină o majoritate sărăcită şi lipsită de apărare, va exista ură de ambele părţi. Este destul de clar din ce motive va apărea ura din partea majorităţii exploatate. În schimb, ura din partea minorităţii dominante este alimentată de frica faţă de răzbunarea celor opresaţi; în plus, această minoritate trebuie să urască masele, pentru a-şi domoli sentimentul de culpabilitate şi pentru a-şi justifica actele exploatatoare. Ura nu va dispărea câtă vreme nu vor fi reinstaurate dreptatea şi egalitatea. La fel, adevărul nu va putea să iasă la iveală câtă vreme oamenii vor trebui să mintă pentru a justifica faptul că încalcă principiile egalităţii şi dreptăţii.

Unii susţin că principiile de tipul egalităţii şi dreptăţii sunt nişte ideologii dezvoltate de-a lungul istoriei şi care nu fac parte din structura de bază cu care omul a fost dotat de la natură. Nu vreau să mă lansez într-o contraargumentaţie prea detaliată, însă vreau să subliniez un lucru ce vorbeşte de la sine: Modul în care oamenii reacţionează atunci când un grup duşman le încalcă principiile dreptăţii şi egalităţii demonstrează că oamenii au, chiar în miezul fiinţei lor, un profund ataşament faţă de aceste valori. Receptivitatea

conştiinţei morale a omului se vede mai bine că oricând în reacţia majorităţii oamenilor atunci când sesizează o cât de mică violare a dreptăţii sau egalităţii – desigur, excepţie fac tocmai cei care sunt acuzaţi de încălcarea acestor valori şi care nu vor reacţiona la această violare de drepturi. Aşa se face că putem observa expresii vehemente al conştiinţei morale la nivelul acuzaţiilor pe care unele grupuri naţionale le direcţionează împotriva inamicilor lor. Dacă oamenii nu ar avea această sensibilitate morală naturală, cum ar mai fi oare posibil ca ei să fie atât de profund mişcaţi şi indignaţi de relatările privind atrocităţile comise de duşmanii lor?

Ar mai fi încă o definiţie a omului, una care spune că el este o fiinţă în cazul căreia determinarea instinctuală a comportamentelor sale a fost redusă la minimum. Omul a conservat desigur şi nişte elemente ale motivaţiei instinctuale, cum ar fi nevoia lui de a-şi satisface foamea sau de a se reproduce. Însă el nu va fi îmboldit la modul precumpănitor de instinct decât atunci când va fi ameninţată supravieţuirea sa individuală ori cea a comunităţii sale. Majoritatea pulsiunilor care motivează oamenii – ambiţie, invidie, gelozie, răzbunare – apar şi sunt hrănite de nişte structuri sociale specifice. Iar faptul că aceste pulsiuni pot să domine chiar şi instinctul nostru de supravieţuire este o dovadă a forţei pe care pot s-o aibă. Oamenii sunt adesea gata să-şi dea şi viaţa când se lasă copleşiţi de ură şi ambiţii, dar şi de dragul iubirii sau al loialităţii.

Cel mai abominabil dintre toate impulsurile umane, nevoia de a folosi o altă persoană în propriile scopuri folosindu-ne de puterea pe care o avem asupra acesteia, nu este prea departe de o formă rafinată de canibalism. Nevoia de a-i folosi pe ceilalţi pentru propriile noastre scopuri nu exista în

societățile neolitice. Pentru aproape oricine din ziua de azi, este imposibil de imaginat că a existat cândva o perioadă istorică în care omul nu voia să-l exploateze pe semenul său, deci în care nu existau nici oameni exploatați. Totuşi, astfel de timpuri chiar au existat. În civilizația timpurie a agricultorilor şi a vânătorilor-culegători, fiecare avea îndeajuns cât să-şi ducă traiul şi nu exista niciun motiv pentru care ar fi trebuit să simtă nevoia de a acumula bunuri. În astfel de societăți, proprietatea privată nu putea fi încă folosită pe post de capital şi de sursă de putere. Această etapă se reflectă în gândirea omenească, într-o formă simbolică, în cadrul Vechiului Testament. Copiii lui Israel au fost hrăniți, când au ajuns în pustiu, cu mană cerească. Era în cantități suficiente şi fiecare putea să mănânce după pofta inimii; însă mana nu putea fi pusă deoparte, tezaurizată. Căci resturile de peste zi se stricau şi dispăreau. Nu avea deci niciun rost să-ți pui problema că ar trebui să păstrezi ceva şi pentru ziua de mâine. Pe de altă parte, bunuri precum cerealele sau sculele nu dispar de pe o zi pe alta. Ele pot fi puse deoparte şi le vor conferi putere celor care vor deține cantitățile cele mai mari din aceste bunuri. Doar atunci când surplusul a început să prisosească la un anumit nivel, doar atunci a devenit avantajos ca cei din clasa conducătoare să-şi exercite puterea asupra celorlalți şi să-i forțeze pe supuşii lor să lucreze pentru conducători şi să accepte să primească în schimb doar o cantitate minimă, de subzistență, din roadele muncii lor.

Triumful societății de tip patriarhal şi-a găsit în rândul sclavilor, muncitorilor şi femeilor principalele victime ale exploatării sale. Doar atunci când omul va înceta să fie un bun de consum pentru „semenii” săi mai puternici, perioada noastră preistorică şi canibalică va putea lua sfârşit şi va

putea începe adevărata istorie umană. Pentru a ajunge aici, va trebui să devenim pe de-a-ntregul conştienţi de cât de „criminale” sunt obiceiurile şi acţiunile noastre canibalice. Şi chiar şi o conştientizare deplină a acestui fapt va rămâne fără consecinţe, dacă nu va fi acompaniată de o remuşcare de aceeaşi anvergură.

Remuşcarea înseamnă mai mult decât să îţi pară rău pentru ce ai făcut. Remuşcarea este o emoţie extrem de puternică. O persoană care are remuşcări simte o adevărată repulsie faţă de sine şi faţă de ceea ce a făcut. Adevărata remuşcare, dimpreună cu ruşinea care o însoţeşte, sunt singurele emoţii umane care pot face ca vechile crime să nu mai fie repetate iar si iar. Acolo unde nu există nicio remuşcare, poate să apară iluzia că nu au fost comise niciun fel de crime. Dar unde putem să găsim o remuşcare autentică? Oare israeliţii simt vreun fel de remuşcare pentru genocidul de care sunt vinovaţi faţă de triburile din Canaan? Oare americanii simt vreun fel de remuşcare faţă de faptul că i-au măturat pe indieni de pe faţa pământului? De milenii întregi, omul a trăit într-un sistem care l-a scutit pe cel victorios de orice remuşcare, de vreme ce puterea era echivalată cu dreptatea. Fiecare dintre noi ar trebui să ne asumăm într-un mod cât mai deschis acele crime comise de predecesorii noştri, de contemporanii noştri sau chiar de noi înşine – şi nu mă refer doar la acele crime comise de noi în mod direct, ci şi la cele pe care le-am lăsat să se întâmple, pentru că nu am protestat la vremea cuvenită. Ar trebui să ne recunoaştem acele crime în mod deschis, public, sub o formă ritualică, să le asumăm aşa cum s-au petrecut. Biserica Romano-Catolică oferă individului oportunitatea de a-şi mărturisi păcatele, deci lasă conştiinţa morală să-şi facă vocea auzită. Dar confesiunea individuală nu este îndeajuns, pentru că ea nu poate include acele crime care

sunt comise de un grup, o clasă, o naţiune sau, mai important, de către un stat suveran – toate aceste entităţi nu cad sub jurisdicţia conştiinţei individuale. Câtă vreme nu vom fi dispuşi să procedăm la nişte „mărturisiri ale culpei naţionale", noi vom continua să ne purtăm la fel ca mai înainte, fiind foarte ageri în a detecta crimele duşmanilor, dar rămânând orbi la crimele propriului nostru popor. Cum să ne mai aşteptăm ca indivizii să ia în serios preceptele conştiinţei lor morale câtă vreme naţiunile care pretind a fi gardienii moralităţii acţionează fără să le pese în vreun fel de această conştiinţă morală? Ceea ce urmează în mod inevitabil este că vocea conştiinţei va fi amuţită în fiecare cetăţean, căci conştiinţa morală este precum adevărul: e una singură şi nu poate fi divizată.

Dacă vrem ca raţiunea umană să devină un îndrumător eficace al acţiunilor noastre, ea nu va trebui să se lase dominată de emoţiile iraţionale. Inteligenţa rămâne inteligenţă chiar şi când este folosită în scopuri malefice. În schimb, cu raţiunea, lucrurile stau altfel: ea este conştiinţa noastră asupra realităţii aşa cum este ea, şi nu aşa cum ne-ar plăcea să fie, pentru a servi scopurilor noastre. Raţiunea, în sensul lămurit aici, nu va putea să aibă forţă decât în măsura în care vom lăsa deoparte emoţiile iraţionale, adică în măsura în care noi, ca fiinţe umane, vom deveni cu adevărat oameni, iar pulsiunile noastre iraţionale vor înceta să mai fie principala forţă motivatoare din spatele acţiunilor noastre.

Ajunşi în acest punct, nu putem să nu ne întrebăm care sunt acele pulsiuni de care specia umană are nevoie pentru a putea supravieţui. Agresivitatea şi tendinţa către distrugere pot să ajute un grup în a anihila un alt grup (pentru a supravieţui), dar aceste pulsiuni vor căpăta o cu

totul altă semnificație dacă le vom considera în contextul întregii umanități. Dacă agresivitatea se va răspândi la nivelul întregii populații, aceasta va conduce nu doar la distrugerea unui grup sau a altuia, ci va aduce anihilarea întregii specii omeneşti. În trecut o astfel de ipoteză nu avea cum să devină realitate, aşa încât nu era decât o speculație gratuită. Astăzi, iubirea noastră pentru viață este în plin reflux. Iar distrugerea întregii umanități a devenit o posibilitate realizabilă, pentru că noi suntem acum în posesia mijloacelor de autodistrugere şi pentru că adesea ne paşte gândul de a folosi aceste mijloace. De aceea, astăzi, trebuie să devenim conştienți de modul în care principiul supraviețuirii celui mai bine adaptat (adică acea voință neîngrădită de putere de la nivelul statelor suverane) poate conduce la anihilarea întregii omeniri.

În secolul al XIX-lea, Emerson spunea: „Lumea obiectelor este la timonă şi guvernează omenirea". Acum noi putem zice: „Omul şi-a făcut idoli din lucruri, iar venerarea acestor lucruri îl poate duce la aneantizare".

Ni se tot repetă că ființele omeneşti sunt maleabile într-un mod nelimitat şi, la o primă impresie, aşa par să stea lucrurile. Căci, dacă aruncăm o privire către comportamentul uman de-a lungul vremurilor, vom vedea că nu există niciun fel de acțiune omenească (de la cea mai nobilă până la cea mai josnică) pe care omul să nu fie capabil s-o săvârşească şi pe care omul să nu o fi pus deja în act. Însă acest principiu al maleabilității ființelor omeneşti are nevoie de o nuanțare. Orice fel de comportament care nu va servi creşterii persoanei, progresului ei către o autorealizare plenară, va avea o serie de consecințe nefaste. Cel care comite un abuz se va teme de cel abuzat. Criminalul se teme de faptul că nelegiuirile

sale îl vor condamna la a-şi petrece o parte din viaţă singur, în închisoare. Individul pus pe distrugere se teme de mustrările cugetului său. Consumatorul lipsit de bucurie se teme că nu va reuşi să ducă o viaţă cu adevărat însufleţită.

În această teză a maleabilităţii nesfârşite a omului există, la nivel implicit, şi ideea că omul poate să fie viu din punct de vedere fiziologic, dar să fie infirm din punctul de vedere al umanităţii sale. O astfel de persoană va fi nefericită şi nu va şti ce înseamnă bucuria. Va fi plină de amărăciune, iar aceasta o va face să devină distructivă. Doar odată ce va putea ieşi din acest cerc vicios, ea va putea din nou să se bucure. Lăsând la o parte fiinţele umane care suferă de patologii congenitale, putem afirma că, la naştere, fiinţele omeneşti sunt sănătoase din punct de vedere psihic. Ele ajung să sufere la nivel psihic atunci când alţii încearcă să-şi impună un control total asupra lor – aceştia din urmă sunt indivizii care urăsc viaţa şi care nu pot să sufere auzul unor râsete de bucurie. Dacă un copil ajunge să fie infirm în urma unui astfel de tratament, cei care l-au abuzat se vor simţi îndreptăţiţi în ostilitatea lor faţă de copil şi vor spune că atitudinea lor negativă este doar o urmare a comportamentului disfuncţional al copilului, şi nu cauza dizabilităţii acelui copil.

Dar de ce ar vrea cineva să transforme un semen într-un infirm? Răspunsul se găseşte în observaţia mea legată de faptul că, şi în prezent, canibalismul există încă în societatea noastră. O persoană care va fi handicapată la nivel psihic va putea fi abuzată mult mai uşor de către cei puternici. O persoană puternică se poate apăra şi poate lovi înapoi. Cel slab, însă, nu va putea reacţiona. El va fi o pradă uşoară pentru cei aflaţi la putere şi ghidaţi de reaua-voinţă. Cu cât mai uşor îi va fi grupului aflat la putere să-i

transforme în nişte infirmi (la nivel psihic) pe cei pe care îi domină, cu atât mai simplu le va fi abuzatorilor să-şi domine supuşii, folosindu-i în propriile scopuri.

În măsura în care omul este dotat cu raţiune, el îşi poate analiza în mod critic trăirile şi poate vedea ce anume este propice pentru creşterea lui şi ce anume îl ţine pe loc. El va urmări o cât mai armonioasă dezvoltare a potenţialului său mental şi fizic, scopul ultim fiind atingerea unei stări de bine. Opusul stării de bine este depresia, aşa cum a demonstrat şi Spinoza. Aceasta înseamnă că bucuria este un produs al raţiunii, pe când depresia este un rezultat al unei vieţi prost trăite. Cea mai clară confirmare o găsim în Vechiul Testament, unde se afirmă că israeliţii comit un greu păcat prin faptul că duc nişte vieţi lipsite de bucurie, în ciuda traiului lor marcat de abundenţă.

Premisele de bază ale societăţii industriale sunt în conflict cu starea de bine a omului. Să vedem, însă, care sunt aceste premise.

Prima premisă de bază este aceea că natura trebuie să fie ţinută sub control. Dar societatea preindustrială nu voia şi ea să controleze natura? Aşa este; altfel, omul ar fi murit de foame până acum. Însă modalitatea prin care controlăm natura în cadrul societăţii industriale diferă de felul în care societăţile agricole manipulează natura. Lucrurile s-au schimbat radical din momentul în care societatea industrială a început să folosească tehnologia pentru a domina natura. Tehnologia se foloseşte de capacitatea de gândire a omului pentru a produce lucruri. Este substitutul masculin pentru pântecele feminin. De aceea, la începutul Vechiului Testament ni se povesteşte cum Dumnezeu a creat lumea prin cuvântul Său. În mitul babilonian al

creației, care e și mai vechi, Marea Mamă este cea care dă naștere acestei lumi.

A doua premisă de bază a societății industriale ar fi că ființele umane pot fi exploatate prin apel la forță sau prin oferirea de recompense – și cel mai des prin combinarea celor două mijloace.

O a treia premisă este că activitatea economică trebuie să fie profitabilă. În societatea industrială motivația de a crea profit nu este atât expresia unei lăcomii personale, ci este mai curând un test pentru corectitudinea comportamentului economic. Noi nu producem bunuri pentru a fi folosite (deși, dacă e să fie vandabile, ele trebuie să aibă și o anumită valoare utilitară). Noi producem bunuri pentru a face profit. Rezultatul final al activității mele economice trebuie să fie faptul că am câștigat mai mult decât am cheltuit pentru producerea sau procurarea acelor bunuri pe care le pun în vânzare. Este deci greșit să credem că dorința de profit ar fi, în primul rând, o trăsătură psihică definitorie pentru cei lacomi. Dorința de profit poate fi și asta, desigur, dar aceasta nu explică de ce goana după profit a devenit o normă în societatea industrială modernă. Profitul este pur și simplu o dovadă a unui comportament economic corect, fiind așadar un criteriu pentru competența în afaceri.

O a patra trăsătură specifică societăților industriale este competiția. Istoria ne demonstrează totuși că, în urma unei centralizări crescute și a dezvoltării sporite a unor organizații economice (și ca urmare a înțelegerilor cu privire la prețuri – practică ilegală, dar atotprezentă), competiția dintre mai marii de pe piață a fost înlocuită cu cooperarea dintre aceste concerne. Dacă mai există competiție economică, aceasta e probabil să aibă loc între micile

magazine de desfacere, şi nu între concerne. Prin felul în care este structurată economia modernă, legăturile afective între comerciant şi client sunt scoase din joc. Mai demult, neguțătorul era interesat de clientul său şi actul de vânzare reprezenta mai mult decât o tranzacție bănească. Omul de afaceri simțea o anume satisfacție dacă reuşea să-i vândă muşteriului său un produs care să-l mulțumească şi să-i fie de folos. Acest lucru se mai întâmplă şi azi, dar constituie mai degrabă excepția şi e ceva ce poate fi întâlnit mai ales la micile prăvălii de modă veche. Într-un magazin cu lucruri scumpe, vânzătorii îți zâmbesc cu politețe. Într-un magazin ieftin, ei privesc absenți în gol. Nu mai e cazul să precizez că zâmbetul cu care eşti întâmpinat în magazinul de lux este unul fals şi că face parte din prețul pipărat.

Un al cincilea punct pe care vreau să-l menționez aici se referă la faptul că, în veacul nostru, capacitatea de empatie s-a diminuat vizibil. Şi ar trebui probabil adăugat că, în tot acest proces, şi capacitatea de a suferi s-a diminuat. Prin aceasta nu vreau, desigur, să spun că oamenii de azi ar suferi mai puțin decât cei de odinioară. Însă oamenii din prezent sunt atât de înstrăinați față de ei înşişi, încât ei nu mai sunt conştienți de suferința lor. La fel ca cineva care suferă de o durere somatică cronică, oamenii de azi ajung să-şi accepte suferința ca pe un dat şi să o perceapă doar atunci când ea creşte peste intensitatea ei normală. În acelaşi timp, să nu uităm că suferința este singura emoție care pare să se întâlnească la toate ființele umane şi, probabil, la toate ființele capabile de simțire. Din acest motiv, o persoană care suferă şi care îşi dă seama de cât de răspândită este suferința va putea resimți o consolare din faptul că este solidară cu întreaga specie omenească.

Există mulți, foarte mulți oameni care nu ştiu ce înseamnă fericirea. Dar nu există om care să nu fi suferit vreodată, indiferent de cât de tare s-a străduit să-şi reprime propria conştiință a suferinței personale. Empatia este inseparabilă de iubirea pentru umanitate. Acolo unde nu există iubire, nu poate exista nici empatie. Indiferența este opusul empatiei – putem descrie această indiferență ca pe o stare patologică, marcată de tendințe schizoide. Iar ceea ce pare a fi iubire pentru un alt individ se dovedeşte adesea a fi doar o dependență față de acea persoană. Orice ins care iubeşte o singură persoană de fapt nu iubeşte cu adevărat pe nimeni.

CUPRINS

Cuvânt-înainte

Afluența şi plictisul în societatea noastră

Plictisul în societatea modernă

Nevoile fabricate

Criza ordinii patriarhale

Fiascoul religiei

Extinderea domeniului creşterii umane

Asupra originilor agresivității

Visele sunt limbajul universal al omului

Psihologia pentru nepsihologi

Cele trei concepte de bază ale lui Sigmund Freud

Dezvoltări ulterioare ale psihanalizei

În numele vieţii

Hitler: Cine a fost el şi în ce a constat rezistența împotriva lui?

Relevanța profeților pentru zilele noastre

Cine este omul?